

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

ƏLİ ŞAMİL

PARÇALANMIŞ
TÜRKÜSTANI
GƏZƏRKƏN

Bakı – 2021

Layihə rəhbəri: Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)
akademik

Elmi redaktor: Vaqif SULTANLI
filologiya elmlər doktoru, professor

Redaktorlar: Aynurə SƏFƏROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qulu KƏNGƏRLİ

Əli Şamil. Parçalanmış Türküstanı gəzərkən (yol qeydləri). Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 320 s.

Kitaba müəllifin Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda və Türkmənistanda keçirilən simpoziumlara gedərkən yolda başına gələn hadisələrdən, eləcə də elmi toplantılarda tanış olduğu araşdırıcılardan, bölgənin yaxın və uzaq keçmişindən, bugünkü ictimai-siyasi vəziyyətinə, Türküstanda yaşayan eyni soylu xalqların birliyinə əngəl olan səbəblərdən bəhs edən yazılar daxil edilmişdir.

ISBN 978-9952-8360-9-7

folklor.az

A 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2021

© Folklor İnstitutu, 2021

© Əli Şamil, 2021

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Türküstan yaşantıları (prof.Vaqif Sultanlı).....	7
Ön söz	10
Isık göl məni nədən kövrəltdi?.....	13
Göyçə gölünün oxşarı Isık göl.....	13
Yaxın keçmişimizdən unuda bilmədiklərim.....	18
Viza rejimi Türkmənistana nə qazandırır?	
...20	
Deyəsən, Sovetlər Birliyinin dağılması mənə düşüb	21
Yaxını qoyub uzaqdan uçduq	23
Qazaxıstan sərhəddində Qırğız paytaxtı.....	24
Ata-Beyit memorial kompleksi	27
Balasaqun xarabalıqlarını və Burana minarəsini ziyarət.....	28
Isık göl vilayəti	31
Isık göl əfsanəsi	33
Isık gölün gizlinləri	34
Ornekdən Almatıya gedən yol.....	35
Ruh Orda muzey kompleksində.....	36
Karakola doğru	37
Karakol şəhəri.....	38
Türk xalqlarının türkcə ilk yazılı əsərləri simpoziumu	39
Sayıllı daş – səma altında açıq muzey	42
Geri dönüş	43
Hava limanında.....	44
Sürgün olunanların sorağı ilə	46
Qazaxıstandakı azərbaycanlılar	46
Xəstə Qasımın bir bağlamasının doğurduğu mübahisə.....	50
40 il Xəstə Hasan axtarışında	58
Almatıda Jeltoksan üsyanı.....	64
Bakıda və Almatıda çap olunan Xəstə Hasan kitabları.....	68
Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunda	70
Toyda kitab təqdimatı	75

“Qızıl adam”ın ziyarətində.....	79
Qazaxıstan səfərinin sonu və ya “Son söz” əvəzi.....	82

Əhməd Yəsəvi yurdunda Türkoloji Konqres.....	85
Qədim Yəsi şəhəri Türküstan oldu	85
Filipp Qoloşyokin və onun “Kiçik Oktyabr inqilabı” planı ...	90
Uzun yolçuluğumuz	91
Konqrenin ilk günü	93
Əhməd Yəsəvinin mənə tanıdan Əmin Abid	95
Əhməd Yəsəvi və onun türbəsi haqqında rəvayətlər	99
Konqrenin ikinci günü	102
Özbək dilini orta q türk dilinə çevirmək istəyən ideoloq	105
Çimkəndli Axısqa türkləri	108
Türküstanda Xocalı soyqırımını abidəsi	110
Sırdərya (Seyhun) sahilində	112

“Koroğlu” dastanı mövzusunda simpozium istəyim.....	116
Daşoğuzda “Koroğlu” konfransı.....	116
Özbəkistana yolçuluq planım	118
Azərbaycanın Türküstanda mədəniyyət elçisi.....	121
Til Ədəbiyyat İnstitutunda	124
Şərqşünaslıq İnstitutunda	128
Köhnə tanışla ilk görüş.....	130
Ğulam Kariminin evində.....	134
Koşkurqan qışlağına doğru.....	136
Xalid Səid Xocayevin kəndində	139
Xalid Səid Xocayevin ata ocağında	140
Repressiya qurbanı Elbəyin qışlağına doğru	144
Ürgəncdə “toxum” yeyib “dəmlən”dim	146
Xivədə Nəsiminin “cəlladı” ilə görüş	151
“Koruntayaq” – qarın-ayaq	153
Köhnə və Yeni Ürgənc haqqında Jumaboyın söhbəti.....	154
Xarəzm dastanları mövzusunda Saparbayla söhbət.....	158
Çəmənşəminlinin işlədiyi universiteti görmək həvəsim	159
Hoteldə qala bilmədim	162

Rektorla açıq söhbət.....	164
Qarpızın pulunu çora verdim.....	166
Sərhəd-keçid məntəqəsində qalmaqal.....	168
Bizi arağa qonaq edən kənd imamı.....	169
Aşqabaddan gələnlərin qarşılanması.....	172
Plenar iclas.....	174
Bölmə iclasları.....	175
Təhlükəsizliyimizə cavabdehlər, yoxsa bizi güdənlər.....	177
Köhnə Ürgəncə gedə bilmədik.....	179
Hakimin Elçibəyin adını çəkməsinə heyrtləndim.....	180
Bu dəfə də Özbəkistan sərhədində.....	184
Daşkənd bazarında qurud.....	188
Tapçanda çay içə-içə şairlərlə söhbət.....	190
Daşkənddə Qarabağ komitəsi.....	192
Jurnalist-tərcüməçi Rüstəm Jabbarovla görüş.....	198
Özbəklərin toy plovu.....	200
Daşkənddəki qohumum.....	201
“Jahon adabiyoti” jurnalında.....	203
“Düşmən”inə heykəl qoyan özbəklər.....	205
Milli lider, mətin siyasətçi həbsxanada yetişir.....	206
Gömrük işçiləri ilə mübahisə.....	210
Boluda Koroğlu simpoziumunda.....	214
Qədim mədəniyyət beşiyi Termezin bu günü.....	217
Termez deyiləndə yadıma düşənlər.....	219
Termezin məşhur alimləri.....	222
Əbu İsa Məhəmməd Tirmizi.....	222
Hakem ət-Tirmizi.....	224
Seyyid Burhanəddin.....	226
Termezdə baxşı-aşıq sənəti festivalı.....	228
Surxandərya vilayəti.....	229
Dostlarla görüş.....	230
Simpoziumun gedişi.....	233
Fayaz təpə Budda məbədi.....	236
Taşkul Cumayev: Siz bizim qardaşıмыzsınız.....	237

Metin Ekici “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeni boyu haqqında.....	238
Hakem ət-Tirmizi parkının tikanlı məftilləri.....	240
Xristian Todur Zanetlə müsəlman ziyarətgahlarında.....	241
Yaltaqlığı qanunla da aradan qaldırmaq olmur	244
Qırx qız qalası.....	247
Narbənd ağacı yalnız Naxçıvandamı bitir?	249
Konsertdə Azərbaycan bayrağı.....	251
Bələdçimiz Cəlal Rəhimov.....	256
Əkbər Qoşalının dostları	257
Azərbaycan musiqiçiləri ikinci yeri tutdu	259

Aşqabada: mədəni irs konfransına.....	262
Tələbə elmi cəmiyyətindən başlanan yol	262
“Türkmənistanını qara gətirərəm”	265
İpək yolu Türkmənistansız işləməz	268
Xəzərdən doğan günəş	271
Şahların həsəd aparacağı taxt	274
Xor oxuyan nazirlər	276
Plenar iclasın ikinci hissəsi.....	278
Konfransda Rusiyanın ağırlığı.....	278
Konservatorianın prorektorunun evində qonaqlıq	280
İşsizliyin aradan qaldırılmasının Türkmən variantı	283
Mənim türkmən “qardaşım”	286
Türkmən televiziyasında	289
Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda	291
Konfrans günlərində tanış olduğum alimlər.....	293
Folklor şöbəsində.....	297
Aşqabaddakı azərbaycanlılar	298
Türkmən və Azərbaycan məscidlərində.....	300
Memar Arif Zeynalovun narazılığı	301
Türkmənbaşının hədiyyələri.....	304
Göytəpə faciəsi	307
Geri dönüş	311
Türkmənistan haqqında düşüncələrim və ya yazıma son söz	316

TÜRKÜSTAN YAŞANTILARI

Bir zamanlar yer üzünün böyük bir coğrafiyasına hakim olmuş, çoxlu sayda imperatorluqlar, dövlətlər, xaqanlıqlar yaratmış türklərin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru, gələnləri, çağdaş həyatı ilə bağlı məsələlərin araşdırılması, təhlil edilməsi, çeşidli yönərdən dəyərləndirilməsi olduqca əhəmiyyətli-dir. Ancaq nə yazıqlar ki, bunca zəngin tarix yaratmış türk soyunun yüzillər boyu özünə qarşı sərgilədiyi biganəlik bu gün də davam etməkdədir.

Türk xalqlarının ağrılarını, dərdlərini öz araşdırmalarında daim gündəmə gətirən Əli Şamilin “Parçalanmış Türküstanı gözərkən” adlı kitabı böyük zəhmət hesabına yaranmış bir əsərdir. Çünki bu kimi əsərlər sadəcə kitabxanalarda, arxivlərdə, bəlli qaynaqlar əsasında yazılmır, tarixinə, soykökünə sevgi, özəl bilgilərə yiyələnmək ehtiyacı doğurur, həmçinin tədqiqat obyektinə çevrilən hadisələrin canlı şahidi olmaq tələb olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab müəllifin Türk dünyasının çeşidli problemlərinə həsr olunmuş ilk əsəri deyildir. Belə ki, araşdırıcının qələminə məxsus “Tanıdığım insanlar” (2000), “Dastanlaşmış ömürlər” (2001), “Quzey Kıbrıs” (2001), “Aşıq İsgəndər Ağbabalı” (2006), “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” (2011), “Kırım sevgisi” (2012), “Axısqa Xəstə Hasan” (2012), “Türkçülüyn qurbanları” (2013), “Colan türkmanları” (2014), “Qaşqaylar və onların folkloru” (2020) və digər kitablarının, xeyli sayda məqalələrinin mühüm bir qismi eyni ahəngə söykənməkdədir. Araşdırıcının başqa mövzularda yazdığı əsərlərinin sətirləri arasında da türklüklə bağlı məqamlar yer almaqdadır.

Şübhəsiz ki, kitaba “Parçalanmış Türküstanı gözərkən” adı təsadüfi seçilməmişdir. Müəllif bu adı bilərəkdən başlığa çıxarmaqla bir zamanlar qüdrətli bir imperiyanın sərhədlərinə sığınaraq dünyada söz sahibi olan Türküstan xalqlarının bu gün ayrı-ayrı dövlətlərə bölünməklə əski qüdrətin və hökmranlığın iti-

rilməkliyini, bunun yaratdığı və yaşatdığı faciələri önə çəkmək istəmişdir.

Kitabda müəllifin Türk dünyasının bütün bölgələri haqqında deyil, Orta Asiya coğrafiyasında – Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanda düzənlənən uluslararası elmi simpoziumlarda, konfrans və forumlarda iştirakı ilə bağlı təəssüratları, burada görüşdüyü insanlar, səfər boyu qarşılaşdığı hadisə və əhvalatlar, bəhs olunan ölkələrin tarixi, bu günü, mədəniyyət abidələri, yaradıcı şəxsiyyətləri haqqında yazılar yer almışdır.

Sirr deyildir ki, bu gün dünyada səyahət ədəbiyyatına digər elmi-publisistik mətnlərlə müqayisədə daha çox maraq göstərilir. Bunun səbəbi səyahət yazılarının oxunaqlılığı ilə məhdudlaşmır, bəlkə, daha çox oxucuların almaq istədikləri bilgilərin, təəssüratın uydurma deyil, doğru, canlı müşahidə məhsulu olmasına ehtiyacından qaynaqlanır.

O da bəllidir ki, ənənəvi səyahət yazıları adətən gerçəkliklərlə yanaşı, yazıçı təxəyyülündən gələn əlavələrlə süslənir, bəzənir, bədiiləşdirilir. Əli Şamilin səfər təəssüratları isə mövcud səyahət yazılarından xeyli dərəcədə fərqlənir. Müəllifin fakt və hadisələrə dərinlən bələdliyi, təsvirlərdə detallara varmaq meyli yazılara özəllik qazandırır. Qarşı tərəfdən, kitabda toplanan yazılar səfər təəssüratı, yol qeydləri kimi düşünəlsə də, janrın hüdudlarına, sərhədlərinə sığmır. Belə ki, müəllifin türk coğrafiyasına səfərləri elmi istiqamətlidir, başqa deyimlə, türkoloji yolçuluq bağlamında, uluslararası simpozium, konfrans və forumlara qatılış fonunda qazanılan təəssüratlardır. Ona görə də kitabda dünyanın bir çox görkəmli elm xadimlərinin Türk dünyasına yönəlik ayrı-ayrı problemlər barədə təəssüratlarını, fikir və mülahizələrini də öyrənmək mümkündür. Həmçinin müəllifin ixtisasca jurnalist olması onun yazılarına peşəkarlığını xeyli dərəcədə şərtləndirir.

“Parçalanmış Türküstanı gəzərkən” kitabında diqqəti çəkən məqamlardan biri də ayrı-ayrı yazıların bütün yönərlərlə maarifçilik missiyasını gerçəkləşdirmək məramına söykənməsidir. Bu-

rada əsarət tarixi yaşamış, uzun illər məqsədyönlü şəkildə aparılmış əritmə siyasəti nəticəsində soyu, kökü unudurulmuş türk xalqlarını tanıma və qarşılıqlı şəkildə tanıtma vəzifəsi ön sırada gəlir.

Kitabın mühüm özəlliklərindən biri müəllifin gəzdii, gördüyü yerləri, araşdırıb aşkara çıxardığı həqiqətləri, doğulub boya-başa çatdığı yurd yerləri ilə əlaqəli şəkildə təqdim etməsidir. Bu, dolayısı ilə yazarın içərisində yaşadığı toplumu mənsub olduğu türk soyunun bir parçası kimi təqdim etmək niyyətindən irəli gəlir. Həmçinin yazı prosesində Türk dünyasının ortağ dəyərlərinin qabardılması fonunda toplumun qan bağlarının, vahid köklərinin olduğuna ağırlıq verilməsi, qurtuluş və nicat yolunun bütövlükdən keçdiyinin vurğulanması diqqətçəkicidir.

Kitab mənim üçün bir də ona görə maraq doğurur ki, Əli Şamilin müxtəlif dövəmlərdə gerçəkləşdirdiyi səfərlərin bəzilərinə ona yoldaşlıq etmiş, müəllifin öz işinə nə qədər həssaslıqla yanaşdığının, incə görüm və müşahidə qabiliyyətinin, çoxlarına adi gələ biləcək ən xırda detalları necə mənalandırdığının şahidi olmuşam.

Kitab mədəniyyətin siyasətə yönəlik missiyasını özündə əks etdirən bu sözlərlə tamamlanır: “Avropa Birliyi modeli özünü doğruldursa, niyə Türk xalqlarının birliyi ideyasına şübhə ilə baxılsın?” Bizcə, yazılan mətnin məğzi və mahiyyəti bu cümlədə ifadə olunur.

İnanırıq ki, Əli Şamilin özünəxas üslubda qələmə aldığı “Parçalanmış Türküstanı gəzərkən” kitabı yalnız mütəxəssislərin deyil, geniş oxucu auditoriyasının diqqət və marağını çəkəcək, ədəbi tənqid tərəfindən layiqincə dəyərləndiriləcəkdir.

Vaqif Sultanlı,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru

ÖN SÖZ

Elmi toplantılar araşdırıcıların axtarışlarının son uğurlarını özündə əks etdirməklə yanaşı, dilin, dinin, mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanların şəxsi tanışlığına, əməkdaşlıqlarına, gələcəkdə birgə layihələr üzərində işləmələrinə imkan yaradır.

Bəzən fasilələrdə, yemək süfrəsi arxasında, gəzintilərdə olan söhbətlər toplantıda dinlənilən bildirilərdən daha təsirli olur. Çünki araşdırıcılar yazmağı planlaşdırdıqları və ya yazmaqda olduqları əsərlərin mövzusunı müzakirə edir, oxuduqları, gördükləri, şahidi olduqları hadisələrdən danışirlər. Söyləyənin hansısa bir fikri dinləyən üçün yeni araşdırmalara ipucu verir. Necə deyərlər, qarşı tərəf həmsöhbətinin fikirlərini elmi məqaləyə, kitaba çevirməsini gözləmədən özü işə başlayır.

Elmi toplantını keçirən təşkilat bununla bir neçə iş görmüş olur. Birincisi, çox ucuz qiymətə elmi bilikləri əldə edir. Yəni bir mövzuda araşdırma aparmaq, nəticələrini ümumiləşdirmək üçün 10-15 araşdırıcının illərlə çalışması lazım gəlir. Simpozium keçirildikdə isə oraya dünyanın həmin mövzuda yazan tanınmış alimləri gəlir. Əldə etdikləri son nəticələri həmin sahənin araşdırıcıları ilə bölüşür, oxuduqları məruzələr çap olunaraq yayılır.

Simpoziumlar onu keçirən ölkənin araşdırıcılarının əsərlərinin yayılmasına, alimlərinin xarici ölkələrə getmələrinə, elmdə qazandıqları uğurları orada tanıtmalarına, əməkdaşlıq etmələrinə şərait yaradır.

Konfranslar, simpoziumlar həm də onu keçirən ölkənin, şəhərin tanınmasında və təbliğində böyük rol oynayır. Necə deyərlər, bir növ reklam əhəmiyyəti daşıyır. Toplantılara qatılanlar cəmiyyətdə müəyyən nüfuz sahibi olduqlarından geri döndükdən sonra gördükləri, şahidi olduqları hadisələr haqqında qəzetlərə, jurnallara məqalələr yazır, radio-televiziyada çıxış edir, çalışdığı kollektivdə, dost-taşıları arasında söhbətlər aparır.

Mən də elmi toplantılardan döndükdən sonra gördüyüm, diqqətimi çəkən hadisələr haqqında dost-taşırlara danışmış, qəzetlərə məqalələr yazmış, radioda çıxışlar etmişəm. Qəzetlərin və radio verilislərinin imkanları məhdud olduğundan yazdıqlarımın və danışdıqlarımın hamısı çap edilməyib və efirə verilməyib. Bunu nəzərə alaraq məqalələri kitab üçün hazırlayanda ilkin variantları üzərində yenidən işləyərək redaktə etdim.

Doğu Türkünstan (Çinin Sintsyan – Uyğur Milli Rayonu adlandırdığı bölgəni) dostumuz İsgəndərin övladlarının toyuna gedərkən Urumçidə və Kaşkarda da maraqlı hadisələrin şahidi olduq. Güney Türkünstan da Əfqanıstanın tərkibindədir. Orada keçirilən elmi toplantılarda iştirak etməmişəm. Ona görə də Doğu və Güney Türkünstan haqqında kitabda yazı yoxdur.

Türkünstan deyəndə Xəzər dənizindən Çin səddinə kimi uzanan və əsasən türklərin yaşadığı bölgə nəzərdə tutulur. Şərti olaraq Doğu Türkünstan, Güney Türkünstan və Batı Türkünstanə bölünən Türkünstanın böyük hissəsini Rusiya işğal etmişdir. İşğalçı dövlətin 1867-ci ildə yaratdığı general qubernatorluğun adını Türkünstan, Türkünstanın quzeyində yaratdığı general-qubernatorluğu Stepnoy (Çöl) adlandırmışdır.

1917-ci ildə bolşeviklər silah gücünə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra inzibati ərazi bölgələrində dəyişiklik yarandı. Qazax vətənpərvərləri Alaş hökumətini, Kokand Respublikasını; Batı Sibirə oyratlar, xakaslar, şorlar Dağlıq Altay-Karakurum dövlətini qurdular. Lakin bu hökumətlərin ömrü çox da uzun olmadı. Daxili ziddiyyətlərdən və bolşeviklərin getdikcə güclənərək çar Rusiyasının ərazilərini yenidən işğal etdiklərindən yeni qurulmuş milli hökumətlər ləğv edildi.

Bolşeviklər 1918-ci ildə Rusiya Federasiyasının tərkibində Türkünstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaratdıqlarını elan etdilər. 1924-cü ildən isə Türkünstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının ərazisində Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan respublikaları və Qaraqalpaq Muxtar Respublikası yaradıldı. Bununla da bölgədə hər an milli zəmində

münaqişə yarana bilməsinin əsası qoyuldu. 1917-1918-ci illərə-dək toplantılarda özlərini qırğız adlandıran bugünkü qazaxların qırğızlarla aralarında soyuq küləklər əsir.

Oş bölgəsində qırğızlarla taciklər arasında toqquşmalar baş verir. Qırğızıstanla Özbəkistan arasında ərazi iddiaları ilə toqquşmalar olur. Özbəkistanla Türkmənistanın arasındakı münasibətlər də o qədər ürəkaçan deyil.

Kitaba daxil etdiyimiz məqalələrdə bu məsələlərə də toxunmuşuq və gərginliyin aradan qaldırılması haqqında düşüncələrimizi oxucularla bölüşməyə çalışmışıq.

Kitabın hazırlanmasında köməyi dəyən, məqalələri oxuyub redaktə edən, fikir və mülahizələrini söyləyən dostlara təşəkkürümü bildirirəm.

P.S. Kitabı nəşriyyatdan son oxunuş üçün mənə göndərəndə simpoziumlarda bir neçə dəfə görüşdüyüm özbək araşdırıcısı Mamatkul Jurayevin dünyasını dəyişdiyindən xəbər titdum. Şeirli nağıllar, əfsanələr, miflər haqqında dəyərli araşdırmaları olan Mamatkul Jurayev 1956-cı ildə Korakul rayonunun Juğaçı qışlağında(kəndində) anadan olmuşdu. 30-dan çox kitabın yazarı idi. Doktorantlarının əsərlərini bizə göndərirdi ki, onlara rəy yazdıraq. Bu payız 65 illik yubileyi qeyd ediləcəkdə. Heyif ki, yubileyi qeyd ediləndək yaşaya bilmədi. 2021-ci il avqustun 21-də bu dünyadan köçdü.

Kitabı nəşrə hazırladığım günlərdə dünyadan köçənlərdən biri də 43 yaşlı başqırd araşdırıcısı Qülnar Yuldi-bayeva (26.12.1973-26.11.2020) oldu. Azərbaycana böyük sevgisi olan gənc dastanşünas Türk dastanları üzrə birgə layihələr üzərində işləməyi planlamışdı. Dastanlar mövzusunda yazan Azərbaycanlı araşdırıcılarla onun arasında əlaqə qurmağı da məndən xahiş etmişdi.

ISIK GÖL MƏNİ NƏDƏN KÖVRƏLTDİ?

Göyçə gölünün oxşarı Isık göl

Isık gölə (bizdə bu gölün adı, rus dilindən alındığına görə, hələ də "İssık" kimi yazılır. Mən dilimizə daha uyarlı olduğu üçün qırğızların dediyi kimi yazmağı münasib sayıram) çatanda yaman kövrəldim. Gəncədən kəndimizə getdiyim günlər gözü-mün önünə gəldi. Mindiyimiz köhnə "PAZ" avtobusu elə ki Çubuqlu aşırımını keçirdi, qarşıdan Göyçə göl görünürdü. Gölə yaxınlaşıb günçixana doğru döənən avtobusun pəncərəsindən sağda gözyaşı kimi dupduru suyu olan göl, sol tərəfdə çılpaq dağlar görünürdü. Qışda bu dağlar ağ örpəyə bürünər, yazda yamyaşıl çəmənlə örtülərdi. Elə ki payız düşürdü, göldə bir dəyişiklik olmasa da, dağların qara-boz qayaları, quruyub seyrəlmiş otları, bir də təkəmseyrək ağacların saralmış yarpaqları qalardı.

Isık göl sahilində: soldan Əli Şamil, İstanbullu nəşir Sabri Koz, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu

Isık gölün sahili boyu gedən yol da mənzərəsi ilə Göyçə (Sevan) gölünün sahil yolunu xatırladırdı. Sadəcə burada yol kənarında gözə dəyən ağaclar onu göstərir ki, Göyçə gölü Isık gölə nisbətən dəniz səviyyəsindən daha yüksəkdə olduğundan ağaclar az idi. Hətta elə ağaclar var ki, onlar Göyçə gölün sahillərində bitmir. 1970-ci illərdən başlayaraq Göyçə gölünün kənarında yüksəkliyə və soyuğa dözümlü ağaclar, ən çox da çaytikanı əkməşdilər.

Göyçə gölün sahilindəki yolun çala-çuxurlu olmasını, avtobusların köhnəliyini, adamları atıb-tutmasını vecinə alan olmurdu. Deyib-gülür, çalıb-oxuyurdular. Göyçəyə gedən avtobus ola, orada da bir aşiq və ya musiqiçi olmaya? Bu, mümkün olası iş deyildi! O dövrdə yaxşı bir maqnitafonum, bol lentim olsaydı, yol boyu söylənənləri qeydə alıb bir folklor antologiyası hazırlaya bilərdim. Çünki adamlar, gah aşiq şeirləri oxuyur, gah lətifə danışır, gah da atalar sözü – məsəl çəkirdilər. Bir sözlə, danışqlarında folklorun əksər janrlarından istifadə edirdilər. Bəzən də özlərinin və ya qohumlarının, yaxınlarının, kəndlilərinin başlarına gələnləri elə bəzəyib-düzəyib danışirdilər ki, elə bilirdin, gül-məli bir nağıl, ya da dastandır. Özlərinə, qohumlarına, əzizlərinə gülə-gülə, lağ edə-edə mənzili başa vururdular. Beləcə, bəzən yeni yaranan bir folklor nümunəsi elə avtobusdanca Göyçənin neçə kəndinə yayılırdı...

Üç-dörd saat yol gedər, göl görünməz olandan sonra da 7-8 kilometrlik bir məsafəni keçib Böyük Məzrə kəndində avtobusdan enərdim. Avtobus isə yoluna davam edib rayon mərkəzinə – Basarkeçərə, son yolçularını endirməyə gedərdi. Böyük Məzrədən o yana, kəndimizə getmək ağır olsa da, şirin idi. Təsədüfi yol maşınları olmasa, kitab dolu ağır çamadanımı kəndə kimi gah əlimdə, gah çiynimdə daşımalı olurdum.

İndi isə uzaq Isık gölün kənarı ilə getdiyimiz avtobus yumşaq və səliqəli, yollar rahat olsa da, mən, nədənsə, o uzaq illərdə qalmış günləri arzulayırdım. Özümə qapılıb yol yoldaşı olduğum insanları, onların dediklərini xatırlamağa çalışırdım. Avtobusdakılar isə mənim içimdən keçənlərdən xəbərsiz idilər və təbii ki, mənzil başına nə vaxt çatacaqlarını düşünürdülər.

Bişkekdən Karakola gedən yol ilə Gəncədən Basarkeçərə gedən yolun fərqi ondadır ki, bu gün qarakollular doğulduqları kənd və qəsəbələrə istədikləri vaxt rahatca gedib-gəldikləri halda göyçəlilər otuz ildir ata-baba yurdlarına gedə bilmirlər.

Bişkekdə Manasın heykəli qarşısında. Soldan: Əli Şamil, Türkiyədən prof.dr. Ercan Alkaya, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu

...İrəvan xanlığının Göyçə və Dərəçiçək mahallarında yaşayanlar əsasən qarapapaqlar idi. Min atlı döyüşçü ilə xanlığın sərhədlərini qoruduqlarına görə vergidən azad edilmişdilər. Rusiya 1801-ci ildən 1827-ci ilədək müxtəlif fasilələrlə İrəvan xanlığına hücum edəndə Qarapapaq atlıları döyüşə atılmış, vətənlərini şərəflə qorumuşdular.

1828-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində bağlanmış müqavilədən sonra Qarapapaqların bir qismi Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İrana köçmüş, bir hissəsi isə köhnə yurdlarında qalmışlar. Rusiya özünə dayaq üçün Osmanlıda və İranda yaşayan ermənilərin 120 minini Qafqaza köçürmüşdür.

Osmanlı dövlətinin Bayazid əyalətindən gətirilən 1485 erməni Göyçə mahalındakı Qarapapaqların yaşadığı kəndlərdə yerləşdirilmişlər. 1831-ci ildə vergi toplanmasını qaydaya salmaq üçün Rusiya hökumətinin tərtib etdiyi Kameral dəftərdə Göyçə mahalında 2 yerli erməni ailəsi olduğu göstərilir. Rusiya bölgəyə erməniləri köçürmək, onları vergidən azad etmək, müsəlmanların evlərini, kəndlərini, əkin-biçin sahələrini onlara verməklə kifayətlənmədi, İrəvan xanlığının adını və sərhədlərini dəyişərək Erməni quberniyası, şəhərin adını Erivan, Göyçə mahalının adını da Nor Bayazid qəzası etmişdir.

Rusiyanın hakim dairələri bununla da kifayətlənmirdi. Bölgədə müsəlmanların sayını azaldıb erməniləri artırmaq üçün planlı iş aparırdı. 1828-1905-ci illər arasında bölgədəki müsəlmanlar müxtəlif bəhanələrlə həbs edilir, ailələri Sibirə sürgün edilirdisə, 1905-1907-ci illərdə “erməni-müsəlman davası” yaratdı. Rusiya hərbiçiləri ermənilərə odlu silahlar verdi, onlara gizli şəkildə yardımlar göstərdi. Nəticədə on minlərlə müsəlman döyüşlərdə, eləcə də qaçaqaz zamanı soyuqdan, xəstəliklərdən öldü.

Ara sakitləşəndən sonra müsəlmanların bir qismi doğma yerlərə qayıtdı. Beləcə onların sayı yenə də ermənilərdən çox oldu. Rusiya isə bunu istəmirdi. Bölgədə özünə dayaq erməniləri sayırdı. Onların istər sayca artması, istərsə də mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün planlar hazırlayırdı.

Birinci Dünya Savaşında Rusiyanın məğlub dövlət olması, 1917-ci ildə çarın taxtdan salınıb Müvəqqəti hökumət yaradılması, həmin il oktyabrın 25-də bolşeviklərin silahlı üsyan yolu ilə Peterburqda hakimiyyəti ələ alması Rusiya hökumətinin bölgələrdə nüfuzunu zəiflətdi.

Bundan yararlanan işğal altında əzilən xalqlar öz milli dövlətlərini qurmağa başladılar. Güney Qafqazda da Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Respublikaları yaradıldı. Rusiya Birinci Dünya Savaşı illərində Osmanlı dövlətinin daxilində təxribatlar törətmək məqsədilə ermənilərdən ibarət silahlı dəstələr yaratmışdı. Həmin silahlı dəstələr Van, Kars, Ərzurum və b. bölgələrdə on minlərlə dinc əhalini öldürmüş, yüzlərlə kəndi dağıtmış, Osmanlı ordusunun təchizatına ağır zərbə vurmuşdu.

1918-ci ildən isə həmin silahlı dəstələr Güney Qafqazda qırğınlar törətməyə başladı. Yüzlərlə müsəlman kəndi yandırıldı, minlərlə insan öldürüldü. Osmanlı ordusunun müsəlmanlara köməyə gəlməsi qırğınların, dağıntıların qarşısını aldı. Lakin yurdlarından qaçqın düşənlər yerlərinə dönə bilmədilər. 1922-ci ildə keçmiş İrəvan, Naxçıvan xanlıqlarından qaçqın düşmüş müsəlmanların bir qismi yurdlarına dönə bildi.

Rusiya da istəyinə çatdı. Yeni yaradılmış Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasında ermənilərin sayı müsəlmanlardan çox oldu. Bu çoxluq da Rusiya siyasətçilərini razı salmadı. İkinci Dünya Savaşından sonra xaricdə yaşayan erməniləri “vətənlərinə” qaytarmaq planı həyata keçirildi. On minlərlə müsəlman ailəsi bu dəfə savaşıq Ermənistandan köçürüldü. Beləcə bölgənin əsas əhalisi yeridilən siyasət nəticəsində milli azlığa çevrildilər.

1988-ci ildən isə ermənilər müsəlmanları tamamilə Ermənistandan çıxarmağa başladılar. Sovetlər Birliyi guya ki, bölgədə sakitlik yaratmaq məqsədilə əsgəri birlik və hərbi texnika göndərdi. Əslində bu hərbi birliklər yerli müsəlmanlara müqavimət göstərmək, köçmək istəməyənlərə təzyiq göstərmək üçün göndərilmişdi. Onlar qarşılarına qoyulan vəzifəni yerinə yetirdilər. 1987-ci ildən başlayan təkəmsəyrək köçlər 1988-ci ildə kütləviləşdi. Həmin ilin dekabrında Ermənistanda türklərin və müsəlman kürdlərin qovulması başa çatdı.

30 ildir müsəlmanlar Ermənistana ata-babalarının qəbirələrini ziyarət etməyə gedə bilmirlər. Əvvəlki qarşıdurmalardan, toqquşmalardan 3-4 ildən sonra müsəlmanların bir hissəsi yurdlarına dönə bilirdilərsə, indi 30 il keçməsinə baxmayaraq bir nəfər də olsun doğulub boya-başa çatdığı kəndə, şəhərə gedə bilmir. Lakin bu onları ruhdan salmır. İnanırlar ki, gec-tez ata-baba yurdlarına dönə biləcəklər.

...Yerevandan Göyçəyə gedəndə gölün sahilində salınmış Sevan şəhərinə çatmayınca Göyçə gölü görmək olmur. Isıq gölü də yolçular Balıqçı qəsəbəsinə çatmayınca görə bilmirlər. Oxşarlıq olduqca çoxdur. Isıq göl dəniz səviyyəsindən 1607, Göyçə göl isə 1902 metr yüksəklikdədir. Göyçə gölün suyu içməli olduğundan qışda buz bağlayır. Isıq gölə axan 118 çay və sel gələndə dolan dərələr başlanğıcını qarlı dağlardan, buzlaqlardan götürsə də, donmur. Bu, gölün suyunun duzlu olmasından çox, yeraltı isti qaynaqlarla zəngin olması ilə əlaqəlidir. Gölə bu qədər su gəlməsinə baxmayaraq, oradan bir çay belə axmır.

Yol yoldaşım olan araşdırıcılar yanlarıdakılarla sakit-sakit ədəbiyyatdan, tarixdən, ötən günlərdən şirin-şirin söhbət edirlər. Mən isə içimə qapılıb yalnız Göyçəli günləri deyil, yaxın keçmişimizi də yada salıram.

Yaxın keçmişimizdən unuda bilmədiklərim

Sovet dövründə bir neçə min kilometr uzaqdakı Qırğızıstana getmək 150-500 kilometrlikdəki Biləsuvar-Astara, Saatlı-Zəngilan bölgələrinə və Naxçıvana getmək qədər asan idi. Bugünkü oxucu yazdığım bu cümləni oxuyanda heyrlənərək "bu boyda da yalan olar?" deyə bilər. Yaşlı nəsil isə "bunu yazmağın nə mənası var, o vaxtın tələbi belə idi" düşüncəyə düşəcək. Bunları bilsəm də, yazıram. Gənclər üçün yazıram. Sovet dövrünü tərifləyən, o dövr üçün sinov gedənlərin söhbətlərini eşidəndə mənim yazdıklarımı da yada salıb özləri bir nəticə çıxarsınlar. Məsələn burasındadır ki, Sovet dövründə sərhəd boyu 25 kilometrlik bir məsafə qadağan zolağı sayılırdı. Həmin bölgədə yaşayanlardan başqası oraya getmək istəyəndə mütləq xüsusi icazə almalı idi.

Yalnız yad adamlar deyil, həmin bölgədə doğulub boya-başa çatandan sonra başqa şəhərdə oxumağa, işləməyə gedənlər geri dönəndə arayış təqdim etməli idilər ki, onların valideynləri, qohumları orada yaşayır. Arayış sərhədçilər başa düşsün deyə rus dilində yazılmalıydı. Kənd sovetində rus dilində bilən adam tapılmayanda arayış yazdırmaq problemə çevrilirdi. Rus dilini bilən tapıb arayış yazdırandan sonra onu kənd sovetinin sədrinə, katibinə imzaladıb, möhürlətmək gərək idi. Bu arayış üçün çox vaxt kənd sovetlərinin katibləri "qələmpulu" da alırdılar. Belə çətinliklə alınmış arayışı göndərmək ondan da böyük əziyyət idi. Poçtla göndərilən arayış ya bir həftəyə, on günə çatırdı, ya da yollarda it-bata düşürdü. Yaxınları, əzizləri özlər tələsirdilər ki, dəfnə çatsınlar. Belə arayışlar olmayanda sərhədçilər həmin adamları tutub aparırdılar və ya geri qaytarırdılar. Hərbçilərə nə deyirdin de, eşitmək belə istəmirdilər.

Bu geyimdə mən heç qırğızdan seçilirəmmi?!

Salyandan keçəndə Şorsulu deyilən yerdə sərhədcilər gəlib-gedənlərin pasportunu yoxlayırdılar. Oradan Lənkərana 100, Lerikə, Astaraya 130-140 kilometrlik bir məsafə qalsa da, yaxınlıqdakı ən yaxın sərhəd məntəqəsini əsas götürüb ölkənin ortasındaca qadağan zonası yaratmışdılar. Bakıdan Naxçıvana, Yerevana gedən qatarlar isə Əli Bayramlı (indiki Şirvan rayonunu) keçəndən bir az sonra, bu yerlərdən min kilometrə uzaqdan gəlmiş, əsasən də milliyyətə rus, ukraynalı, belarus və b. millətlərdən olan əsgər və zabıtlar həy-küylə qatara minib vaqonlardakı yolçuların pasportlarını yoxlayırdılar. Gecə yarısı adamları yuxudan oyadıb pasportlarını yoxlamaq əsəb gərginliyi yaradırdı. Hələ bu azmış kimi, vaqonun dəhlizində durub Arazın o tayına baxanlara da hirsələnirdilər ki, kupələrinizə keçin. Pəncərələrin pərdəsini də örtürdülər ki, o taydakı Vətənə baxan olmasın.

Yol boyu stansiyalarda, Mincivanda, Ordubadda, Culfada, Naxçıvanda vaqondan enib sərhəddən 30-70 kilometr aralıda olan kəndlərə getmək istəyənlərə də icazə verilmirdi. Deyirdilər ki, gərək pasport qeydiyyatın sərhəd bölgəsinə olsun.

Amma Moskvaya, Qazaxıstana, Qırğızıstana, bir sözlə, SSRİ-nin sərhəd və qadağan olmayan bölgələrinə pasportunu cibinə qoyub rahatca gedə bilərdin. Kimsə sənə bir söz deməzdi. Nəqliyyat məsələsi də indikindən çox idi. Qatar və təyyarələr SSRİ-nin hər bucağına işləyirdi.

Viza rejimi Türkmənistana nə qazandırır?

Türkmənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayını dəqiq bilmirəm. Sovet dövründə ərə getmiş azərbaycanlı qızları və onların övladlarını son zamanlar türkmən kimi qeydə alırlar. Azərbaycanda, Türkmənistanda yaşayan, bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi olmayanların münasibətləri yaxşı olub. Keçmişdə Azərbaycandan, Qafqazdan, hətta Qarsdan, İğdırdan, Urmiyadan, Təbrizdən və başqa bölgələrdən oxumaq, ticarət və ya müqəddəslərin qəbrini ziyarət etmək üçün Məşhədə, Xarəzmə, Əfqanıstana, Kaşqara, Pakistana, Hindistana getmək istəyənlər Bakıya gəlirmişlər. Buradan da gəmi ilə Qızılısuya – indiki Türkmənbaşı limanına keçib yollarını davam etdirirmişlər.

İndi Türkmənistan rəhbərliyi, sanki suyun başını kəsmiş əjdahaya dönüb. Hünərin var, Türkmənistana get. Ya da Türkmənistandan keçib Özbəkistana, Qazaxıstana, Qırğızıstana, Tacikistana, İrana, Əfqanıstana getmək istə. Ay gedə bildin ha! Mütləq pul verib viza almalısan.

Amma indi vizanı, viza almağı da elə bir problemə çeviriblər ki, gəl görəsən. Buna görə də uzun müddətdir Türkmənistanda yaşayanların əksəriyyəti Azərbaycandakı babalarını, dayılarını, xalalarını və başqa qohumlarını görməyə gələ bilmirlər. Sərt viza rejimindən əziyyət çəkən yalnız azərbaycanlılar deyil. Türkmənlərin bir hissəsi İranda, Özbəkistanda, Əfqanıstanda yaşayır, uzun illərdir ki, onlar da bu əziyyəti çəkirlər.

Almatıda yaşayan Əl-Fərabî Universitetinin professoru İslam Ceminey sentyabr ayında mənə zəng vurmuşdu. Bildirdi ki, universitet onun Türkmənistanda araşdırmalar aparmasına qrant ayırıb. Amma Türkmənistan konsulluğundan viza ala bilmir. Konsulluq tələb edir ki, Türkmənistandakı elmi müəssisələrdən biri ona mütləq dəvət məktubu göndərsin. Türkmənistandakı alim tanışlara zəng vurub xahiş etdim ki, çalışdıqları ali məktəblərin və ya elmi tədqiqat institutlarının rəhbərlərindən məktub alıb İslam Cemineyə göndərsinlər. Sağ olsunlar, sözümü yerə

salmadılar, məktub alıb göndərdilər. Heyif ki, bu məktub işə yaramadı. Nə qədər adamın zəhməti hədəf getdi. Məktubun hazırlanması, icazə alınması üçün yazışmalar, göndərilməsi o qədər uzun çəkdi ki, qrantın müddəti bitdi və İslam Cəmiyyəti Türkmənistanı gəlib oradakı əlyazmalar üzərində işləyə bilmədi.

Sovet dövründə isə bu bürokratik əngəllərin heç birinə ehtiyac yox idi. Buna baxmayaraq, Qırğızıstanda, Qazaxıstanda olmağı çox arzulayırdım. Axısqadan, Ermənistandan, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən oraya sürgün edilənlərlə görüşməyə, material toplamağa can atırdım. Heç bir rəsmi əngəl də yox idi. Buna baxmayaraq, gedə bilməmişdim. Çünki ailə büdcəm bu səfər üçün yetərli deyildi.

Ailədə bir mən idim, bir də xanımım. İkimiz də mətbuatda işləyirdik, maaşımızdan çox qonorar alırdıq. Necə deyirlər, gəlirimiz nazirlərin maaşından yüksək idi. Di gəl ki, heç velosipedimiz də yox idi. Evə mebel, xalça da ala bilməmişdik. Yüksək rütbəli məmurları demirəm, bizdən 4-5 dəfə az maaş alan satıcının, ambardarın, bağça müdirinin, mənzil istismar idarəsi müdirinin və başqa peşə sahibinin isə hər şeyi vardı. Dolanışığı da bizdən qat-qat yaxşı keçirdi.

Türkmənistanın isə hələlilik vizanı qaldırmaq fikri yoxdur. Halbuki viza və ya başqa əngəllər bu ölkənin yalnız iqtisadiyyatına deyil, mədəniyyətinə də mənfi təsir göstərir, vətəndaşlarda da bir qorxu, psixoloji gərginlik yaradır.

Deyəsən, Sovetlər Birliyinin dağılması mənə düşüb

Sovetlər Birliyi dağıldan sonra Türkiyənin Qazaxıstanda keçirdiyi bir neçə elmi simpoziuma qatıldım. Bundan istifadə edib sürgün olunanlarla da görüşdüm, topladığım materiallar əsasında iki kitab, bir neçə məqalə yazdım. O məqalələrdən bir hissəsini "525-ci qəzet" 2013-cü ilin iyul ayında silsilə şəkilində "Sürgün olunanların sorağı ilə" başlığı altında dərc etdi. Deyəsən, oxucusu da az olmadı.

Məni isə maraqlandıran nə uca dağlar, nə buz bulaqlar, nə də Isık gölün ilıq sularında çimmək, yaşıl sahillərində dincəlmək idi. Mən sürgün olunanlarla görüşməyə, yaddaşlarında qoruyub saxladıkları folklorumuzu toplamağa can atırdım.

Bölmənin toplantıdan sonra çəkdiyimiz şəkil

Qırğızıstana səfərim isə maddi sıxıntı ucbatından baş tutmurdu. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərində kəndlimiz İsbə İsmayilovun Qırğızıstan haqqında nağılabənzər söhbətlərini çox eşitmişdim. 1930-cu illərdə həbs olunan İsbə İsmayilov sonra Qırğızıstana sürgün edilmişdi. Sürgün müddətində çobanlıq edən İsbə İsmayilov oranın coşğun dağ çaylarının keçilməzliyindən, yüklü kor dövrünin sağlam gözünü də parça ilə bağlayıb gurultulu dağ çayının üzərində körpü kimi atılmış bir dirəyin üstündən necə keçirdiyindən, uca və həmişə başı qarlı olan dağlardan, yayın ortasında belə qar yağmasından, dəfələrlə ölümə üzləşsə də, möcüzəli şəkildə sağ qalmasından həvəslə danışardı. Onun danışdıqlarına bənzər bədii təsvirlərə sonralar Çingiz Aytmatovun "Əlvida, Gülsarı" povest-

tində rast gəldim. Povesti oxuduqca mənə elə gəlirdi ki, yazıçı, İsbə İsmayilovun danışdıqlarını qələmə alıb.

Simpozium iştirakçıları "Ata-Beyt"də

Yaxını qoyub uzaqdan uçduq

2018-ci ilin iyulunda mənə xəbər göndərdilər ki, Türkiyədəki Hacı Bektəş Vəli Kültür Dərnəyi, Dünya Söz Akademiyası və Qırğızıstandakı Kasım Tınıstanov adına Isık göl Universitetinin Karakol şəhərində birgə keçirəcəyi "Türk xalqlarının türkcə ilk yazılı əsərləri – "Qutadqu bilik", "Divanü lüğət-it-türk", "Ətabətül-həqayiq", "Dədə Qorqud" Uluslararası Simpoziumuna qatılım. Simpoziumun dəstəkçisi TİKA idi. TİKA varsa, demək, xərclər haqqında narahatlıq keçirməyə dəyməzdi. Hər şeyi onlar yüksək səviyyədə həll edəcəkdilər. Ona görə də böyük həvəslə "Qutadqu-bilik" in Azərbaycanda tanıtılmasında və Avropa metodları ilə araşdırılmasında Əmin Abidin rolu" mövzusunda bildiri özətimi göndərdim.

Az sonra bildiri özətimin qəbul olunduğunu yazdılar. Bildirildilər ki, pasportumun surətini göndərim, biletdə alsınlar. TİKA-nın

Türk Hava Yolları ilə müqaviləsi olduğunu bilirdim. Onlar, adətən, biletləri THY-nın təyyarələrinə alırlar. Bakıdan da THY ilə Bişkekə təyyarə reysi yoxdu. Ümumiyyətlə, Bakıdan Qırğızıstana birbaşa təyyarə reysi yoxdur. Demək, bileti Bakı-İstanbul-Bişkek reysinə gediş-dönüş alacaqlar. Bu da 7-8 saat havada qalmaq, 5-6 saat İstanbulda gözləmək deməkdir.

Bir neçə dəfə yazıb xahiş etdim ki, ya siz biletlərimizi Bakı-Almatı-Bişkek reysinə alın, ya da biz alaq, orada bilet pullarımızı ödəyin. Onda biz təxminən iki saat yarıma Almatıya, yarım saata da Bişkekə uçardıq, biletlərin qiyməti də ucuz olardı. Heyif ki, bizimlə razılaşmadılar. Bileti özləri alıb göndərdilər. Baxdım ki, bizim təklif etdiyimizdən 4 dəfə çox pul xərclənib. Deməyə sözüm qalmadı. Bu da bizim günlərin anlaşılmazlığı!

2018-ci il sentyabrın 29-da səhər tezdən evdən çıxsaq da, Bişkekə axşam çatdıq. Bütün günü təyyarədə və gözləmə salonunda keçirdik. İstanbul hava limanında Türkiyədən simpoziuma gedənlərlə görüşdük. Əksəriyyətini tanıyırdım. Müxtəlif toplantılarda görüşmüş, dostlaşmışdıq. Hamımız eyni reyslə gedirdik. Onlar daxili reyslərlə gələndən az sonra uçuş başladığından hal-əhval tutmamız, dərhləşməmiz 5 saatlıq uçuşa qaldı.

Qazaxıstan sərhəddində Qırğız paytaxtı

Kiçik respublika Qırğızıstan Sovet dönəmində Qələbə piki (7439), Lenin piki (7134) və Xan Tenqri piki (6995) ilə coğrafiya həvəskarları olan məktəblilərin yaddaşına hopmuşdu. Tanrı dağları ilə əhatə olunan bölgənin vadiləri subtropik və mülayim qurşağa daxil edilir. Sahəsi 199,9 min kvadrat kilometr, əhalisi 6 milyon nəfərə yaxındır. Təbii artım yüksəkdir. Hər min nəfərə 16 nəfər düşür.

Ölkənin başkəndi Bişkek düzənlikdə, Çuy (Türk dillərində ç-ş-s səsdəyişməsi var. Çay da adını su sözündən alıb. Biz bu çayın adını da rus qaynaqlarında yazıldığı kimi deyil, qırğızlarda olduğu şəkildə yazacağıq) vadisində yerləşir. Çayın sağ sahili

Qazaxıstan, sol sahili Qırğızıstandır. Bişkek şəhərinin bəzi obyektləri Çuy çayının sahilindədir. 1924-cü il oktyabrın 14-dək qazax, qırğız ayrı-seçkiliyi yox idi. Qazaxlar da özlərini qırğız sayırdılar. Keçirdikləri toplantıları da qırğız konfransları, qurultayları adlandırırdılar.

Bütün imperialist dövlətlər kimi, Sovet Rusiyası da "Parçala, hökm sür!" siyasəti ilə hərəkət edərək 1924-cü il oktyabrın 24-də RSFSR tərkibində Qara Qırğızıstan Muxtar Vilayəti yaratdı. 1926-cı il fevralın 1-də isə onu Qırğızıstan Muxtar Respublikasına, 1936-cı il dekabrın 5-də isə müttəfiq respublikaya çevirdi. 1991-ci il avqustun 31-də isə Qırğızıstan öz müstəqilliyini elan etdi.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkənin vətəndaşı kimi biz oraya viza almadan getsək də, xarici ölkəyə gedişin bütün şərtlərinə əməl edirdik. Hava limanı şəhərdən xeyli aralıdır. Muxtar Kazımoğlu diqqətlə ətrafı seyr etdikdən sonra "Bu yerlər mənə necə doğma gəlir. Elə bil nə vaxtsa buralarda olmuşam. Dağları da Naxçıvan dağlarına oxşayır" – deyir.

Sentyabrın 29-u axşam və 30-da gündüz Qazaxıstan, Tacikistan və Qırğızıstanın müxtəlif şəhərlərindən simpoziuma qatılmalı olan alimlər də gəldi. Görüşüb tanış olduq. Qazaxıstandan gələn Baktıgül Gülcəhanovadan başqa, heç birisi ilə öncə görüşməmişdim. Bəzilərinin adı və əsərləri ilə tanış idim.

Qırğızıstandakı Axısqa Dərnəyinin sədri Rəşat Şamiloğlu ürəyindən əməliyyat olunmaq üçün Türkiyəyə getmişdi. Onun müavini Zəkəriyyə Tahirlə telefonla danışdıq. O, mənim gələcəyimi bilirdi və görüşməyimizi öncədən planlamışdı. Həmin axşam bir çəşqınlıqdan görüşə bilmədik.

Sentyabrın 30-da Bişkek şəhərinin mədəni mərkəzlərində, tarixi yerlərində olduq. Səfər TİKA-nın maliyyə dəstəyi ilə olduğundan təşkilat özünütəbliği də unutmamışdı. Bizi Alikul Osmonov adına Respublika Milli Kitabxanasına apardılar. Kitabxananın binası sovet dövründə tikilsə də, yenidənqurma işlərini iki il öncə TİKA görmüşdü. İnsafən, gözəl iş görüblər. Bina

yenidən qurulanda müasir kitabxanaya lazım olan səviyyədə avadanlıqlarla da təchiz edilib. Kitabxanayı gəzərkən türkiyəli dostlarımdan biri həsədlə: "İllərimizdə (vilayət) belə 15-20 mədəni mərkəz ola, ya olmaya. Gör, Qırğızıstanda bir kitabxananın yenidənqurmasına bu qədər vəsait xərclənilibsə, onda universitetlər və başqa sahələrə nə qədər pul qoyulub?!"

Yolüstü Balasaqun xarabalıqlarının və Burana minarəsinin ziyarəti

Uzun illər Türküstanda müxbir işləyən Ramiz Məşədihəsənlinin verdiyi bilgiyə görə, Türkiyə hökuməti təkcə Qırğızıstanla birgə qurduğu Manas Universitetinə 23 il ərzində 85 milyon ABŞ dolları xərcləyib. Dostumun gileyində bir həqiqət də ondan ibarətdir ki, Qırğızıstanın istehsal sahələrinə, yəni gəlir gətirəcək yerlərə yatırım qoyanlar Çin, Amerika, Rusiya, Kanada və başqa dövlətlər olduğu halda, Türkiyə ölkədəki mədəni-maarif təşkilatlarına, şəhərlərin abadlaşdırılmasına vəsait xərcləyir. Bunlar da gəlir gətirmir, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, maariflənməsinə xidmət edir.

Mədəni maarifdən söz düşmüşkən, onu da deyim ki, bu gün Qırğızıstan universitetlər ölkəsinə çevrilib. Yalnız Bişkek şəhərində 52 universitet var. Onlardan 31-i dövlət tərəfindən maliyə-

yələşir, 21-i özəldir. İlk baxışda təəccüblü görünür: kasıb və kiçik bir ölkədə bu qədər universitet nəyə lazımdır? Axı ölkədə bu qədər tələbə ola bilməz! Universitetlərdə qırğız tələbələrle yanaşı, Əfqanıstan, Pakistan, Banqladeş, hətta Vyetnamdan və başqa yoxsul ölkələrdən gəlmiş minlərlə gənc təhsil alır. Təhsil haqqı da elə ucuz deyil. Tələbələrin böyük əksəriyyətinin ailəsi o qədər pulu ödəyə bilməz. Ona görə də imkansız tələbələrin xərclərini beynəlxalq təşkilatlar ödəyir.

Xarici tələbələrle əhalinin müəyyən təbəqəsi arasında hərdən xırda ziddiyyətlər olsa da, gəlmələrin ölkədə dinc və rahat yaşamasına normal şərait yaradılıb. Bu da kasıb ölkənin iqtisadiyyatına kömək olmaqla yanaşı, elmi potensialın güclənməsinə də təkan verir. Xarici ölkələrdən gələn tələbələr tibb universitetlərində oxumağa meyllidirlər. Onların istəyinin reallaşması üçün ölkədə tibb sahəsində çalışan alim-pedaqoqların sayı artırılıb. Bu da yaxın gələcəkdə Qırğızıstanda tibb sahəsində böyük irəliləyişlər olacağından xəbər verir.

Ata-Beyit memorial kompleksi

Azərbaycanda repressiya qurbanlarının harada güllələndiyi dəqiq bilinmir. Repressiya qurbanları haqqında ciddi muzey, ümumi bir abidə də yoxdur. Memorial təşkilatı isə repressiya illərində Moskvada kimin harada güllələndiyinin siyahısını hazırlayıb və onu da internet saytında yerləşdirib. Qırğızlar da bizim günümüzdədir. Onlar da 1930-cu illərdə kimin harada güllələndiyini dəqiq bilmirlər. Sovetlər Birliyi çökəndə yaşlı bir çoban 1930-cu illərdə şəhərdən aralıdakı köhnə kərpic zavodunda gecələr güllə səsləri eşitdiyini söyləyib. Onun dediyini yoxlamaq üçün zavodda qazıntı aparıblar. 150-dən çox insan cəsədinin qalığını aşkara çıxarıblar. Bu qənaətə gəliblər ki, repressiya qurbanlarının bir hissəsi köhnə kərpic zavodunda güllələnib.

Həmin yer Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər" romanında təsvir etdiyi Ata Beyitə uyğun olaraq "Ata-Beyit" ad-

landırıldı. Orada repressiya qurbanlarına xatirə abidəsi ucaldılıb və muzey yaradılıb. Çingiz Aytmatov da repressiya qurbanı olan atasına hörmət və repressiya qurbanlarına sayğı əlaməti olaraq, öləndə "Ata-Beyit"də dəfn edilməsini vəsiyyəət edib. Onun istəyi yerinə yetirilib. İndi "Ata-Beyit"də həm repressiya qurbanları üçün, həm də Çingiz Aytmatov üçün abidələr ucaldılıb. Ora qırğız xalqının müqəddəs ziyarətghına çevrilib.

Xatirə kompleksindəki abidələri istedadlı heykəltaraş və memarlar yaratdığından olduqca təsirlidir. Repressiya muzeyi kiçik və sadə olsa da, təsirlidir. Köhnə kərpic zavodunda qazıntı aparılarkən tapılan, güllələnənlərin paltarları, salamat qalmış şəxsi əşyaları orada nümayiş etdirilir. Muzeyi ziyarətə gələn kövrək qəlbli insanlar göz yaşlarını saxlaya bilmirlər.

Balasaqun xarabalıqlarını və Burana minarəsini ziyarət

Oktyabrın 1-də rahat bir avtobusla Bişkekdən simpozium keçiriləcək Karakol şəhərinə yola çıxdıq. Çuy çayının vadisilə Isık gölə doğru irəliləyirik. Çayın biz getdiyimiz sol sahili Qırğızıstan, sağ sahili isə Qazaxıstandır. Nə tikanlı məftil gözə dəyir, nə də sərhədçi postları. Qazaxıstan tərəfdə yol-iz də yoxdur. Çılpaq qaramtıl dağlardır.

Təxminən 85 kilometr gedəndən sonra Çuy vilayətinin mərkəzi Tokmok şəhərinə çatırıq. Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra Qırğızıstanın inzibati-ərazi bölgüsündə bəzi dəyişikliklər aparılıb. Ölkə 8 vilayətə, vilayətlərin hər biri də bir neçə rayona bölünüb.

Bu idarəetməni asanlaşdırmağa, bürokratik əngəlləri aradan qaldırmağa və məmur sayını azaltmağa hesablanıb. Lakin nə bürokratik əngəllər aradan qaldırılıb, nə də məmurların sayı azalıb. Vilayətlərin hər birində bir neçə rayon bölgüsünün saxlanması dövlət büdcəsində ağır yükə çevrilib. Qırğızlar deyirlər: "Mə-murların çoxluğu işsizlərin sayını azaltmaq üçündür".

Burana minarəsi qarşısında: soldan Əli Şamil, Nail Tan, Sabri Koz, Muxtar Kazımoğlu

Avtobusumuz Tokmok şəhərindən sağa dönür. O qədər də hamar olmayan yolla 10-15 kilometr getdikdən sonra Burana minarə-qülləsinin yanında avtobusdan enirik. Yaxınlıqda yaşayış məskəni görünmür. Diqqəti cəlb edən birçə Burana minarə-qülləsidir. Göylərə baş çəkən, "baxanda papağın yerə düşən" bu möhtəşəm abidəni ucaldan insanların bacarığına heyran qalmamaq olmur. Arxada, uzaqlarda görünən başqarlı dağlar isə minarəni daha da əzəmətli edir.

Qırmızı kərpicdən tikilmiş abidənin hündürlüyü 24,6 metrdir. İçərisindəki vintvari pilləkənlə başına qalxmaq olur. Pilləkənlərin girişi isə yerdən 3 metrə yaxın ucalıqdadır. Turistlərin oraya çıxması üçün dəmirdən məhəccərli vintvari pilləkən düzəldiblər. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, minarə-qüllənin ucalığı 40 metrdən çox olub. Buradakı əzəmətli məscid, mədrəsədən, Qaraxanlı dövlətinin paytaxtlarından olan şəhərdən çox yazıb, çox deyiblər. İndi o əzəmətdən, o möhtəşəmlikdən, o gurluqdan tək-tənha bir minarə-qüllə qalıb.

Dünya mədəniyyətinə və ədəbiyyatına "Qutadqu bilig" kimi əzəmətli bir əsər bağışlamış Yusif Has Hacıbin doğulduğu Balasaqun şəhərinin adı qaynaqlarda Qarabalasaqun, Koz Ordu, Koz Uluş, Kuz Uluş kimi də yazılır. Qaraxanlılar dövlətinin ən möhtəşəm şəhərlərindən olan, ipək yolunun üzərində yerləşən Bala-

saqunun xarabalıqları belə görünür. Hər yeri ot basıb. Olduqca məhsuldar torpaqda hər yer çəmənə, yaşıllığa çevrilib.

943-cü ildə islam dinini qəbul edən Qaraxanlı dövlətinin başçısı Satuk Buğra Qaraxanın hakimiyyəti dövründə Balasagunda böyük mədəni və iqtisadi sıçrayış yaranıb. Şəhər memarların, sənətkarların, şair və filosofların mərkəzinə çevrilib. Kərpic istehsalı durmadan artıb. Bişmiş kərpicdən tikilən binalar şəhərə xüsusi gözəllik verib.

Burana adlandırılan əzəmətli tikilidən həm azan verilən minarə, həm də gözətçi qülləsi kimi istifadə edilib. Babalarımızın yüksək mədəniyyətindən və gücündən xəbər verən qülləni görəndə nə qədər qürur duyuramsa, şəhərin xarabalığını örtmüş çəmənə görəndə halımıza ağlamaq istəyirəm. Bilmədim, dünyasını dəyişmiş babalarımız üçün göz yaşı axıdım, yoxsa qüdrətli babaların yerində qalmış əfəl övladların gününə ağlayım?!

Muzeyin direktoru Jildız Bakaşova deyir ki, bu qüllənin başında qaranlıq gecələrdə məşəl yandırırırmışlar ki, çöllə gələn karvan yolu azmasın, uzaqdan şəhərin harada olduğunu bilsin. Onun bu fikri mənə gülməli gəldi. Necə yəni karvan yolunu azmasın? Məgər karvan gecenin qaranlığında hərəkət edə bilər?

Abidə nə qədər möhtəşəm və əzəmətli olsa da, ətrafına düzülmüş balballar ona xələl gətirir. Müxtəlif yerlərdən yığıb buraya gətirdikləri balballarla, guya açıq səma altında muzey yaradıblar. Lakin bu balballar turistlərin diqqətini o qədər də cəlb etmir. İstər yerli, istərsə də xarici turistlər təkamseyrəkdir.

Muzeyin direktoru Jildız Bakaşova bir neçə dəfə Bakıda olub, paytaxtımızdan heyranlıqla danışdı. O, qonaqlara bilgi verdikdən sonra bizim yanımıza gəldi. Azərbaycanca və azərbaycanlılara böyük sayğısını bildirdi. Öyrəndik ki, minarənin yaxınlığına düzülmüş balballar inventarlaşdırılıb və haradan gətirildiyi kitabda qeyd edilib. Amma bunu turistlər bilmir. Məsələn gördüm ki, balballar öncə haradaymışsa, orada onların şəklini çəkəydiniz, onları buradakı qapalı muzeydə göstərəydiniz.

Mən Kaşkarda Yusif Has Hacıb Balasaqunlunun məzarını ziyarət etdiyimi söylədim. Bildirdim ki, bu gün istəyənlərin çoxu Kaşkara gedə bilmir. Çin hökuməti müxtəlif əngəllər yaradır. Yaxşı olar ki, Balasaqun şəhərinin xarabalığının bir tərəfində, yəni minarənin görüntüsünə xələl gəlməyən bir yerdə yüngül və ucuz materialdan Yusif Has Balasaqunlunun türbəsinin surəti eyni ölçüdə qurulsun.

Xarici ölkələrdən, xüsusən Türkiyədən bu yöndə öyrəniləsi çox şey var. Turistlərin avtobusdan endiyi yerdə kiçik emalatxanalar yaradıla bilər. Orada Qırğızıstanın yazılı daşları, Isık göl, Ata-Beyit və başqa yerlərin təsviri olan hədiyyəlik əşyalar hazırlanıb satılır. Yaxında kiçik meyvə-tərəvəz bazarı olsa, gələnlər yerli məhsullardan alırlar. Muzeyin daha məzmunlu qurulmasından söhbət getdiyinə görə direktor da həvəslə dinləyir, qeydlər edirdi. Ona Türkiyədə yaşayan araşdırıcı dostumuz, YUNESKO-dakı komissiyaların fəallarından olan Ocal M.Oğuzun telefonunu verdim və onunla əlaqə yaratmasını məsləhət gördüm.

Burana muzeyindən ayrılarkən qaça-qaça gələn bir gənc avtobusa çıxdı və mənim adıma, soyadıma çəkərək salona göz gəzdirdi. Mən əlimi qaldıranda yaxınlaşıb vizit kartı verdi. Dedi ki, direktorumuz xahiş edir, ona məktub yazasınız. Sizinlə məsləhətləşməli bəzi məsələlər var.

Isık göl vilayəti

Buranadan ayrılıb Karakola doğru yola çıxırıq. Karakol həm Isık göl vilayətinin, həm də onun tərkibindəki Ak-Suu rayonunun mərkəzidir. Vilayət Isık göl hövzəsini əhatə edir. Sahəsi 43,1 min kvadrat kilometr, əhalisi 500 min nəfərə yaxındır. Bu, o deməkdir ki, vilayətin ərazisi Ermənistan Respublikasının ərazisindən 13,357 min kv.km. çoxdur.

Əhalisinin sayına görə Qırğızıstanın Oş və Calalabad vilayətlərindən geri qalsa da, ərazisi Narin vilayətindən sonra ikinci yeri tutur. Vilayətə Isık göl, Tüp, Tong, Yedi-Öküz və Ak-Suu

rayonları daxildir. Ölkənin dəmiryolu isə Isık gölün sahilindəki Balıqçı qəsəbəsinədək uzanır.

Qırğızıstanla Qazaxıstanın sərhəddini müəyyənləşdirən Çuy çayının kənarı ilə üzü yoxuşa gedirik. Dağlar bol sulu çayı sıxaraq dar bir yataqla axmağa məcbur edib. Isık gölə 5-6 kilometr qalmış Çuy çayı görünməz olur. Çuy çayı başlanğıcını Tərs Ala Too (too dağ anlamındadır. Biz həmin sözü rus dilindən aldığımızdan tau şəklində yazırıq) dağlarındakı buzlaqlardan alır. Suyu nə qədər bol olsa da, suvarmada istifadə edildiyindən və Mumqum səhrasının qumluqlarında batdığından keçmişlərdə olduğu kimi, duzlu Akjaykın gölünə çata bilmir.

Bizim yolumuz çay yuxarı deyil, sola, gölün kənarındakı Balıqçı qəsəbəsinə doğrudur. Qəsəbədə yol ikiyə ayrılır. Biri gölün güneyi, o biri isə gölün quzeyi ilə gedir. Gölün quzeyindəki yol dağların güneyində olduğundan daha işləkdir. Göyçə gölünün sahilindəki yollar da belədir. Yəni qışda nə qədər qarboran olsa da, hava sakitləşən kimi gün vurub əridir, yollar açılır. Quzey yolu isə qışda həmişə donuşluq olur. Gərək oranı tez-tez qardan-buzdan təmizləyəsən.

Güneydən Küngöy Ala Too, quzeydən Təskey Ala Too dağları ilə əhatələnən Isık gölü Güney Amerikadakı Titikaka gölündən sonra dünyanın ən böyük dağ gölü sayılır. Tektonik çuxurda yerləşən gölün uzunluğu 182, eni 60 kilometr, sahil boyu isə 988 kilometrə yaxındır. Gölün orta dərinliyi 278 metr, ən dərin yeri isə 668 metrdir. Mahmud Kaşğarlı "Divani lüğət-it- türk" əsərində Barsgan (gölün güney sahilində Barskon qəsəbəsi var) gölünün uzunluğunun 30 fərsəx, eninin 10 fərsəx olduğunu yazır. Bu günü ölçmə cihazlarının olmadığı bir zamanda onun yazdığının günümüzün ölçüləri ilə üst-üstə düşməsinə heyrətlənməmək olmur.

Göyçə gölü ilə Isık göl bir-birinə oxşasa da, aralarındakı dəniz səviyyəsindən 300 metr fərq ətraf təbiətə, bitki örtüyünə də təsir göstərir. Hər iki gölün ətrafındakı çəmənlər stadionların yaşıl örtüyünü xatırlatsa da, Isık gölün sahili boyu uzanan yolun kənarında qovaq, qarağac, başqa ağac və kollar var. Onların ar-

xasındakı alma, armud, gavalı bağları gölün beş-on metrliyindən dağların yamacınadək uzanıb gedir. Burada qara gavalı oktyabrda yetişir. Məhsul o qədər boldur ki, salxım kimi sallanır və az qalır ki, ağacların budaqlarını sındırsın.

Gölün güney sahilləri dərin, quzey sahilləri isə dayazdır. Ona görə də istirahət yerlərinin, sanatoriyaların, çimərliklərin əksəriyyəti quzey sahillərdədir. Buranı, adətən, keçmiş SSRİ-nin Antalyası adlandırırlar. Amma Antalyadakı otellər, xidmət hara, buradakılar hara?! Sovetlər Birliyi dağıldıqdan buradakı istirahət mərkəzləri, sanatoriyalar da baxımsız qalıb. Xarici ölkələrə gedib oradakı xidməti görən adamlar qiymətləri ucuz olsa belə, buraya gəlmək istəmirlər. Məcbur qalıb yeni, müasir tələblərə cavab verən binalar tikməyə başlayıblar. Xaricdən yatırımçılar, iş adamları dəvət ediblər. Beləcə Isık gölü sahillərindəki dincəlmə yerlərində, sanatoriyalarda bir canlanma yaranmağa başlayıb.

Isık göl əfsanəsi

Qırğızlar Isık gölü "Kırğızıstan bermeti (incisi)" adlandırırlar və müqəddəs sayırlar. Ruslar gələne kimi qırğız, qazax, uyğur və başqa xalqlar burada çimmirmişlər. Xalq arasında Isık gölün müqəddəs olması haqqında əfsanələr dolaşır. Həmin əfsanələrin birində deyilir: "Bir zamanlar başı qarlı dağlarda su sonası kimi gözəl bir qız yaşayırmış. O, həm gözəl, həm də ağıllıymış. Dünyanın dörd bir yanından ona elçilər gəlirmiş. Günlərin bir günü Doğudan Ulan, Batıdan isə San Taş adlı iki oğlan qıza elçi gəlir. Görənlər, tanıyanlar bu oğlanların ağılına, bacarığına, igidliyinə heyran qalırlar. Qız onlardan birini o birindən seçə bilmir. Çıxış yolu tapa bilmədiyindən ağlamağa başlayır. Göz yaşları o qədər axır ki, dağların arasında göl yaranır. Qız özü isə göz yaşından yaranan göldə boğulur.

Qızı sevən, ona qovuşmağa gələn oğlanlar bu xəbəri eşidib evlərinə dönürlər. Lakin qızın ölümündə günahı Ulan San Taşda, o isə Ulanda görür. Qızın ayrılığına tab gətirməyib onlar

da yelə çevrilirlər. Hərdən aşıq olduqları qızın yaşadığı yerə gəlirlər. Onlar gölün üzərində qarşılaşanda tufan qopur, ətrafı qar-boran bürüyür. Qırğızlar həmin vaxtdan Doğudan əsən yelə Ulan, Batı küləyinə isə San Taş deyirlər.

***Çolpan Ata şəhərinin
Ruh Orda-Ruh Mər-
kəzindən Isık gölün
görünüşü. Soldan:
Muxtar Kazımoğlu,
Osman Baş, Əli Şamil***

Ümumdünya tufanından bəhs edənlərin bir çoxu Nuhun gəmisinin Ağrıdağda quruya çıxdığını yazır. Buna əsaslanıb Nuhun oğlu Yafesin də Ağrıdağ ətrafında dövlət qurduğu fikrini söyləyirlər. Rus alimi V.Bartold isə hicri 520-ci (miladi 1126-cı ilə aid olan) "Mucmil al-tavarix via al-kişas" əsərini nəşrə hazırlayarkən ona yazdığı izahlarda qeyd edir ki, Isık göl kənarında bir dağ var... Türk (Yafesin oğlu) orada yaşadı... Bir gecə dağın başında bir od gördü... O dağa Anduk Art adını verdi...

Isık gölün gizlinləri

Gölün suyu az duzlu olsa da, olduqca təmiz və şəffafdır. Mütəxəssislər deyirlər ki, gölün 60 metr dərinliyində üzən balığı görmək olur.

Xəzər dənizi neçə ildən bir gah qabarıb sahillərini su altında qoyub, gah da geri çəkildiyi kimi, Isık gölündə də belə qabarma və çəkilmələr olub. Amma Xəzərlə Isık gölün eyni vaxtdamı, yoxsa fərqli zamanlardamı qabarıb çəkildiyi haqqında bilgimiz

yoxdur. Arxeoloqlar Isık gölün sularının 5-10 metr dərinliyində 2500 il öncələrin tikinti qalıqlarını aşkara çıxarmışlar. Günümüzdək gəlib çatmış sualtı tikililər burada böyük və zəngin bir şəhər olduğunu göstərir.

Su altındakı 500 metr uzunluğundakı divar qalıqlarının çevrəsindən arxeoloqlar çoxlu ox ucları, pullar, qulplu bürünc qablar, xəncərlər, baltalar və başqa əşyalar tapmışlar. Onlar Əmir Teymurun bir zaman Isık gölün sahilində olan sarayının qalıqlarını da su altında tapdıqlarını yazırlar.

Ornekdən Almatıya gedən yol

Ornek qəsəbəsini keçəndə TİKA-nın Qırğızıstan ofisinin əməkdaşı Ağılбай sağa – dağlara doğru ayrılan asfalt yolu göstərərək: "Bu yol düz Qırğızıstan sərhəddinə kimi gedir. Dağlara dirənib durur. Oradan 5-6 kilometrlik bir tunel vurulsa, Almatıya maşınla 35-40 dəqiqəyə getmək olar. Yayda adamlar atla, dəvə ilə dağları aşib Almatıya gedirmişlər. Elə ki payız gəldi, qar yağdı, may ayına kimi o yolla getmək mümkün olmur.

Ornek qəsəbəsindən Çolpon-Ata şəhərinə o qədər də uzaq deyil. 15-20 dəqiqə sonra vilayətin ikinci inkişaf etmiş şəhərinə çatırıq. Bişkekdən buraya 240 kilometrdir. Gedəcəyimiz Karakol şəhərinə isə 135 kilometr qalır. Burada fasilə verəcək, yeyib-icəcək, açıq havadakı muzeylə tanış olacaq, sonra yolumuzu davam etdirəcəyik.

Çolpon-Ata şəhəri qoyunçuluq əyəsi – mələyi, yəni qoyun sürülərinin qoruyucusunun adını daşıyır. Biz çoban deyirik və çobanın əski inanclarımızda qoyunçuluq əyəsi – mələyi olduğunu da çoxdan unutmuşuq. Türkünstanda, hətta Türkiyədə də bu günün özündə göydəki ən işıqlı ulduzlardan birinə – bizim Zöhrə, Dan ulduzu kimi tanıdığımız ulduza Çolpon ulduzu deyirlər.

Ruh Orda muzey kompleksində

Sovetlər birliyi zamanında Çolpon-Ata ölkənin turizm mərkəzlərindən sayılırdı. Isık gölünün sahillərindəki istirahət yerlərinin çoxluğunu nəzərə alıb buranı SSRİ-nin Antalyası da adlandırırıblar.

Şəhərin göllə birləşdiyi yerdə kiçik bir körfəz var. Onun sahillərini abadlaşdırıblar. Körfəzdə kiçik qayıq və katerlər var ki, buraya gələn turistləri gəzdirsin.

Sahildə Çingiz Aytmatovun xatirəsinə yığcam və çoxçalarlı bir açıq muzey düzəldiblər. Bu muzey Ruh Orda-Ruh Mərkəzi adlanır. Burada, demək olar ki, hər şey Çingiz Aytmatovun adı ilə bağlıdır. Çəmənliklərə onun əsərlərinə həsr edilmiş heykəllər qoyulub.

Tanrıçılıq inancı məbədi

Tez-tez yazıçının əsərləri əsasında hazırlanmış heykəllərin müsabiqəsi keçirilir. Müsabiqədə bəyənildən heykəlləri burada görmək olar. Yazıçının "Cəmilə"dən başlamış, "Ana tarla", "Əlvida, Gülsarı", "Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş", "Əsrə bərabər gün", "Cəllad kötüyü" və başqa əsərlərindən ayrı-ayrı parçalar burada heykəlləşib.

Qırğız xalqının inanc tarixini əks etdirməyi də unutmayıblar. Burada kiçik ölçülü də olsa, məscid də var, kilsə də, sinaqoq da, budda və tanrıçılıq məbədləri də. Amma məscidə girsən, arxasında namaz qılacağın pişnamaz (imam) görməyəcəksən, kilsə-

yə girsən, günahlarının bağışlanmasını Allahdan rica edəcək keşis yoxdur. Tanrıçılıq məbədində isə şaman yoxdur ki, ondan sənin taleyindən xəbər verməyi, müalicə etməyi xahiş edəsən, Budda məbədində də rahib yoxdur. Yəni hamısının içi boşdur.

Burada çoxlu müxtəlif ölçülü heykəllər də var. Onların arasında Viktor Hüqonun da, ABŞ prezidenti T.Ceffersonun da, A.Nobelin də, Aristotelin də, Buddanın və başqalarının da heykəlləri var. Hamısı oturmuş haldadır. Yeganə ayaq üstə Mustafa Kamal Atatürkün heykəlidir. Necə deyərlər, ciddi bir prinsip gözləmədən, hətta bir-birinə zidd düşüncəli insanlara da heykəl qoyublar. Əsl turizm yeridir. Necə deyərlər, buraya gələnlərin xatirinə dəymək istəməyiblər. Tanınmış filosofları da, yazıçı-şairləri də, dövlət adamlarını da, din xadimlərini də yaddan çıxarmadıqlarını tamaşaçıya xatırlatmağı bacarıblar. Kiçik bir örtülü muzey də yaradıblar. Orada Qırğızıstanın tarixini özündə əks etdirən eksponatlar var.

Karakola doğru

Isık gölün kənarı ilə irəlilədikcə sürülərə, naxırlara, ilxılara tez-tez rast gəlirik. Sürülərin yanında çoban gözə dəysə də, naxırın yanında sığırçı, atların yanında ilxıçı gözə dəymir. Muxtar müəllim deyir ki, ilxını adətən kinolarda, televizorda görmüşəm, birinci dəfədir təbiətin qoynunda otlayan ilxı ilə rastlaşırım. Mən isə uşaqlıqda və yeniyetməliyimdə dəfələrlə ilxı görmüşdüm. İlxinin yanındakı aygır bərkdən finxıraraq atların ətrafında gəzinir, onların hər bir hərəkətinə ciddi nəzarət edir, ilxıdan uzaqlaşmaqda olan atı, daylağı qovaraq geri qaytarırdı. Qayıtmaq istəməyən, müqavimət göstərənə isə dişləməklə cəzalandırırdı.

Aygırın qorxusundan ilxıya yaxın düşmək, at tutmaq olmur. Canavar, ayı da aygır olan ilxıya yaxın düşə bilmir. Məni hey-rətləndirən o idi ki, olduqca güclü və sağlam olan aygır daim ilxını diqqətdə saxlayır. Bəs özü nə vaxt otlayır ki, belə güclü olur?

Qoyun sürüsünün önündə, adətən, dıbrı görməyə alışmışıq. Yol boyu gördüyümüz sürülərdə isə dıbrı gözə dəymirdi. Qoyunlar da merenos cinsindən idi.

Isık göl görünməz olduqdan sonra 10-15 kilometr də gedib vilayət mərkəzi olan Karakola çatırıq. Sanki Göyçə gölünü keçib Basarkeçərə gedirsən. Bizim üçün Qarağat otelində yer ayırmışdılar. Uzun yolçuluqdan sonra, deyərsən, heç kimin şəhərin axşamını seyr etməyə həvəsi qalmamışdı.

Karakol şəhəri

Şəhərin əhalisi 75 min nəfəri keçib. Xalq etimologiyasına görə, buraya gələn ilk türklər əllərini torpağa vuranda əllərinin (qollarının) qara olduğunu görüb buraya Qara qol adını veriblər. Bu o qədər də inandırıcı görünmür. Çünki Isık gölün güney ətrafı, bütövlükdə, qara torpaqdır. Onda gərək sahil boyundakı şəhər və kəndlərin çoxunun adında qara sözü olaydı.

1886-cı ildə buradakı yaşayış məskəninə rus səyyahı, coğrafiyaçısı, bölgənin çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması üçün sənədlər hazırlamış Nikolay Prjevalskinin şərəfinə Prjevalski, 1926-cı ildə Lenin adı verilmişdi. 1991-ci ildə Qırğızıstan müstəqilliyini qazanandan sonra şəhərin keçmiş Karakol adı qaytarılmışdı. Şəhərdən Çin Xalq Respublikasının sərhəddinə o qədər də uzaq deyil. Əslində, Karakol şəhəri də Doğu Türküstanın bir parçasıdır.

Doğu Türküstanın Aksu (Ağsu) şəhərinə gedən karvan yolu buradan keçir. Sovetlər Birliyi zamanı sərhədlər möhkəmləndirildiyindən karvan yolu da öz əhəmiyyətini itirib.

Şəhər köhnə Sovet qəsəbələrini xatırladır. Son illər yeni binalar tikilməyə başlayıb. Onların sayı o qədər də çox deyil. Tarixi abidə adına diqqətimi cəkən 1910-cu ildə dunqanların (Çin dilinin bir dialektində danışan dunqanların dindarları müsəlmandır) tikdiyi məscid oldu. Ağacdən, bir mıx belə vurmadan, Çin məbədləri üslubunda tikilmiş bina son illər təmir edildiyindən gözəl görünür.

Türk xalqlarının türkcə ilk yazılı əsərləri simpoziumu

2018-ci il oktyabrın 2-də Kasım Tınıstanov adına Isık göl Universitetinin toplantı salonunda simpoziumun açılışı oldu. Mərasimdə Isık göl Universitetinin rektoru, Prof.Dr. Kurmanbek Abdıldayev, Hacı Bektaş Veli Kültür Dərnəyi Başqanı Mustafa Özcivan, Muğladakı Sıtkı Koçman Universitetinin dosenti Kenan Koç, Dünya Söz Akademiyası başqanı Hayrettin İvgin, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu İmanov, TİKA Bışkek Proqram koordinatoru Ali Muslu və b. çıxış etdilər. Onlar simpoziumun məqsəd və vəzifələrindən, görülcək işlərdən, yeni yaradılmış universitetin gələcək planlarından, bölgənin iqtisadi durumundan danışdılar.

Bu elmi məclisdə TİKA tərəfindən bir neçə elm adamı ilə yanaşı, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğluna da Türk Dünyasının Kültürünə Xidmət ödülü təqdim edildi.

Sovet dövründə Moskvadan gələnlər rəsmi toplantılarda rus dilində danışardılar. Hətta onlar azərbaycanlı olsalar da, adətən, rusca danışmağa üstünlük verirdilər. İstər simpoziumun açılışında və bağlanışında, istər bölmə iclasında, istərsə də protokol bağlanarkən Muğladakı Sıtkı Koçman Universitetinin dosenti Kenan Koç qırğız dilində danışdı. Onun qırğızca şirin və səlis danışmasını qazaxlar da, qırğızlar da heyranlıqla dinləyirdilər. Açılış iclasında Kenan Koç danışanda arxamda oturmuş xanımlardan biri o birinə deyir: "Türklər gəlib burada qırğızca danışarsa, bizim rusca məruzə etməmiz ayıb olar. Gərək axşam məruzəmi qırğızcaya çevirəm".

Kenan Koç təkcə dolğun, səmimi və inandırıcı çıxışları ilə deyil, təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə də hamının diqqətini özünə cəkkə bilmişdi. Açıq-aydın görünürdü ki, bu simpoziumun hazırlanmasında və keçirilməsində onun əməyi olduqca böyükdür. Simpozium üçün yerin seçilməsindən tutmuş, qırğızlarla danışqları və yazışmaları da o aparmışdı.

Toplantı salonundan bir görünüş

Simpoziuma Türkiyə, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycandan "Qutadqu bilig", "Divani lüğət-it-türk", "Ətabətül-həqayiq", "Dədə Qorqud" kimi ədəbi abidələri dil, etnoqrafiya, folklor, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və digər istiqamətlərdə araşdıran 40 məruzəçi qatılmışdı. Açılış toplantısından sonra məruzələr 11 bölmədə dinlənildi.

Azərbaycandan AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu-İmanov "Dədə Qorqud" boylarında iki motivin ritual-mifoloji kökləri", AMEA Folklor İnstitutu xarici əlaqələr bölməsinin müdiri kimi mən "Qutadqu-bilig" in Azərbaycanda tanıtılmasında və Avropa metodları ilə araşdırılmasında Əmin Abidin rolu", hazırda Türkiyədə işləyən professor Məqbulə Səbzizəyeva "Azərbaycan incəsənətində "Kitabi-Dədə Qorqud" mövzusunda məruzə oxuduq.

İki gün davam edən simpoziumun araşdırıcılarına bölgəni yaxından tanımağa, əlaqələr yaratmağa imkan yaradıldı. Axşam isə bizi hippodroma apardılar. Orada 53 beynəlxalq yarışdan əllisini birinciliklə başa vurmuş Kosmos adlandırılan at hamının diqqətini çəkdi.

Simpozium istirakçılarının bir qrupunun xatirə şəkli

Simpoziumda diqqətimi çəkən bir də o oldu ki, Türkiyədən gələnlərlə yarıqırğız, yarırtürk dilində danışmağa çalışan alimlər bizi, yəni azərbaycanlıları görəndə kimi rusca danışmağa başlayırdılar.

Həm də xahiş edirdilər ki, onların dediklərini Türkiyədən gələnlərə tərcümə edək. Bir neçə dəfə belə bir durum yarananda mən heç nə demədən oradan uzaqlaşırıdım. İstəyirdim, çətinlik çəksələr də, bir-birinin dediklərini başa düşsünlər. Hamımız eyni sahədə çalışdığımızdan, terminlər eyni olduğundan qırğızla, qazaxla, özbəklə tərcüməçisiz danışmaq, fikir mübadiləsi aparmaq o qədər də çətin olmurdu. Çətinlik ana dilini bilməyənlərlə söhbət zamanı yaranırdı. Adamlar rus dilində danışmayanda onların qıcıqlandığı açıq-aşkar duyulurdu. Bəzən də içərilərindən keçənləri dilinə gətirərək: "Bu simpozium nəyə lazımdır! Bu türklər niyə belə geridə qalıblar, rusca bilmirlər!" deyirdilər.

Onların fikrincə, rus dilini bilməyən bir adam neçə dil bilsə də, ciddi alim ola bilməz.

Sayılı daş - səma altında açıq muzey

Axşamları Karakol şəhərindəki Qarağat otelinin foyesində qara çay içərək şirin söhbətlər edən araşdırıcılar oktyabrın 4-də gəldikləri yolla da geri qayıtdılar. Çolpon-Ataya çatanda bizi şəhərin quzeyində çay yatağını xatırladan bir yerə gətirdilər. Ərazi yüngül dəmir barmaqlıqlarla hasara alınmışdı. Buradakı Isık göl Tarixi Mədəni Muzeyi qayaüstü petroqlifləri ilə məşhurdur. Qobustana bənzəsə də, qayaüstü rəsmləri az olduğu kimi, ərazisi də kiçikdir. Muzeyi tanıdanların fik-rincə, bu rəsmlər, təxminən iki min il öncə cızılmışdı. Onları cızanlar isə Günəşə sitayiş edənlər

Şəkildə Əli Şamil
Sayılı daş muze-
yində

olduğundan rəsmlərin hamısı daşların güney tərəfindədir.

Alətlərin ibtidai dövründə cızılıb rənglənsə də, rəsmlər

hələ də tərəvətini itirməyib. Rəsmlərdə dağ keçisi, maral, bəbir, ovçu şəkilləri təsvir edilib. Araşdırıcılara görə, bu rəsmlər İskit mədəniyyətinin daşıyıcısıdır.

Geri dönüş

Isık gölün sahilindəki Balıqçı qəsəbəsiindən keçəndə yol kənarında hissə verilmiş balıq satılırdı. Gedəndə almadım ki, özümə yük etməyim. Planlaşdırmışdım ki, geri dönərkən alar, Isık göl balığının dadına baxaram. Həmin yerə çatanda avtobusun beş dəqiqə saxlanmasını xahiş etdim. Simpoziumda tanış olduğum qırğız araşdırıcılar mənim fikrimi başa düşüb gülüşdülər. Dedilər

ki, orada satılan hissə verilmiş balıq gördüyün gölün balığı deyil. Okeanlardan tutulub buza qoyulmuş balıqdır. Bir zamanlar qəsəbədə yaşayanlar balıqçılıqla dolanırdılar. Sonra göldə balıq azaldı. Balıq ovu və satışı məhdudlaşdırıldı. Keçmiş balıqçılar və övladları da indi kənardan balıq gətirib hissə verib satmaqla ata-baba peşələrini davam etdirirlər. Bunu eşidəndə hissə verilmiş balıq almaq fikrindən daşındım.

Axşamı Bışkekdə oteldə keçirdik. Yol hamımızı, deyəsən, bərk yormuşdu. Səhər simpozium iştirakçılarından bəziləri şəhərdən xeyli aralıdakı “Oş bazarı”na getdi ki, Çindən, Pakistandan gətirilmiş mallardan hədiyyələr alsınlar. Mən isə Qırğızıstandakı Axisqa Dərnəyinin sədr müavini Zəkəriyyə Tahiri gözlədim.

Zəkəriyyə bəy vəd verdiyi vaxtda gəldi. Mən axisqalılarla bağlı yazdığım kitabları dərnəyə bağışladım. Qırğızıstandakı axisqalıların və Azərbaycandan, Ermənistandan, Gürcüstandan buraya sürgün olunanların toplu yaşadıkları yerləri xəbər aldım. Məqsədim o idi ki, özüm gələ bilməsəm də, institutumuzun əməkdaşlarının sürgünə göndərilmiş soydaşlarımızın nəvə-nəticələrindən folklor toplamağa gəlmələrini təşkil edə bilim.

Fikrimi Zəkəriyyə bəy də alqışladı. Araşdırıcılara əllərindən gələn köməklik edəcəyini vəd etdi. Axisqanın bugünkü durumundan söz düşəndə kövrəldi. O, Qırğızıstanda doğulub, Sovetlər Birliyi dağılandan sonra ata-babasının yaşamış olduğu kəndə gedib. Oranın şəklini çəkərək, böyüdüb evinin foyesinə vurub.

Mənim aşıqlar, onların nəslindən olanlar haqqında daha çox bilgi toplamaq istədiyimi gördükdə: "Onların adlarını və yaşadıkları kəndləri yazıb mənə verin. İşim elədir ki, həmyerlilərimizlə tez-tez görüşürəm. Onlardan soruşaram. İpucu tapsam, sizə xəbər verərəm" – dedi. Avtobus bizi hava limanına aparmaq üçün gələndə Zəkəriyyə Tahirlə sağollaşib ayrıldıq...

“Türk xalqlarının türkcə ilk yazılı əsərləri – “Qutadqu bilik”, “Divani lüğət-it-türk”, “Ətabətül-həqayiq”, “Dədə Qorqud” mövzusunda uluslararası simpoziumun başa çatdığı günün səhərişi Qırğızıstanda daha möhtəşəm bir toplantı başlayırdı.

Oktyabrın 4-7-də Çolpon-Ata şəhərində “Çingiz Aytmatov və müasir dövrün çağırışları” adlı Üçüncü Beynəlxalq Isık göl Forumu keçiriləcəkdə. Qırğızıstan prezidenti Sooronbay Jeenbekovun iştirak edəcəyi bu toplantıya dünyanın 25 ölkəsindən 160-dan çox siyasətçi, ədəbiyyatçı, futuroloq, kinotənqidçi, rəssam, müxtəlif sahələri əhatə edən araşdırıcılar qatılacaqdılar.

Azərbaycanı orada AMEA-nın vitse-prezidenti, Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Çingiz Aytmatovun araşdırıcısı Mehman Həsənov, professor, kulturoloq Fuad Məmmədov və Azərbaycanın Qırğızıstandakı səfiri Hidayət Orucov təmsil edəcəkdə. Qırğızıstanda tez-tez türk xalqlarının toplantısının keçirilməsi olduqca təqdirəlayiqdir.

Hava limanında

Oktyabrın 5-də saat 12.00-da oteldən ayrılıb hava limanına gəldik. Göy üzü təmiz və günəşli idi. Hava limanında isə bizə təyyarəmizin uçmayacağını, otelə qayıtmalı olacağımızı bildirdilər. Səbəb kimi onu dedilər ki, hava uçuş üçün münasib deyil. Sizin reys təxirə salınıb. Aydınlıq üçün onu da bildirdilər ki, bizim biletlər İstanbul – Bişkek – Ulan-Bator reysinə alınıb. Ulan-Bator – Bişkek – İstanbul reysi ilə də geri dönməliyik. Ulan-Batorda iqlim şəraiti normal olmadığından təyyarə oradakı hava limanına enə bilməyib.

Bişkekdən İstanbula həmin gün iki təyyarə reysi olsa da, o reyslərdə cəmi 3-4 boş yer var idi. Buna görə əksəriyyətimizin biletlərini şəhərisi günün reyslərinə dəyişdilər. Nədən bu məsələyə diqqət yetirdim?! İstanbuldan, Ankaradan Bakıya uçan təyyarələrin heç biri buradan yolunu davam etdirib Daşkəndə, Almatıya, Astanaya, Bişkekə, Aşqabada və b. şəhərlərə getmir. Amma Türkiyənin təyyarələri Bişkekdən Monqolustana uçur. Azərbaycandan Bişkekə birbaşa uçan təyyarə yoxdur. Aşqabada da həftədə bir neçə gün “Lufhanza”nın təyyarələri uçur. Onlar

isə Bakıdan Aşqabada 50 dəqiqəlik məsafə üçün 600-900 ABŞ dolları alırlar. Türkiyədən Bakıya gələn təyyarələrdən biri məgər buradan Bişkekə və ya Aşqabada uçsa, qəbahət olar?! Əksinə, bununla Türkiyə Türk cümhuriyyətləri arasındakı bağları möhkəmləndirmiş olar.

Sual doğura bilər ki, nədən, “Azal”dan deyil, THY-dan umursan? Açıqını deyim, “Azal”ın rəhbərliyinin fəaliyyətini uzun illərdir izləyən birisi kimi onların türk respublikaları arasında gediş-gəlişi rahatladan bir iş görəcəyinə inanmıram. Əksinə, belə bir istəkdə olanlara əngəl ola biləcəyini düşünürəm.

...Qırğızıstana səkkiz günlük səfərimizdə gördüklərim və müşahidə etdiklərim əsasən bunlar oldu.

***Bakı-İstanbul-Bişkek-Karakol
7-13 oktyabr 2018-ci il.***

SÜRGÜN OLUNANLARIN SORAĞI İLƏ

Qazaxıstandakı azərbaycanlılar

Azərbaycan Dövlət Diaspor Komitəsinin məlumatına görə, Qazaxıstan Respublikasına sürgün olunan, təyinatla, komsomol göndərişi ilə və ya iş tapmaq üçün gedən soydaşlarımızın sayı 100 minə yaxındır. Qazaxıstan Axısqa Türklərinin Milli Mərkəzi isə orada 200 min axısqa türkü yaşadığını yazır.

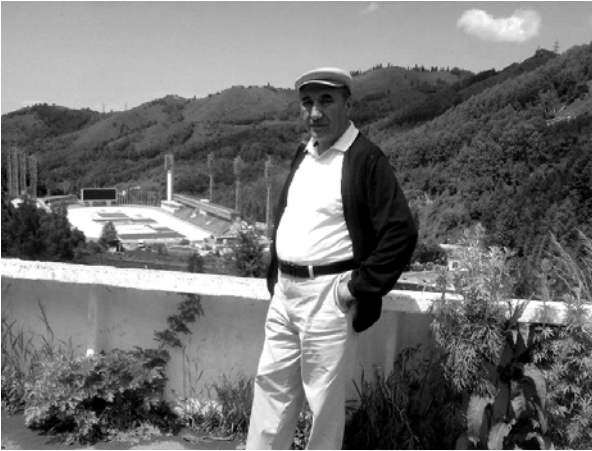
1937-ci ilə kimi Axısqa türkləri ilə Azərbaycan türkləri bir-birindən ayrılmırdı. Belə ki, Ömər Faiq Nemanzadə Axısqadan, Cəlil Məmmədquluzadə də Naxçıvandan gəlib Tbilisidə türkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalını çap etdikləri kimi, Əhməd Pepinov da Bakıda satirik “Zənbur” jurnalını nəşr edir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində işləyirdi. Axısqalılar yaşayan rayonlarda rəhbər vəzifə tutan, kəndlərdə müəllim işləyən Azərbaycandan getmiş onlarla aydın da vardı. Ömər Faiq Nemanzadə də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müəllim və ya başqa vəzifələrdə işləmişdi.

Axısqada rəhbər vəzifədə işləyənlərdən biri də Ağa Sultanov (Qasım İsmayılovun, Hökumə Sultanovanın qardaşı. İndiki Göranboy rayonu uzun illər Qasım İsmayılov adını daşımış, onun adına küçələr, təşkilatlar verilmişdir. Hökumə Sultanova da uzun illər rəhbər vəzifələrdə işləmişdir) olmuşdur. Azərbaycan SSR Maarif Naziri, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının ikinci katibi, Gəncə mahal Partiya Komitəsinin katibi işləmiş Ağa Sultanovu 1933-cü ildə Gürcüstan SSR-in Axalkalaki rayon Partiya Komitəsinə birinci katib işləməyə göndərirlər. O, rayonda yaşayan türklərin sıxışdırıldığını qarşısını almağa, sürgün edilmələrini durdurmağa çalışır. Rəhbər partiya işində çalışsa da, bu işin Moskvadan planlaşdırıldığını görmür. Moskvanın sərhəddə yaşayan türklərin azaldılması, necə deyirlər, bölgəni türklərdən təmizləməsi siyasətindən xəbərsiz olur.

Gənc və çılğın Ağa Sultanov özü də bilmədən Moskvanın istəyinə qarşı durduğuna görə KQB əməkdaşlarının təşkil etdiyi sui-qəsdin qurbanı olur. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının birinci katibi Mir Cəfər Bağırov (Ağa Sultanov Mir Cəfər Bağırovun tövsiyyəsi və təqdimatı ilə Axalski rayonuna işləməyə göndərilmişdi) onun cənazəsini gətirib Bakıda ehtiramla dəfn etdirir. Sonra sui-qəsdin iştirakçıları işi elə qurdular ki, guya Ağa Sultanov məişət zəminində öldürülüb. Onun cənazəsini gətirib hörmətlə dəfn edənlərə qarşı hücumlar başlayır.

1937-ci ilədək axısqaillərlə eyni millət sayılırdıq. Bu gün tarixi ədaləti bərpa edib millətimizin və dilimizin türk olduğunu yazdıra bilsək, onda Qazaxıstanda yaşayan soydaşlarımızın sayı 300 mindən çox olur. “Gizli miqrantlar”ı da bura əlavə etsək, rəqəm bir az da artar.

Almatıda olarkən neçə-neçə insanın iki aydan bir Qırğızıstan sərhəddinə keçərək pasportlarını qeyd elətdirib geri döndüklərinin şahidi oldum. Qazaxıstanda yaşayanların siyahısına düşməyən belə miqrantlar illərdir orada yaşayır, işləyir, uşaqları da məktəblərdə təhsil alır.

Almatıda Sovet dövründə tikilmiş beynəlxalq olimpiya kompleksi

Qazaxıstanda yaşayan soydaşlarımızı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Qolçomaq”, “xalq “düşmə-ninin ailəsi” adı ilə sürgünə göndərilənlər və onların uşaqları, 2. “Vətən xaini” adı ilə sürgün olunanlar, 3. Xam torpaqlara yarı xoş, yarı güc işləməyə

göndərilənlər, 4. Ali məktəbləri və texnikumları bitirib təyinatla göndərilənlər, 5. Xidməti iş adı altında göndərilənlər, 6. 1990-cı ildən sonra Azərbaycanda dolana bilməyib iş tapmaq ümi-dilə Qazaxıstana gedənlər.

Sayları az olduğuna görə bölgüyə daxil etmədiklərimiz də var. Onlar Qazaxıstana rəhbər vəzifədə işləməyə göndərilənlərdir. 1920-50-ci illərdə Azərbaycandan Qazaxıstana on minlərə ailə sürgün edilirdisə, Novruz Rzayev, Üzeyir Şabanov və başqaları da yüksək rəhbər vəzifələrə aparılırdı.

Son illər Qazaxıstanda nəşr olunan sənəd toplularında və araşdırma kitablarında sürgün olunan insanların adı, atasının adı, soyadı, yaşı göstərilən siyahılara, onların hansı kənddə yerləşdirdiyinə dair bilgilərə tez-tez rast gəlmək olur. Həmin kitablardan birindən Azərbaycandan sürgün olunanların siyahısının fotosurətini çıxardım. Təəssüf doğuran odur ki, həmin kitablarda sürgün olunanların hansı rayondan, hansı kənddən göndərildikləri haqqında bilgi yoxdur. Azərbaycanda isə sürgün olunanlar haqqında belə sənəd topluları nəşr edilsəydi, çox yaxşı olardı. Onda həm yollarda ölənlərin sayını müəyyənləşdirmək olar, həm də soydaşlarımızın haradan sürgün olunduqlarını bilərdik.

Haqsız yerə sürgün edilənlərin böyük bir qismi cəza müddətləri başa çatdıqdan sonra məmur özbaşınalığından qorxaraq Azərbaycana dönməyiblər. Beynəlxalq təşkilatların qərarlarına və tövsiyələrinə ciddi əməl olunmadığı üçün Gürcüstan hökuməti Axısqa türklərinin vətənə dönmələrini hələ də əngəlləyir.

Qazaxıstan Respublikası keçmiş Sovetlər Birliyində ərazicə Rusiya Federasiyasından sonrakı yeri tutur. SSRİ-dəki müttəfiq və muxtar respublikalara rəhbər vəzifələrə üzüyola, sözbəxan millı kadrlar təyin edilirdi. Lakin bu qayda Qazaxıstanda gözlənilmirdi. Rəhbər vəzifələrdə ruslar çoxluq təşkil edirdi. Hətta uzun müddət Nazirlər Sovetinin sədri, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri və Mərkəzi Komitənin birinci katibi vəzifəsində ruslar, ermənilər, gürcülər və b. millətlərdən olanlar işləmişdirlər.

Qazaxlar hökumətin köçürmə siyasətinə qarşı dəfələrlə üsyanlar qaldırsalar da, bu üsyanlar qan içində boğulmuşdu.

20-ci yüzilin başlanğıcında isə gözlənilən xalq üsyanlarının qarşısını almaq məqsədilə, Rusiyanın daxili işlər naziri və Baş naziri olmuş Stolipinin planı əsasında mərkəzi quberniyalardan aztorpaqlı rus kəndliləri Qazaxıstana köçürülmüş, onlara əkib-becərməyə məhsuldar torpaqlar verilmiş və məskunlaşmaları üçün lazımi şərait yaradılmışdır. Torpaqları əllərindən alınan qazaxların müqaviməti isə qəddarlıqla yatırılmışdı.

Sovet hakimiyyəti illərində yalnız Rusiyadan deyil, keçmiş SSRİ-nin hər yerindən on minlərlə ailənin bura sürgün edilməsinə baxmayaraq, bölgədə hər kvadrat kilometrə düşən əhəlinin sayı Ukrayna, Belarusiya, Güney Qafqaz, Özbəkistan və Tacikistandan çox-çox aşağıdır.

Qazaxıstanda, Ukraynada və ölkənin başqa bölgələrində əhəlinin var-yoxunu əlindən alıb onları kütləvi ölümün cənginə atmışdılar. Qazaxıstanda 1928-ci ilə müqayisədə 1933-cü ildə insanların və onların yaşamını təmin edən heyvanların sayı belə azalmışdır. İnsanlar 6 milyon 100 min nəfərdən 2,5 milyon nəfərə, davarlar 28 milyon 566 min başdan 1 milyon 386 min başa, qaramal 5 milyon 951 min başdan 55 min başa, atlar 13 milyon 516 min başdan 885 min başa, dəvələr 2 milyon başdan 63 min başa enmişdi.

Əslində əhəlinin və mal-qaranın məhvinə səbəb Qazaxıstana rəhbər vəzifəyə göndərilmiş bolşevik Filipp Qoloşyokinin 1925-ci ildən başlayaraq “qolçomaqlara qarşı mübarizə” adı altında apardığı və “Kiçik Oktyabr inqilabı” adlandırılan planın acı nəticəsi idi.

Nikita Xruşşovun hakimiyyəti illərində ölkənin ərzağa olan tələbatını ödəmək üçün yollar axtarılırdı. Çıxış yolu kimi “Xam torpaq” layihəsi ortaya atılıb. Bu, Qazaxıstanda xaraba qoyduqları yerləri yenidən dirçəltmək, Qazax çöllərində dəmyə taxıl əkmək, yeni kəndlər, qəsəbələr, şəhərlər salmaq demək idi.

SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən Qazaxıstana yarı zor, yarı xoş insanlar göndərilir, boz çöllər əkilir, şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər salınır.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində sürgün olunmuş almanlara Almaniya hökuməti sahib çıxdı. Sovetlər Birliyinin hər yerində olduğu kimi Qazaxıstanın da iqtisadiyyatında bir çöküş başladı. Yaşam şərtləri ağırlaşdığından rusların böyük bir qisminin geriye köçü başladı. Beləliklə, ölkədə yenə işçi qüvvəsi qıtlığı yarandı. Qazaxıstan hökuməti 1920-30-cu illərdə xarici ölkələrə köçmüş qazaxları və onların övladlarını geri qaytarmaq üçün bir sıra həvəsləndirici tədbirlər həyata keçirdi. Kütləvi köçün qarşısını almaq üçün də bir sıra tədbirlər gördü. Hazırda Qazaxıstanda 100-dən çox xalq yaşayır və onların əksəriyyətinin dərnəkləri fəaliyyət göstərir.

Qazaxıstanda yaşayan soydaşlarımızla görüşməyə, orada araşdırmalar aparmağa gənclik illərimdən maraq göstərsəm də, buna təxminən 35 il sonra nail ola bildim.

Xəstə Qasımın bir bağlamasının doğurduğu mübahisə

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin dördüncü kursunda oxuyanda, yəni 1972-ci ilin aprelində tələbə yoldaşım Osman Əhməd oğlu sevinc və qürurla uzaq qohumu Qənbərin çox çətinliklə (yəni məmurlara rüşvət verməklə) Türkiyədə yaşayan dayısı Aşıq İslam Ərdənəri Keşəliyə (Gürcüstan Respublikası Marneuli rayonunda kənd) qonaq gətirdə bildiyini söylədi. Bu gözlənilməz xəbər elə bil aqlımızı başımızdan çıxardı.

Hər ikimiz gündüz oxuyurduq. Təqaüd də alırdıq. Lakin bu təqaüdlə dolana bilmədiyimizdən gecələr işləyirdik. Qərara aldığımız ki, həmin gün Osmanın doğulduğu kəndə gedək. Dərstdən qaçdığımıza görə dekanlığın, işə getmədiyimizə görə rəhbərliyin verəcəyi cəza da bizi fikrimizdən döndərə bilmədi.

Borçalıya, Kür üstü Keşəli kəndinə yollandıq. Dərsi və işi qoyub gəlişimiz Osmanın valideynlərini narahat etsə də, bizi danlayıb həmin gün geri göndərmədilər.

Dəvət gözləmədən, icazə almadan, Türkiyəlilər demişkən, ayağımızın tozu ilə Qənbərgilə getdik. İçəri girəndə evi adamlarla dolu gördük. Əksəriyyəti də bizim kimi çağırılmamış qonaqlar idi.

Aşıq İslam Ərdənəri görmək istəyənlər ev sahibindən icazə almağı ağıllarına belə gətirmirdilər. Necə deyim, Qənbərin evi məscidə dönmüşdü. Hamının üzünə açıq idi. Kim nə vaxt istəyirdi, gəlirdi, nə vaxt istəyirdi, gedirdi. Oturmağa yer olmayanlarda gənclər ayaq üstə, divara söykənib qulaq asırdılar.

Yalnız keşəlilər deyil, ətraf kəndlərdən, rayonlardan da İslam Ərdənəri görməyə, onu qonaq aparmağa gəlirdilər. Onun maraqlı söhbəti maqnit dəmiri çəkən kimi hamını özünə çəkirdi. Kənar yerlərdən gələnlər bəzən İslam Ərdənəri çölə çağıraraq təklildə söhbət edirdi. Geri dönənlərin üzü güləndə xoş xəbər aldığını bilirdik. Yaxşı xəbər almayanlar evə qayıtmır, ağlaya-ağlaya gedirdilər. İslam Ərdənərlə təklildə danışmaq istəyənlər bolşeviklər 1920-21-ci illərdə Güney Qafqazı işğal edəndən sonra, kollektivləşmə illərində, İkinci Dünya Savaşında “itkin düşmüş” qohumlarını axtaranlar idi.

Qars şəhərinin yaxınlığındakı Ladıkars (Kümbətli) kəndində yaşayan İslam Ərdənər aşıq olduğundan Türkiyədə çox yeri gəzmışdi. Ona görə də Qafqazdan gedən Azərbaycan türkləri haqqında geniş bilgisi vardı. Lakin məclislərdə, toplumda bu mövzuda qətiyyənlə danışmazdı. Adam çox olan yerdə, adətən, aşıqlarımızın ömür yollarından, şeirlərindən, dastanlarımızdan, gəlmişdən-gətməşdən şirin söhbətlər edərdi.

Biz də bu söhbətlərə həvəslə qatılırdıq. Söhbətlərin birində Türkiyədə çap olunan, Azərbaycanda M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanasına və Elmlər Akademiyasının Kitabxanasına göndərilən “Folklor araştırmaları” dərgisindən oxuduğum “Bir su ver” rədifli şeirin bildiyim misrələrini söyləyib müəllifini tə-

rifləyəndə İslam Ərdənər həmin şeirin Xəstə Hasana nəzirə olduğunu söylədi. Məclisdəkilərin çoxu etiraz etdi. Çünki hamımız Xəstə Hasanı istedadsız aşiq, ədəbi oğru kimi tanıyırdıq.

Aşiq İslam Ərdənər Xəstə Hasanın “Bir su ver” divanisini söylədi. Adamların səbir və maraqla dinlədiyini görüb aşığın ikinci bir divanisini də saz çalmadan pəsdən oxudu. Divani belə idi:

Abi-çəşmə göllərində sona da bir, qaz da bir.
Süsən, sünbül, mor bənəvşə, bülbül ötər yazda bir.
Vaqif dərdədən xəbərdardır, Gövhərinin qiyməti yox.
Qul Qaranı, Qara Zülal, Aşığ Omar sözdə bir.
Qurbanı haqq aşığıydı, dayıma xamnan sökər.
Dəstinə alıp qələmi, xəddinə bir xədd çəkər.
Çöllü İsmail tacidi, cannan qasavət tökər.
Kərəm ki yandı atəşə, od da birdi, köz də bir.

Molla Xəlis dəlalətdən içdi eşqin badasın,
Küftadıya pay verdilər onnan da ziyadasın,
İrfanı dərya-ümmandı, keçmək olmaz adasın,
Aşıx Seyfi, Usta Polad, Dəli Tamı sazda bir.

İçdim eşqin badasını, həm oxuyam, həm yayam,
Böylə getməz bu rüzigar, həlbət gələr bir ayam,
Sənə min iki yüz on səkkiz, yox tarixin sayam,
Çox aşıxlar gəldi-getdi, Xəstə Həsən yüzdə bir.

Sonra da “belə qüdrətli bir şeirlər deyən aşiq ədəbi oğru olmaz!” hökmünü verdi.

Məclisdəkilər Aşiq İslam Ərdənərə böyük hörmət göstərsələr də, onun dedikləri ilə razılaşmadılar. Aşiq şeiri həvəskarı olan, gözlərini açıb özlərini aşiq mühitində görən, onlarla aşiq məclisində iştirak edən adamlar geri çəkilmək istəmədilər. Söhbət uzandı. Kimsə gedib akademik Həmid Araslı kimi nüfuzlu bir alimin redaktorluğu ilə 1963-cü ildə Bakıdakı “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş “Aşiq Ələsgər. “Əsərləri” kitabını gətirdi.

Kitabdan Aşiq Ələsgərin:

Dörd kitab hər yana yol göstərər,
Nəfs ilə mərifət olur şeş cahat,
Böylə əmr eyləyib qüdrəti-qadir,
Bu əmrə qol qoyan tez tapar nicat,
Eylə etiqat!

Şəhr aydı bayram onun gülüdü,
İki ay bir-birinin müttəsilidi,
Üç yüz altmış altı gün-bir ilidi,
Səkkiz min yeddi yüz səksən dörd saat-
Gəl verim isnat!

Altıda qarışdı Nuhun tufanı,
Qırx ilə sərgərdən gəzdi hər yanı,
Altı min altı yüz insan, heyvanı,
Hərə öz dilində eylədi fəryad,
İstədi imdad.

Neçə müddət qərq oldular tufana,
Əmr etdi, kəbutər gəzdi hər yana,
İki yüz otuzda tapdı bir dənə,
Nuh üçün fəhmində gətirdi sovqat,
Qıldı ibadət.

Altmış altı ayə niyə danmısan
Belə məlum bizi avam sanmısan,
Dünya ciftəsinə sən aldanmısan,
Unutma ükbani, bu dünyanı at,
Afərin ustad.

Qasım “qaf”nandı, Həsən “hey”nən,
Xeyir çəkməz ustadından deyinən,
İşim yoxdu seyyidnən, bəynən,
İxtiyarımdadı qalan məxluqat
Daimül-övqat. –

şeirini oxudular.

Aşıq İslam Ördənər səbirlə dinlədi və şeiri təriflədi. Sonra da kitabın izahlar bölümündəki aşağıdakı şeirləri və yazını oxudular: “Rəvan aşıqlarından Xəstə Həsən adlı birisi Xəstə Qasımın “Daimül-övqat” qafiyəli müstəzad qıfılbaşını öz əsəri kimi yazdırıb, bir üzünü Ələsgərə, bir üzünü də Aşıq Miskin Bürcüyə göndərir. Aşıq Ələsgər qıfılbaşını həmin müstəzad ilə açır, altıncı bənddə də qıfılbaşın Xəstə Qasımın əsəri olduğunu ona xatırladır. Xəstə Qasımın qıfılbaşını belədir:

Bir çarşıda dörd dərvişə uğradım,
Dördü bir-biriyənən eylər ixtilat.
Dördünün də dili ayrı, dini bir,
İki də biz onların şeş cahat.
Əsil kainat.

Bir şəhərin gördüm padişahını,
Qulun, yasovulun, hər dəsgahını,
Üç yüz altmış altı xoş süpahını
Onlar bir kişidən istədi sürsat,
Xoş çəkər səffat.

Altı, səkkiz, doqquz idi binası,
Otuz cəlalı var, bəyaz sinəsi,
Altı min altı yüz məddü mənası,
Ərəb idi, əcəm idi, türkü, tat,
Bir ismə fəryad.

Altıdan qırxdan sərgərdan idi,
İki yüz otuzdan özün tanıdı;
Altı min altı yüz pasiban idi,
Kimi yahu çəkər, kimi əssalat,
Kim edər fəryad.

İki dərya xoş görünmür gözüne,
İki qırx dörd gəlməz ərin dizinə;
Xəstə Qasımın bu şerinə, sözüne

Qazı, molla, müctəhidlər qaldı mat,
Tapmadı kəlmat.

Miskin Bürcünün Xəstə Həsənə göndərdiyi cavabı da
burada verməyi məsləhət bildik:

Arif olan, bizə bir namən gəldi,
Amma ona baxdım, təlx oldu ovqat.
Şair bunu nə növ ilə düzəltdi,-
İmlası rəkikdi, inşası qələt.

Verdim çaparlara mindi səməndi,
Dəydi oymaqlara, gəzdirdi kəndi,
Nə qədər var idi alim, əfəndi,
Onlar da bu sözə tamam qaldı mat.

Apardım derderə: “aset inça səs?”
Dedi: “asdex yegnin dun uy umes”.
And içdi mahrasa: “xacı-kidumçes”,
Pop skazal: “Yey boqq, niznayem, brat!”

Sən ol əhli-xibrə, biz olaq dağlı,
Sözün məddi gərək mənaya bağlı.
Nə çərən-pərəndi mərhumun oğlu,
Sənəmi qalıbdı hər cəfəngiyyat?

Müsəmma Miskinəm, mən zişdi-camal,
Çün adam güdmüşəm, nə qoyun, nə mal,
Sən ki cüz etmisən bu nəzmi-kamal,
Bizə lazım deyil, özgələrə sat!”

İslam Ərdənər diqqətlə qulaq asıb, bir az fikrə getdikdən
sonra təxminən belə dedi: “Birincisi, Xəstə Hasan irəvanlı deyil,
Axisqanın Levis kəndindəndir. İkincisi, o, ömrünün son illərində
dediyi “Yüzdə bir” divanisində “Sənə min iki yüz on səkkiz”
misrası var. Bu şeirin deyildiyi tarixdir. Onu miladiyə çevirəndə
1803-1804-cü il edir. O, illərdə Aşıq Ələsgər heç dünyaya gəl-
məmişdi. Üçüncüsü, Xəstə Hasanla Aşıq Ələsgərin yaşadığı ma-

hallar bir-birindən uzaqdır. Adətən, axısqaqlılar bazara-dükana Tiflisə, Borçalıya, Qarsa, göyçəlilər isə Gəncəyə, İrəvana, Naxçıvana gedərlərmiş. Ümumiyyətlə, Göyçə ilə Axısqa arasında gediş-gəliş, sıx əlaqə də olmayıb.

Kitabı hazırlayanlar niyə belə yanlışlığa yol verdiklərini bilmirəm. Sakit bir vaxtda, diqqətlə oxusam, yazılanlarda çox səhv taparam. Yəqin kitabı təkrar nəşrə hazırlayanda belə yanlışlıqları düzəldərlər.”

Məclisdəkilər Aşıq İslam Ərdənərlə razılaşmasalar da hörmət əlaməti olaraq söhbəti çox uzatmadılar. Onun söylədiyi “Yüzdə bir” divanisində adı çəkilən aşıqların bir çoxu haqqında nə məclisdəkilərin, nə alimlərimizin, nə də məşhur aşıqlarımızın bilgisi vardı.

***Ziyəddin Kasanov
El-çin Abbasa və Əli
Şa-milə hədiyyə
verərkən***

İslam Ərdənər Xəstə Hasanın bir neçə “Divanı”sını, “Cığalı təcni”ni də söylədi. Onun söylədiyi şeirləri nə mən və mənim kimi universitetdə oxuyanlar, nə məclisdəkilər, nə də məşhur aşıqlarımız bilirdi. Aşıqlardan eşitmədiyimiz və kitablarda görmədiyimiz bu şeirləri cib dəftərçələrimizə yazdıq.

Alimlərimizin yazdığı izahların cazibəsindən çıxıb bilmirdim. İslam Ərdənərin söylədikləri də məntiqli və inandırıcı görünürdü. Beləcə o, içimə bir şübhə toxumu səpib getdi.

“Aşıq Ələsgər” kitabını təkrar-təkrar oxuduqda İslam Ərdənərin haqlı olduğunu gördüm. Kimdən toplandığı, hansı qay-

nağa əsaslandığı göstərilməyən bu parçalarda ilk diqqətimi cəlb edən Miskin Bürcünün adına verilmiş şeirin möhürbəndi oldu.

Şeirin möhürbəndində Miskin Bürcü deyil, Müsəmmə Miskin yazılmışdı. Yadıma düşdü ki, erməni qaynaqlarında yazılmış aşiq şeirlərimizi və dastanlarımızı araşdıran İsrafil Abbasov Miskin Bürcü haqqında da yazıb. Onun yazdığını bir də oxudum. Gördüm ki, Miskin Bürcü Gəncə şəhərində yaşayıb. Milliyyətcə erməni olan Miskin Bürcü peşəkar aşiq olmayıb.

Dolanışığını təmin etmək üçün küçələrdə gəzib-oxuyub. 1848-ci ildə gənc yaşlarında ölüb. Onun türk dilində, erməni əlifbası ilə yazılmış şeir dəftəri də Yerevan şəhərindəki Matenadaran adlı Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Naxçıvanda “Şərq qapısı” qəzetində işləyərkən redaktordan məktub alıb Yerevana getdim. Erməni əlifbasını bilmədiyimdən tanıdığım bir nəfərə Miskin Bürcünün dəftərini oxutdum. Orada Aşiq Ələsgər kitabında Miskin Bürcünün adına verilmiş şeir yox idi.

Beləcə qətiləşdirdim ki, bu şeir Miskin Bürcünün deyil. Bəs şeirin möhürbəndində adı çəkilən Müsəmmə Miskin kimdir? Belə bir aşiq olubmu? Bu suala cavab tapmağım da çox çətin oldu. Çünki aşiq ədəbiyyatı ilə bağlı yazılı qaynaqlarda və aşiq yaradıcılığını öyrənən alimlərimiz Miskin Bürcü haqqında bir şey yazmamışdılar.

Bir təsadüf Müsəmmə Miskin haqqında bilgi əldə etməyimə səbəb oldu. Aşiq şeirinin, əfsanələrin toplanmasında böyük əməyi olan Sədnik Paşayevə Aşiq Ələsgərin «Daimül-övqat» şeirinə yazılmış izahla bağlı şübhələrimi bölüşdüm. Məni diqqətlə dinlədikdən sonra dedi ki, şübhələnməyin əsaslıdır. Miskin Bürcü ilə Müsəmmə Miskin eyni adam deyil. Müsəmmə Miskin Miskin Abdalın nəslindəndir. 19-cu yüzilin birinci yarısında Gədəbəy rayonunun Böyük Qaramurad kəndində yaşayıb, sonra İrana köçüb.

Müsəmmə Miskinin “Qal indi” və “Arzular” şeirlərini 1970-cilərin sentyabrında Gədəbəy rayonundakı “Tərəqqi” qəzetində nəşr etdirmişəm. Sonra yeni materiallar tapmadığımdan o mövzuya bir

daha qayıtmadım. Rayon qəzeti geniş yayılmadığından aşiq yaradıcılığını araşdırırlar da həmin şeirlərə diqqət yetirmədilər.

Sədnik Paşayevə təşəkkürümü bildirdim. “Tərəqqi” qəzetini tapıb oxudum. 19-cü yüzilin birinci yarısında yaşamış bir aşiqin şeirlərində rus dilində sözlər işlətməsi mənə inandırıcı görünmədi. Bu şeir sonrakı illərdə, yəni rus dili Azərbaycanda yayılardan sonra deyilmiş şeirdir.

40 il Xəstə Hasan axtarışında

Aşiq İslamın söhbətindən sonra 40 il Xəstə Hasanın sorasında oldum. Gah Türkiyəyə İslam Ərdənərə məktublar yazdım, gah da Xəstə Hasanın şeirlərini bilən insanları, onun nəslindən olanları axtardım. Neçə-neçə aşiqə görüşdüm. Onlardan Xəstə Hasan haqqında bilgi əldə etməyə, şeirlərini toplamağa çalışdım. Tələbə yoldaşım Osman Əhmədovun köməyi ilə Aşiq Hüseyn Saracılı ilə görüşdük.

Aşiq Hüseyn Saracılı dedi ki, Xəstə Hasanın şeirlərini bilsə-bilsə Ağbabanın Elləroyuğu kəndindən (Ermənistan SSR Amasya rayonundakı Ellər kəndi) olan Aşiq İsgəndər bilər. Onu da tapmaq çətindir. İlin çoxunu Qazaxıstanda olur. Oraya sürgün olunmuş Azərbaycan və Axısqa türklərinin məclislərini aparır.

Soraq ha soraq, Xəstə Hasanın nəslə ilə yaxından tanış olan, şeirlərini və haqqında yaradılmış dastanları gözəl bilən Aşiq İsgəndər Ağbabalını (Gülməmmədovu) tapdım. Nəticədə anladım ki, “Aşiq Ələsgər” kitabının izahlar bölümündə verilən və kitabın sonrakı, təkmilləşdirilmiş nəşrlərində təkrarlanan yanlışdır. “Aşiq Ələsgər” kitabına daxil edilən şeir Misgin Bürcünün deyil, Məsəmmə Misginindir. Hər iki addakı Misgin sözü araşdırıcılarımızı da, aşıqlarımızı da, oxucularımızı da çaşdırıb.

Türkiyədə, Gürcüstanda, Azərbaycanda çap olunan kitablara, qəzet və jurnalları oxudum. Topladığım şeirlər Xəstə Hasanın ustad bir sənətkar olduğunu, ədəbi oğurluğa ehtiyacı olmadığını göstərirdi. Əldə etdiyim şeirlər, məktublar və yazılar əsasında

bir kitab, 5-6 məqalə yazdım, bir neçə məruzə hazırlayıb elmi konfranslarda oxudum, mətnlərini çap etdirdim. Amma içimdəki Xəstə Hasanın nəslindən olanları görmək, onlardan bilgi toplamaq istəyi sönmürdü.

2007-ci il mayın 16-20-də Almatıdakı Abay adına Pedaqoji Universitetdə “Birinci Uluslararası Ortaq Dəyərlər Simpoziumu” keçirilirdi. Simpoziumun təşkilatçısı balıqəsirli, Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədəki ən gözəl araşdırıcılarından olan, dosent Sabahəttin Şimşir idi. Onun sayəsində mən Almatıya getdim və simpoziumda “Ahıskalı Hasta Hasanın şeirləri Kazakıstanda” mövzusunda məruzə etdim. Simpoziumda Azərbaycandan tək mən deyildim. Bakı Dövlət Universitetinin professoru Vaqif Sultanlı da vardı.

Şəkildə: soldan Vaqif Sultanlı, Əli Şamil, Fatma Açıq və Birsəl Karakoç Qızıl geyimli döyüşçü-şahzadə kurqanının yanında

Naxçıvandan tanıdığım, milli azadlıq hərəkatı fəallarından olan və hal-hazırda Qazaxıstanın Almatı şəhərində yaşayan El-

çin Abbaslı mənim Xəstə Hasan haqqında yazdıqlarımdan və onun nəslindən olanları görmək istəyimdən xəbərdar idi.

Elçin bəy Talqara nə vaxt getmək istədiyimizlə maraqlandı. Biz də simpozium proqramını gözdən keçirdik. Toplantı iştirakçıları ilə birlikdə Almatı yaxınlığındakı qızıl geyimli döyüşçü-şahzadənin kurqanını ziyarətdən sonra Talqara getmək istədiyimizi Elçin bəyə bildirdik.

Səhəri gün Elçin bəy qaldığımız hotelə gəldi. Gülə-gülə dedi: “Maşın kirələmişəm. Qapıda sizi gözləyir. Nə vaxt istəsəniz, Talqara gedə bilərsiniz. Mənim bu gün işim çox olduğundan sizə yoldaşlıq edə bilməyəcəm. Sizin könlünüz xoş olsun deyə uyğur sürücünün maşınını kirələdim.”

Bakı Dövlət Universitetinin professoru Vaqif Sultanlı ilə birlikdə qəlyanaltı edib Talqara doğru yola çıxdıq. Maşın təzə, yollar rahat, uyğur sürücü də şirindil. Üstəgəl Vaqif bəy kimi zarafatçı, ikibaşlı danışmağı sevən bir yol yoldaşın ola. Harada ciddi danışdığını, harada zarafat etdiyini müəyyənləşdirənə kimi baxırsan ki, iş-ışdən keçib. Avam vəziyyətində qalıbsan.

Almatıdan günçixana doğru gedirik. Sağımızda əl uzatsan çatar kimi görünən, başı qarlı Almalıq dağları görünür. Yolun sağ və solu taxıl zəmisə olsa da, görünən yeni açmış qıpqırmızı lalələldir. Yol kənarında və aralıda seyrək ağaclar görünür. Necə deyərlər, könül açan bir mənzərə.

Vaqif Sultanlı ciddi tərzdə Mir Cəfər Bağirovu yamanladı: “Azərbaycan türklərinin sürgün edilməsinin qarşısını almasaydı, biz də Kırımlılar, Axısqaqlılar kimi bu gözəl yerlərə köçürüldük. Bax, cənnət kimi yerlərdir. Lalələr də necə gözəl açıb. Hava da sərin. Almalıq dağının zirvələri də elə bil ağ örpəyə bürünüb. Oradan necə sərin meh əsir.

Kürdəmirdə olsaydıq, tər dabanımızdan axardı. Bağirov sürgün edilməmişə əngəl olmasaydı, canımız şoranlıqdan qurtarmış olardı. Özümüz də, övladlarımız da belə cənnət kimi yerlərdə yaşayardıq”.

Öncə elə bildim Vaqif Sultanlı Mir Cəfər Bağirovu repressiya illərinə görə yamanlayır. Cümləsinin sonunu eşidəndə gül-mək məni tutdu. Kürdəmirdə doğulub, boya-başa çatan Vaqif müəllim gözünü açandan o qədər şoran çöllər görüb ki, indi başı qarlı dağları, yamyaşıl çölləri, məhsuldar tarlaları görəndə zara-fatından qalmadı.

Almatıdan Talqara gedən yolun kənarında Axısqa türkləri yetişdirdikləri çiyələyi, tərəvəzi satır. O kənddə ki çiyələk, tərəvəz satılmır, demək, onlar qazax kəndləridir. Qazaxlar oturaq həyata keçsələr də, hələ də heyvandarlıqdan ayrıla, meyvə, tərəvəz yetişdirib satmağa alışa bilmirlər. Harada heyvan kəsilib, asılıbsa, ət satılırsa, demək, o kəndlərdə qazaxlar yaşayır.

Təxminən saat yarım Talqara çatdıq. Murtaza Tursunovun ünvanı məndə vardı. Qazaxıstanda da Sovetlərlə bağlı bir çox küçə, meydan, şəhər adları dəyişdirildiyindən köhnə ünvanı tapa bilmədik. Üz tutduq məscidə. Milliyyətcə qazax olan məscid imamı ilə görüşdük. Azərbaycandan gəldiyimizi eşidəndə gənc imamın üzü güldü. Ona özümüzlə apardığımız “Qurani-Kərim” kitabını, təsbeh, canamaz bağışladıq. Məscidin imamı da bizə mehribanlıq göstərdi və Murtaza Tursunovu yaxından tanıdığını söylədi. Beləcə onun göstərdiyi istiqamətə gedib axtardığımız evi tapdıq.

Aşıq İsgəndərin vasitəsilə tanış olub, məktublaşdığım Murtaza Tursunovla görüşdük. Gəncliyində əkin-biçin işləri ilə məşğul olmaqla yanaşı aşılıq da edən Murtaza ixtiyarlaşdıqdan sonra mollalığa başlamışdı. Gəlişimizə çox sevindi. Azərbaycanın durumu ilə maraqlandı. Tanıdığı adamları xəbər aldı. O, evdəki cavanları kimlərisə çağırmağa göndərirdi.

Murtaza 2006-cı ildə Almatıda “Axıska xalqının şair və dastanları” adlı kitab nəşr etdirib. Kitaba Xəstə Hasan haqqında bildiyi şeirləri və dastanları daxil edib. Belə bir xeyirxah işə görə ona təşəkkürümüzü bildirdik. O, kitaba “Məndən yadigar olsun Ali Şamila. Özünə yadigar olsun 2007. ildə bizə qonax oldu və bu mənim kitabımı yadigar verdim. Yazan Mürtəza Bən-

dər oğlu Namazovdu. Yadigar. Levisli” yazıb mənə verib. Kitabın üstündə də “Mürtəza Levisli (Namazov)” yazılmışdı.

Kəndin adı Lebis, Lepis kimi də yazılır. Rəsmi sənədlərdə əsasən Lepis yazılsa da, axısqaqlıların əksəriyyəti Levis deyir.

Ondan adının Murtaza deyil Mürtəzə, soyadının Tursunov deyil Namazov yazılması ilə maraqlandım. Onları belə izah etdi: “Bizim levislilər Murtaza demir, Mürtəza deyir. Mən də adımlı onlar dediyi kimi yazıram. O ki qaldı fəmiliamın Tursunov deyil, Namazov yazmamın səbəbi: biri ata babalarımın, o biri isə ana babalarımın adıdır. Sənədlərdə də gah Tursunov yazıblar, gah Namazov.”

Biz söhbət edərkən yaşı 50-ni keçmiş, orta boylu bir kişi də gəldi. Başındakı araçqından axısqaqlı olduğunu bildik. Ev sahibindən heç nə xəbər almadan bizimlə mehribanlıqla görüşdü və söhbətə qoşuldu. Anladıq ki, Murtazanın çağırtdırdığı adamlardandır və ona bizim gəlişimiz haqqında xəbər vetiblər.

Mən söhbətimizin əsas mövzusu Xəstə Hasan olmasını istəyirdim. Lakin hər şey mənim istədiyim kimi getmirdi. Söhbətin mövzusu tez-tez dəyişirdi. Qazaxıstana gələrkən yolda başlarına gələnləri, sürgün yerində ilk günlərdə, sonralar çəkdiqləri ağrı-acıları xatırlayıb ağlayır, bizi də kövrəldirdilər. Ailələrini dolandırmaq üçün kiçik yaşlarından işləməyə başlayan, oxumağa vaxt və imkan tapmayan bu insanları vətən sevgisi şair edib. Düşünləklərini, hiss və həyəcanlarını şeirlə deməyə çalışıblar.

Axısqaqlıların Şair Mamoş kimi tanıdığı həmsöhbətimiz yazdıqlarını bir yerə toplayaraq 2006-cı ildə Şimkent (Çimkənd) şəhərində çap etdirib. “Yaranan təbiətə vurğunam” adlandırdığı kitabına “Ali Şamil müəllimə mən Mamoşdan hədiyyələr olsun. Oxuyun, kanayaxlar yaradın, onda biz də sizlərə, çox razı olarıx. İmzalayan Şair Mamoş. 20.05.2007 il” yazaraq mənə bağışladı.

Murtaza Tursunovun göndərdiyi ikinci adam geri qayıdıb Günəş Oruc qızının evdə olmadığını dedi. Söhbətdən öyrəndik ki, Günəş Talqarda polis idarəsində işləyib. Xəstə Hasanın

şeyrlərini və haqqında söylənən rəvayətləri də makinada o yazıb. Murtaza ilə Günəşin atası Oruc yaxın qohumdurlar.

Murtazanın göndərdiyi o biri çağırışçı da geri qayıtdı. Utana-utana dedi ki, Söyünə Azərbaycandan gələnlər olduğunu, Xəstə Hasanın şeyrlərini Bakıda çap etdirmək istədiklərini dedim. O, gəlmədi. Dedi ki, Xəstə Hasan haqqında özüm kitab yazıram.

Çay içə-içə 4-5 saatdan çox söhbət etdik. Söhbətimiz, bəlkə də, uzanacaqdı. Vaqif bəy nahar hazırlığı gördüklərini hiss edib kasıb ailəni xərcə salmamaq üçün ayağa qalxdı.

Sağollaşib ayrılarkən Murtaza Tursunovdan Xəstə Hasanın makinada yazılmış şeyrlərinin surətini istədim. Etiraz etmədi, amma makina yazıları çox qarışıq olduğundan onları seçməyə, qaydaya salmağa azı bir saat vaxt lazım idi.

Vaqif Sultanlı zirək tərpənərək dedi: “Siz yazılanları əzbər bilirsiniz. Kitab hazırlamaq çox ağır işdir. Sizin də bu işin öhdəsindən gəlməyə nə gücünüz var, nə də maddi imkanınız.. Bunları verin əziyyətini Əli bəy çəksin. O, sizin xidmətinizi danmaz. Kitabı hazırlayarkən materialların hansını sizdən aldığınızı mütləq yazar. Sonra da bunları verər arxivə. Gələcək araşdırıcılar da arxivdən alıb istifadə edər, sizə dua oxuyar. Burada qalsa, itib-batacaq. Oğul-uşağınızdan da eləsi yoxdur ki, bunları bir yerə toplayıb çap etdirə.”

Vaqif Sultanlının söhbəti Murtaza Tursunovu yumşaltı. Əl-yazmaları özündə saxlayıb makina yazılarını mənə verdi. Vaqif müəllim olmasaydı, mən materialların bir hissəsini almayacaqdım. Bakıya gələndən sonra isə içimdə belə bir şübhə qalacaqdı: “Bəlkə, Murtazada qalan yazıların içərisində Xəstə Hasanın başqa şeyrləri vardı?!”

Vaqif Sultanlının hünərilə Murtaza Tursunovdan aldığım yazıları və lentləri əməkdaşı olduğum AMEA Folklor İnstitutunun arxivində qeydiyyatdan keçirdim və Xəstə Hasan mövzusunun iş planıma daxil etdirdim.

Almatıda Jeltoksan üsyanı

Simpozium günlərində qazax alimlərindən bizi 1986-cı ilin dekabrın 17-də öldürülmüş insanların məzarı üzərinə və onların xatirəsinə ucaldılmış abidəyə aparmalarını xahiş etdik. İstəyirdik, vətən və millət yolunda şəhid olanların ruhuna fatihə oxuyaq.

Hərəsi bir bəhanə gətirdi. Bu, bizi çox təəccübləndirdi. Elə bil Qazaxıstandan gəlmiş alimlər məndən xahiş edirlər ki, bizi Şəhidlər xiyabanına apar. Mən ya deyirəm, vaxtım yoxdur, ya deyirəm, sabah vaxt tapsam, apararam.

Sabahettin Şimşir bizim durumumuzu görüb dedi: “Rahatsız olmayın. Mənimlə birlikdə gedərik. Bunlar hələ də içlərindəki qorxudan qurtulmayıblar.” Sabahettinin bu sözü bizi daha da təəccübləndirdi. Soruşduq ki, mitinqlər zamanı öldürülənlərə bəraət verilib, onlar qəhrəman adlandırılıb, xatirələrini əbədləşdirmək üçün abidə qoyulub. Belə olan halda alim dostlarımız nədən qorxurlar?

Sabahettin Şimşir dedi: “Səbir edin, oraya gedəndə deyərəm.” Biz də səbir etdik. Dinc nümayişə çıxdıqlarına görə öldürülmüş gənclərin xatirəsinə ucaldılmış abidəyə gəldik. Bir dəstə qərənfil qoyub fatihə oxuduq.

Sabahettin Şimşir dedi: “Meydanın o başındakı bina şəhər icra hakimiyyətinindir. İcra hakimi 1986-cı ildə Qazaxıstan komsomol təşkilatının rəhbəri, keçmiş qaydalarla desək, Qazaxıstan Lenin Kommunist Gənclər Təşkilatının birinci katibiydi. Mitinq iştirakçılarına divan tutulmasının ilham vericilərindən biri olub. Onun kimi yüzlərlə adam hələ də rəhbər vəzifədədir. Onlar üzdə, rəsmi toplantılarda mitinqə divan tutulmasını pisləsələr də, daxillərindəki Sovet düşüncəsindən hələ qurtula bilməyiblər. 20 ildən çox keçməsinə baxmayaraq adamların içlərində qorxu hissi hələ də qalır. Neçə ildir Almatıdayam, mən də öldürülənlərin dəfn olunduğu yeri dəqiq bilmirəm.

Sözdə “Jeltoksan üsyanı”ndan danışrlar, hər il həmin günü qeyd edir, abidəyə çələng qoyurlar. Amma o günlərin dərindən öyrənilməsinə və təbliğini istəmirlər. Necə deyərlər, xalqın qəzə-

binə tuş gəlməmək, vəzifələrini qorumaq xatirinə ölümlərinə imkan verdikləri gənclərin abidəsi üzərinə təntənəli çəlgəngqoyma mərasimi keçirirlər. Qazaxıstanda vəziyyət belədir. Aqlınız Bakıya getməsin. Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəlməsəydi, bir az təmizləmə aparmasa idi, Azərbaycan da yaqın bu durumda olacaqdı.”

Mən dodaqaltı gülməkdən özümü saxlaya bilmədim. “Saba-həttin bəy, dedikləriniz doğru. Amma bu hadisənin görünən tərəfidir. Sovetlər Birliyinə, Rusiya müstəmləkəçilərinə qulluq edən adamlar Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Ukraynada və başqa yerlərdə də eynidir. 1989-1990-cı illərdə 1918-1920-ci illərdə qurulmuş cümhuriyyətin üçrəngli bayrağını qaldıranları döyən-lər və döydürənlər bu gün rəhbər vəzifələrdədir. Üç rəngli bay-rağın altında rüşvət alır, firavan yaşayırlar. Həmin bayrağa öncə də nifrət edirdilər, indi də nifrət edirlər. Sadəcə vəzifələrini itir-məmək xatirinə, pul toplamaq üçün həmin bayrağı başlarının üstündən asırlar. Özü də bu buqələmunlar elə məharətlə maska-lana bilir, gəl görəsən. Üçrəngli bayrağı qaldırıb başımız üzərin-də küçələrdə dalğalandıraraq yürüdüyümüzə görə mənə döydü-rən adamların neçəsi rəhbər vəzifədədir. Onlar bu gün mənə həmin bayrağın düşməni kimi təqdim edirlər” dedim.

Sabahəttin bəy də, Vaqif Sultanlı da təxminən belə dedilər: “Həmişə belə olub, indi də eyni şəkildə davam edir. Burada təəccüblü bir şey yoxdur”.

Qazaxlar dekabr ayına xalq arasında Jeltoksan deyirlər. Ha-disələr də həmin zaman baş verdiyindən tarixə “Jeltoksan üs-yanı” kimi düşüb.

Üsyana səbəb kimi Qazaxıstan Kommunist Partiyasının birinci katibi Dinmuhammed Kunayevin 1986-cı il dekabrın 16-da istefaya göndərilib yerinə qazax olmayan Gennadi Kolbinin təyin edilməsi göstərilir.

Əslində, bu səbəb deyil, bəhanə idi. Çünki 1920-ci ilin may ayından başlayaraq 1986-cı ilin dekabr ayınadək Qazaxıstanda kommunist partiyasına rəhbərlik etmiş 18 nəfərdən cəmi 4-ü milliyyətə qazax olmuşdu. Onlardan Muhammedxafiy Murza-

qaliyev 1921-ci ilin yanvarından iyuluna kimi, yəni cəmi altı ay, İsmail Yusupov 1962-ci ilin dekabrından – 1964-cü ilin dekabrına kimi, yəni cəmi 2 il birinci katib işləmişdir.

Qazaxıstanda yaşayan erməni və gürcülərin sayı o qədər azdır ki, siyahıyaalmada onlar “başqa xalqlar” qrafasında gedir. Bu da o deməkdir ki, sayları 0,001 %-dən azdır. Buna baxmayaraq Azərbaycanda rəhbər vəzifədə işləmiş, müsəlmanlara divan tutmuş gürcü Viktor Neneşvili və erməni Levon Mirzoyan Qazaxıstanda Kommunist Partiyasına rəhbərlik etmişlər. Nə onlar təyin ediləndə, nə də onlardan başqa 12 nəfər qazax olmayan təyin ediləndə xalq ayaqlanmamış, üsyan qaldırmamışdır.

Üsyana səbəb əhalinin güzəranının getdikcə ağırlaşması, qazax dilinin sıxışdırılması, xalqın tarixinin təhrif edilməsi, ölkədə rəhbər vəzifələrə rusların və rusdillilərin təyin edilməsi və s. məsələlər olmuşdur.

Sovetlər Birliyində hakimiyyəti ələ almış Mixail Qorbaçov köhnə kadrları işdən uzaqlaşdırır, özünə yaxın bildiyi adamları hakimiyyətin müxtəlif pillələrində yerləşdirirdi. Sovet ənənəsinə uyğun olaraq bu proses sakitliklə davam edirdi. Gözlənilməyən bir yerdə – Qazaxıstanda milli zəmində üsyanın qəflətən baş qaldırması Sovet rəhbərliyini şok vəziyyətə saldı. Onlar elə düşündülər ki, keçmiş Sovet respublikaları arasında Qazaxıstan və Qırğızıstanda milli zəmində etiraz baş verə bilməz. Çünki orada ruslaşdırma siyasətinin uğurla başa çatmaqda olduğunu düşündülər.

Dinmuhammed Kunayevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasının səhəri, yəni 1986-cı il dekabrın 17-də etiraz əlaməti olaraq 200-300 qazax tələbəsi küçələrə çıxdı. Onların şüarları Mixail Qorbaçovun yenidənqurma və aşkarlıq şüarlarına uyğun olsa da, Gennadi Kolbinin hakimiyyətə gətirilməsinə etiraz etmələri Moskvanı qorxuya saldı. Yerli qazax milisləri və hakimiyyətdə olanlar da etirazçıları sakitləşdirməyə cəhd göstərmədilər.

Kənardan gətirilmiş milis və hərbcilərin qəddarlığı isə üsyanın sürətlə yayılmasına səbəb oldu. Ruslaşdırmaya qarşı baş

vermiş kortəbii üsyanı Moskva milli zəmində qarşıdurma kimi qələmə verməyə başladı.

Almatılılara ilk qoşulan Karakanda şəhərinin gəncləri oldu. Sonra da ölkənin əsasən güney bölgəsindəki şəhərlərdə etiraz hərəkəti başladı.

Sovet rəhbərliyi bunu nə qədər gizli saxlamağa çalışsa da, mümkün olmadı. Xarici radioların verdiyi qeyri-dəqiq xəbərlər milli respublikalarda sürətlə yayıldı, mərkəzi hakimiyyətə nifrəti artırdı. Şayiələr həqiqətdən daha sürətlə yayıldı. Qazaxıstanda 100 minlərlə insanın küçələrə çıxdığı, minlərlə insanın qəddarlıqla öldürülərək dəfn edildiyi haqqında xəbərləri inkar edə biləcək elə bir rəsmi qaynaq yox idi.

Sovetlər Birliyində bu hadisə nə qədər gizlədilməyə çalışılsa da, 1991-ci ildə Qazaxıstanda “Jeltoksan üsyanı”nı təhqiq edən komissiya yaradıldı. “Jeltoksan üsyanı” zamanı rəhbər vəzifələrdə işləyənlərin əksəriyyəti ölkədə yenə də güc sahibi olduqlarından özlərinin xalqa divan tutmalarını gizlətmək üçün təhqiqat komissiyasının işinə maneə törətməyə çalışdılar.

Biz simpozium günlərində Qazax alimlərindən “Jeltoksan üsyanı”nda ölənlər, yaralananlar, həbs edilənlər haqqında bir bilgi ala bilmədik. Bakıya döndükdən sonra mətbuatda yazılanları gözdən keçirdim. Onların biri mənə daha inandırıcı göründü. Onu aşağıda verirəm: “Milis və başqa hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən 8500 nəfər tutulandı. 1700 nəfərdən artıq şəxs ağır bədən xəsarətləri (əsasən kəllə-beyin xarakterli) aldı. Prokurorluq orqanlarında 5324, KQB-də (Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi) 850 nəfər dindirildi. 900 nəfər inzibati cəzaya (qısa müddətli həbs, cərimə) məhkum edildi. 1400 nəfərə xəbərdarlıq elan olundu. 319 nəfər işdən azad edildi. 309 tələbə universitetlərdən qovuldu. 99 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edildi və onlardan biri – 20 yaşlı Qayrat Noğaybay ulı Rısqulbekov 1988-ci il mayın 21-də hələ də tam aydın olmayan şəraitdə öldürüldü. Onu da qeyd edək ki, bu gəncə ölüm hökmü çıxarılmışdı və sonradan hökm 20 illik həbslə əvəz edilmişdi. 1992-ci ildə, artıq bağımsız

Qazaxıstan Respublikası həmin olayların bütün iştirakçıları kimi Qayrata da bəraət verdi. Bununla da qalmayaraq prezident Nursultan Nazarbayev 1996-cı ildə onu “Xalq qəhrəmanı” adına layiq gördü (ölümündən sonra).

Həmin olayların dağıdılması zamanı öldürülənlərin sayı nə az, nə çox: düz 174 nəfər olub! Üstəlik, öldürülənlərin dəfni gizli şəkildə həyata keçirilib. Həm də toplu məzarlarda. Öldürülənlərdən 168-i cəmi 58 məzarda dəfn edilib.”

Bakıda və Almatıda çap olunan Xəstə Hasan kitabları

Xəstə Hasan və çağdaşları haqqında radio-televiziyada dəfələrlə çıxış etmiş, elmi konfranslarda məruzələr oxumuş, bir neçə məqalə yazmışdım. Haqqında kitab hazırlamağı isə Almatı səfərindən sonra qətiləşdirdim.

Ayrı-ayrı aşıqlardan və çap olunmuş kitablardan, qəzet və jurnallardan topladığım şeirləri müqayisəli şəkildə sistemləşdirdim və 2012-ci ildə Bakıda “Axısqa Xəstə Hasan. (Şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər)” adı altında çap etdirdim. Kitabın bir neçə nüsxəsini də Almatıda yaşayan dostum Elçin Abbaslıya göndərdim. İstəyirdim, həm özü oxusun, həm də Molla Murtazanın ailəsinə, Xəstə Hasanın nəslindən olanlara versin.

Kitab Azərbaycanda sükutla qarşılandı. Elçin bəydən isə xoş xəbər gəldi. O dedi ki, kitabın bir nüsxəsini Qazaxıstan Axısqa Türklərinin Milli Mərkəzinə verib. Milli Mərkəzin başqan yardımçısı Şahismayıl kitabın nəşrini maraqla qarşılayıb, mərkəzin qarşdakı günlərdə keçiriləcək toplantısında Almatı nəşri məsələsinin müzakirə ediləcəyini söyləyib. Mən Şahismayılı şəxsən tanımasam da, Milli Mərkəzin başqanı Ziyəddin Kasanov haqqında çox oxumuşdum.

Az sonra Elçin Abbaslı təkrar zəng vuraraq “Axısqa Xəstə Hasan” kitabının Almatı nəşrinin rəsmiləşdiyini, kitabın nəşrinə “Ahısqa” qəzetinin redaktoru Rövşən Məmmədovun rəhbər-

lik edəcəyini, mətbəə xərclərini isə Xəstə Hasanın nəslindən olan iş adamı Abbasəli Paxralı oğlu İsmayılov öz üzərinə götürdüyünü xəbər verdi.

Bu iki insanı görməsəm də, Rövşən Məmmədovğunun fəaliyyətindən, onun təşkilatçılıq bacarığından xəbərim var idi. Onun təşkilatçılıq bacarığı haqqında fikir yürütmək üçün “Ahıska” qəzetinin bir neçə sayını gözdən keçirmək kifayətdir. Üç dildə nəşr edilən qəzetin internet saytı da var. Bu da dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş məcburiyyətində qalmış Axısqa türklərinin internetdən qəzeti oxumalarına şərait yaradır.

“Axısqa Xəstə Hasan” kitabı üzərində yenidən işləyib Rövşən bəyə göndərdim. 2013-cü ilin Novruz bayramı günlərində Almatıda kitab 500 nüsxə çap olundu və bir neçəsi də mənə göndərildi. Kitabı gözdən keçirəndə qanım qaraldı. Diqqətsizlikdən kitaba yeni daxil etdiyim şəirlərin hansı səhifədə verildiyi, kitabın Almatıdakı hansı nəşriyyatda çap edildiyi və s. göstərilməmişdi.

Abbasəli Paxralıoğlunun qardaşı oğlunun toyunda

Xəstə Hasanın nəslindən olan bir neçə adamın portret və ailəvi şəkillərinin verilməsini isə uğurlu saymaq olardı. Rövşən

Məmmədovlu axısqaılıların diqqətini çəkmək üçün redaktoru olduğı qəzetin hər sayının bir səhifəsini kitabdakı materiallara ayırmışdı. Beləcə “Axısqaalı Xəstə Hasan” kitabı bütövlükdə həm də qəzetdə çap edilmiş oldu.

Qəzetin oxucularının sayı çox olduğından kitaba maraq da artıb. Necə deyərlər, xatirələr oyanmağa başlayıb. İnsanlar bir yerə toplaşanda, bir-birlərilə görüşəndə Xəstə Hasandan, onun həyatından, şeirlərindən danışmağa, ata-babalarından eşitdiklərini söyləməyə başlayıblar.

Beləcə, Xəstə Hasan mövzusu aktuallaşib və mənim də Almatiya çağırılmağım gündəmə gəlib. Bir neçə dəfə telefon danışığından sonra şərtləşdik ki, 2013-cü ilin iyununda Almatıda olum. “Axısqaalı Xəstə Hasan” kitabının yaranmasında böyük əməyi olan, birlikdə “Aşıq İsgəndər Ağbabalı” kitabını yazdığımız (bu kitab Xəstə Hasanın öyrənilmə tarixinə həsr olunmuş xatirələr və sənədlər toplusudur), xanımım Əzizə Ağəəli qızı ilə Almatiya uçduq.

Bizi hava limanında Elçin Abbaslı qarşılayıb evinə apardı. Xalq Hərəkatının fəallarından olduğına görə Naxçıvanda həbs edilməklə üzləşən Elçin bəy zirək çıxdı. Canını götürüb Qazaxıstana qaçdı. Min bir əziyyətlə özünə iş qurduqdan sonra ailəsini də yanına apardı.

Şəhərin köhnə Almatı deyilən hissəsində Azərbaycanda katec deyilən birmərtəbəli, həyətyanı sahəsi olan iki ev alıb. Onlardan birini sökərək ikimərtəbəli rahat bir ev tikib. Ailəsi ilə birlikdə orada yaşayır və yaxınlıqda kirayələdiyi binada açdığı mağazanı işlədir. Bizim hotelə getməyimizə də imkan vermədi. Almatıda olduğumuz günlərdə qulluğumuzda durdular, bizi şəhərdə gəzdirdilər.

Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunda

Almatıda ilk işim Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının Muxtar Auezov adına Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutuna getmək

oldu. Qazaxlarla bizi mədəniyyət, dil və din birl şdirm kd n başqa orada yüz minlərlə soydaşımızın yaşaması alimlərimizin, ziyalılarımızın, dövlət adamlarımızın həmişə diqqətində olub. Buna görə də AMEA Folklor İnstitutunun rəhbərliyi Qazaxıstanla əlaqələri genişləndirməyə, orada yaşayan soydaşlarımızdan folklor toplamağa s y göstərə. Bölgədəki demokratik mühit də birgə layihələr hazırlayıb həyata keçirməyə, orada işləməyə, elm ocaqları ilə əməkdaşlıq etməyə imkan verirdi.

AMEA Folklor İnstitutunun xarici ölkələrlə əlaqələr bölməsinin müdiri v  institut direktorunun müşaviri kimi öncədən Qazaxıstan Elmlər Akademiyası Muxtar Auezov adına  d biyyat və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşları ilə internetdə yazı araq bir çox məsələləri razıla dırmı dım. Qalırdı ba layaca ımız müqavilənin detallarını üzbəüz müzakirə etmək. İlk g r   d y m  lyazmalar   b sinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Toqtar  libekov oldu. Onunla öncədən elmi simpoziumda tanış olmuşdum. O, məni rəhbərlik etdiyi şöbənin əməkdaşları, elmi fəaliyyəti ilə tanış etdi və çalışdığı elm ocağının gördüyü işlərdən danışdı.

***Folklor
  b sinin
 m kda -
ları ilə
birlikdə***

Məni
 n çox ma-
raqlandıran
folklor   -
b si idi.

Folklor   b sin  prof., filologiya elmləri doktoru Bax an Aribayeva rəhbərlik edir. Onun tədqiqat sahəsi türk xalqlarının dastanlarıdır.   b nin əməkdaşlarından filologiya elmləri namizədi A e-dil Toy ano lu mifologiya üzrə ixtisaslaşıb v  türk monqol

miflərinin qar-şılıqlı əla-qəsindən namizədlik dissertasi-yası yazıb.

Filologiya elmləri namizədi Azamat Axan oğlu Koroğluşunaslıq, elmi işçi Nasixat Nabiulla tarixi eposlar, Disenqul Cahan mərasim folklorunun araşdırıcısıdır. Uzun illər folklor şöbəsinə, həmçinin Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutuna rəhbərlik etmiş, məşhur alim, akademik Seyit Kaskabasov yaşına görə təqaüdə çıxsa da, həftədə bir-iki dəfə keçmiş iş yerinə gəlir və gənclərə məsləhətlər verir.

Toqtar Əlibekovdan eşidəndə ki, 101 cildlik “Babalar sözü” (qazaxlar şifahi xalq ədəbiyyatını babalar sözü adlandırırlar) kitabının son saylarını mətbəəyə göndəriblər, heyrət məni bürüdü. Sonra 25 cildlik müəllifi məlum olan folkloru, akınların (bizim aşiq şeirləri adlandırdığımız) şeirlər kitabının bir neçə sayını, eləcə də folklorə aid çoxcildlik əlyazmalar kataloqunun 9-cu cildini mənə verəndə özümü saxlaya bilməyib “Kiçik bir kollektivlə bu qədər işi neçə gördünüz?” deyər xəbər aldım. Toqtar Əlibekov gülümsəyərək dedi ki, daha Sovet dövründəki kimi işləmirik. Hökumət qrant ayırır. Biz də o vəsaiti mənimsəmirik, iş görə biləcək insanlara veririk. Kənardan da mütəxəssislər cəlb edir, onların zəhmət haqqını ödəyirik. Üstəlik həmin qrantlar hesabına Çində, İranda, Əfqanıstanda, Özbəkistanda və b. yerlərdə, yəni Qazaxıstandan kənarda yaşayan qazaxlardan folklor materialları toplayırıq.

Direktor şöbə müdirlərinə tapşırıbmışdı ki, institutun hər bir əməkdaşı niyyət protokolu ilə bağlı təkliflərini hazırlasın. Həmin gün böyük xəyallar içərisində Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutundan ayrıldım. Razılaşdıq ki, iyunun 14-də direktorun otağında görüşüb elm ocaqlarımız arasında bağlanacaq niyyət protokolunun şərtlərini müzakirə edək.

İyunun 14-də Qazaxıstan Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunda elm ocaqlarımız arasında bağlanacaq niyyət protokolunun layihəsinin müzakirəsi yüksək işgüzarlıqla keçdi. İnstitutun direktoru, Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının

müxbir üzvü, Çokan (Şokan) Vəlixanov adına Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru Uəlimxan Qalimjanov bir neçə dəfə Azərbaycanda olduğunu, Qazax rayonuna getdiyini söyləməklə yanaşı, elm ocaqlarımız arasında əlaqələrin zəifliyinə, günün tələblərinə cavab vermədiyinə təəssüfləndiyini bildirdi. Öminliklə söylədi ki, başladığımız bu xeyirxah işi elm ocaqlarımız deyil, təhsil müəssisələrimiz də davam etdirəcək. Azərbaycandan Qazaxıstanın ali təhsil ocaqlarına, eləcə də Azərbaycanın təhsil ocaqlarına Qazaxıstandan oxumağa gənclər göndiriləcək. Xüsusən humanitar sahəyə diqqəti artırmaqla indiyədək mövcud olan boşluğu doldurmaq mümkün olacaq.

Şəkildə: Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Çokan (Şokan) Vəlixanov adına Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru Uəlimxan Qalimjanov “Oyköz” kitabına avtoqraf yazıb mənə verərkən.

Çıxışının sonunda “Oyköz” kitabını avtoqraf yazaraq mənə bağışladı. Mən də Bakının simvolu sayılan “Qız qalası” tablosunu, “Uygur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı”, “Kırım sevgisi”, “Axısqaqlı Xəstə Hasan” “Türkçülüğün

qurbanları (Qazaxıstan)” kitablarımı direktora bağışladım. O, hədiyyələri diqqətlə gözdən keçirdikdən sonra “Qız qalası” tablosunu iş stolunun üzərinə qoydu və bağışladığım kitabların adlarını bərkədən oxuyaraq dedi: “Azərbaycanda türklük sevgisi, soykökə maraq, türk xalqlarını öyrənmək, orta qəhətləri ortaya qoymaq və təbliğ etmək istəyi bizdən güclüdür. Folklor İnstitutunun bir əməkdaşı 8 türk xalqının mədəniyyətini, ədəbiyyatını, folklorunu Azərbaycanda tanıdıb. Bizim institutun əməkdaşları böyük işlər görsələr də, türk xalqlarını öyrənməkdə və təbliğ etməkdə onlardan çox geridə qalır. İnstitutumuzun elmi işçilərinin hamısının yaradıcılığını gözdən keçirsək, 4 türk xalqı haqqında kitab tapa bilmərik.”

Almatıda olarkən Sovet hakimiyyəti illərində Qazaxıstana sürgün olunan soydaşlarımız, onların yaşadıkları kənd və qəsəbələr haqqında da sənədlər toplamağa çalışdım. Azərbaycandan Almatı vilayətinə sürgün olunanların adları, soyadları, yaşları, yerləşdirildikləri rayon, kənd haqqında bilgiler folklor toplamağa gedəcək əməkdaşlarımıza bələdçi ola biləcək.

Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunda niyyət protokolunun layihəsini müzakirə edərkən Qazaxıstan Axısqa Türklərinin Milli Mərkəzində olduğumu, Milli Mərkəzin rəhbəri Ziyəddin Kasanov və oradakı iş adamlarının bölgəyə sürgün olunanlardan folklor nümunələri toplanması üçün mütəxəssislər göndərməmizi, birgə elmi toplantılar, şənliklər keçirməyi müzakirə etdiyimizi, Ziyəddin Kasanovun qarşıdakı illərdə beynəlxalq səviyyədə Xəstə Hasan günlərinin keçirilməsinin vacibliyindən söz açdığını dedim. Uəlimxan Qalimjanov Ziyəddin Kasanovun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi və birgə fəaliyyətin vacibliyindən söz açdı.

Toyda kitab təqdimatı

Rövşən Məmmədovğlu Elçin bəyə zəng vurub iyunun 12-də Qazaxıstan Axısqa Türklərinin Milli Mərkəzinə dəvət edildiyimizi söylədi. Saat 19.00-da Axısqa Türklərinin Milli Mərkəzin-

də tanışlıq mərasimi başladı. Toplantıya Milli Mərkəzin vilayət, şəhər, rayon və kənd şöbələrinin müdirləri və başqa qonaqlar dəvət edilmişdi.

***Şəkildə
Abbasəli
Paxralı oğluna
Azərbaycanın
xəritəsini
bağışlayarkən***

Ciddi rəsmiyyətdən çox uzaq, olduqca səmimi ortamda keçən görüşdə mən Azərbaycandan apardığım ki-

çik hədiyyəni Qazaxıstan Axıska Türklərinin Milli Mərkəzinə – Ziyəddin Kasanova təqdim etdim. Onlar da Qazaxıstanın rəsmi toplantılarında olduğu kimi mənim əynimə qazax milli xalatını geyindirib, başıma papaqlarını qoyduqdan sonra fikir müəllifləri Fuat Uçar və Rövsən Məmmədovun olduğu, Qazaxıstan Axıska Türklərinin Milli Mərkəzinin fəaliyyətinə həsr olunmuş “Ata yurddan doğan günəş” adlı fotoalbom bağışladılar. Fotoalbomun üzərinə “Sevgi və sayğılarla, ən böyük axıskalı Əli Şamilə. Z.Kasanov. 12.06.2013.” yazılmışdı.

Toplantı gecə saat 2:00-dək davam etdi. Nə mən onların söhbətlərindən doyurdum, nə də onlar məndən ayrılmaq istəyirdilər. Söhbət zamanı İstanbulun Taksim meydanındakı etiraz mitinglərinə də münasibət bildirildi. Toplantıda iştirakçılar “Türkiyə hökuməti icazə versə, biz gedib orada sakitlik yaradarıq” deyəndə mən onlara təəccüblə baxırdım. Bunu hiss edən Ziyəddin Kasanov “Orada heç bir güc tətbiq etmək lazım deyil. Etiraz

mitinqinin iştirakçılarını ikicə illiyə burada yaşamağa məcbur etmək lazımdı. Onda demokratiya nə olduğunu bilirlər”.

Söhbətin mövzusu hərdən dəyişsə də, yenə Xəstə Hasan üzərinə dönürdü. Təklif edildi ki, qarşıdakı illərdə Almatıda beynəlxalq Xəstə Hasan günləri keçirilsin. Həmin günlərdə elmi məruzələr dinlənilməklə yanaşı, şeir, saz-söz, milli yeməklər və s. müsabiqəsi də olsun. Ziyəddin Kasanov həmin dəqiqə təklifi yüksək dəyərləndirdi. Mən də təklif etdim ki, Folklor İnstitutu sürgün olunmuş soydaşlarımızdan folklor materialları toplamaq istəyir. Bu iş birgə görülsə, daha effektiv olar.

Ziyəddin Kasanov və yanındakı iş adamları Azərbaycandan folklor toplamağa gələcək alimlərə hər cür yardım edəcəklərini vəd etməklə kifayətlənməyib onun qısa müddətdə həyata keçirilməsini istədilər. Belə qərara gəldik ki, bu iş üçün ən münasib vaxt sentyabr, oktyabr aylarıdır.

Toplantının sonuna yaxın Rövşən Məmmədovun təşkilatçılıq bacarığı bir daha özünü göstərdi. Onun toplantı zamanı çəkilən şəkillərdən kolleksiya düzəldərək iştirakçılara, təqdim etmə mərasimində çəkilmiş şəkilləri böyütdürüb, bəzəkli çərçivədə mənə və Ziyəddin Kasanova verməyə vaxt tapdığına heyran qalmaya bilmədim.

Səhərişi gün isə bizi Xəstə Hasanın nəvə-nəticəsinin yaşadığı Talqara dəvət etdilər. Burada ustad sənətkarın nəslindən olan bir gəncin, Abbasəli Paxralı oğlunun qardaşı oğluna toy edirdilər. Toyda “Axıskalı Xəstə Hasan” kitabının tanıtımını bir araya gətirmişdilər. Toydan öncə axısqalı ağsaqqallarla görüşüb söhbətləşməyimiz məni də, onları da kövrəltdi.

Toplantı ikimərtəbəli “Altun adam” şadlıq sarayında keçirilsə də, gəlinin gətirilməsi və məclisə təqdim edilməsi uşaqlıq illərimi yada saldı.

350-400 nəfərin toplaşdığı məclis son illər gördüyüm toylardan onunla fərqlənirdi ki, burada bəylə gəlin, onların valideynləri ilə yanaşı, ulu babaları Xəstə Hasan, onun şeirləri və haqqında yazılmış kitab haqqında da söz deyilirdi.

Talqarda Xasta Hasanın törəmələri və onların qohumları arasında

İstər axısqaqlıların, istər azərbaycanlıların, istərsə də Qafqazdan sürgün olunanların təşkil etdikləri toylara əsasən axısqaqlılardan və ya uyğurlardan təşkil edilmiş musiqi kollektivlərini dəvət edirlər. Onların repertuarında Azərbaycan mahnıları üstünlük təşkil edir.

Toy mənim 1960-cı illərdə kəndimizdə gördüyüm toylardan o qədər fərqlənmirdi. Toyda pul yazdırın görmədim. Bəylə gəlini salonun ortasında oturtmuşdular. Qohumlar gəlib xoşbəxtlik arzulayır, onlara hədiyyələr verirdilər. Bu hədiyyələrin də əksəriyyətini qızıl əşyalar təşkil edirdi.

Məni də söz deməyə, bəylə gəlinə xeyir-dua verməyə dəvət etdilər. Hazırlıqsız yaxalanmağım bir anlıq çaşqınlıq yaratdı. Çünki mən elə bilirdim kitab təqdimatına dəvət edilmişəm. Toy olacağından da xəbərsizdim. Gəncləri təbrik edənlərin heç biri də pul vermirdilər. Gedib gənc ailəyə xoşbəxtlik arzuladım. Gözüm Elçin Abbaslıda idi. Onun məni vəziyyətdən necə çıxaracağını düşünürdüm. Gözləmədiyim halda xanımım mənə yaxınlaşdı və xəlvətcə qolbağını ovucuma qoydu.

1973-cü ildə nişanlananda Əzizəyə söz vermişdim ki, onu Təbrizə aparacam və orada qızıl qolbağ alacam. Vədimə 18 il sonra, sərhəd məftilləri söküləndən sonra əməl edə bildim. Təbrizə ilk gedişimdə yerli ustaların düzəlttdiyi gözəl bir qolbağ aldım. Dost-tanişın bəyəndiyi qolbağı xanımım əzizləyə-əzizləyə, toy məclislərinə gedəndə qoluna taxırdı. Əzizənin ovcuma

qıstırdığı qolbağın Təbrizdən alındığını dedim və gəlinin qoluna taxdım. Təbriz sözü adamları həm kövrəltdi, həm də sevindirdi. Gur alqış sədası salonu bürüdü.

Toyda verilən yeməklər də Azərbaycanda gördüklərimdən o qədər fərqlənmirdi. Amma süfrələr bizdəki şadlıq saraylarındakı kimi yeyilən və yeyilməyən salatlarla, yeməklərlə yüklənməmişdi. Nə yeyilirdisə, onlar süfrəyə verilirdi.

Bizdə toyun sonlarına yaxın təntənə ilə süfrəyə plov verilir. Onun da çox hissəsi yeyilmir. Axısqa toylarında isə sonda süfrəyə mantı verilir. Hamı da mantının gətirilməsini gözləyir. Özü də olduqca gözəl bişirilir. Demək olar ki, tullantıya getmir. Bizlərin gürcü xəngəli dediyimiz xörəyə bənzər mantını axisqalılar çox dadlı hazırlayırlar. Gürcü xəngəlinin başında xəmir qalın olduğundan yeyilmir, atılır. Amma mantının bükülən hissəsinin xəmirini elə nazik edirlər ki, atılmır. Mantının içərisinə qoyulan çəkilməmiş ət də gürcü xəngəlininkindən dadlı olur.

Şadlıq evini işlədən Abbasəli Paxralı oğlu dedi ki, süfrədən kabab və b. xörəklər geri qayıtdığını görmüşəm, amma mantının geri qayıtdığını görməmişəm.

Ziyəddin Kasanov işi olduğundan məclisə nümayəndəsi Rövşən Məmmədovunu göndərmişdi. O da məclisdə gözəl bir çıxış etdi. Ziyəddin Kasanovun qarşısındakı illərdə Xəstə Hasan günləri keçirəcəyini söyləyəndə yalnız axisqalılar deyil, qazaxlar, inquşlar, uyğurlar və başqaları da bu gözəl təşəbbüsü alqışlarla qarşıladılar. Rövşən bəy də Ziyəddin bəyin sözçüsü kimi vəzifəsini yerinə yetirmək, çıxış etmək, bəylə gəlinə hədiyyə verməklə yanaşı, qəzetçilik işini də görür, şəkil çəkdirib, məqalə üçün faktlar toplayırdı. Bir sözlə, o, həm də ideoloji iş aparırdı.

“Axisqalı Xəstə Hasan” kitabının mətbəə xərclərini ödəmiş Abbasəli Paxralı oğlu İsmayilov isə bu toplantının təşkilatçısı idi. Toplantının təbliği məsələlərinə yenə Rövşən Məmmədovlu rəhbərlik edirdi. İdeoloji işdə böyük uğurlar qazanan, Qazaxıstanda olduğu müddətdə “Sürgün”, “Vətənə doğru” və başqa dəyərli kitablar, onlarla məqalələr nəşr etdirən bu işgüzar insan

bir neçə dəfə kommersiya sahəsində də bəxtini sınağa çalıssa da, uğursuzluğa düçar olmuşdu.

...Toplantıdan sonrakı gün Ziyəddin Kasanov və onun dostları olan iş adamları ilə süfrə arxasında geniş söhbət etdik. Söhbətimizin əsas mövzunu isə iş adamlarının dəstəyi ilə elmi, mədəni, kütləvi toplantıların keçirilməsi təşkil edirdi.

“Qızıl adam”ın ziyarətində

...Almatıya gələsən, Türk mədəniyyətinin incisi “Qızıl adam” kurqanına ziyarət etməyəsən, bundan böyük günah nə ola bilər ki? Bu yerə marağı məndə rəhmətlik Mirəli Seyidovun “Qızıl adam” kitabı oyatmışdı. Həmişə qürur duyurdum ki, Mirəli müəllim belə bir kitab yazıb. Keçən dəfə Almatıda keçirilən simpoziumdan araşdırıcılarla birlikdə orada olmuşduq. İndi həm özüm təkrar oraya getməyi, həm də xanımımla aparmağı planlamışdım. Abbasəli Paxralı oğlu “Qızıl adam” kurqanına getmək istəyimizi duyduqda: “Sizi mən aparacağam. Talqardan ora 15-20 kilometrdir. O yerlərin indi gözəl vaxtıdır, tez-tez gedir, qonaqlarımızı da aparıram” – dedi.

İyunun 14-də, günün ikinci yarısında Abbasəli Paxralı oğlunun məşinində onun yaşadığı Talqar şəhərinə, oradan da Esik (Isık) çayı vadisinə yollandıq. Almatının təxminən 50 kilometr doğusunda yerləşən vadi indi istirahət mərkəzinə çevrilib. Hər gün buraya onlarla insan gəlir. 1969-cu ilədək isə bura heç kəmin diqqətini çəkməyən bir yer olub. Isık gölü yaxınlığında, çay vadisində yol çəkərkən qaraj yeri düzəltmək üçün torpağı həmarlamaq istəyirlər. Bu zaman divarları bölgədəki şam ağacından kəsilmiş dirəklərdən olan bir sərdabənin üstü açılır.

Sərdabədəki qızıl geyimli adam işçiləri heyratə gətirir. Nə yaxşı ki, orada çalışanlar hissə qapılıb sərdabəni talan etmirlər. Tapıntı haqqında Qazaxıstan EA Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutuna xəbər verirlər. Kemal Akişevin rəhbərlik etdiyi

arxeoloqlar qrupu burada işləyir və dünyanın ən nadir abidələrindən birinin tapıldığını elan edir. Bu tapıntı yalnız Qazaxıstanın, keçmiş Sovetlər Birliyinin alimlərini deyil, dünyanın ən məşhur arxeoloqlarının, sənətşünaslarının, tarixçilərinin heyrətinə səbəb olur.

***Qızıl döyüşçününün kurqanı olan Istı vadisi. Solda Əzizə Şamil
Günəş Oruc qızı, Abbasəli Paxralı oğlu***

Sərdabədə bir gənc şahzadə dəfn edilibmiş. Onun əynində kaftan da, dar süvari şalvar da, yumşaq çəkmə də xalis qızıldan hazırlanıbmış. Paltarın ipləri də qızıldan olub. Yəni qızıl ayrılaraq sapa çevrilib və bu sapla qızıl parçaları bir-birinə tikilib. Gəncin belindəki 16 lövhədən ibarət qızıl kəmər, qızılla süslənmiş xəncərinin qəbzəsi və qını, eləcə də qızıldan hazırlanmış at, aslan, pələng, bəbir, qurd, maral, dağ keçisi, ov quşu fiqurları yalnız arxeoloqları deyil, mədəniyyət tarixini öyrənən dünyanın ən böyük mütəxəssislərini belə mat qoyub. Ümumiyyətlə, qəbirdən tapılan qızıl parçalarının sayının dörd minə yaxın olduğunu yazırlar.

Ən gözlənilməzi isə gümüş təbəqə üzərindəki Göytürk əlifbasına uyğun bir əlifba ilə türkcə yazılmış “Xanın oğlu 23-də öldü” yazısı olub.

Bu tapıntı yüz illərdir “köçəri türklər mədəniyyətdən uzaq olublar” deyənlərə sanki sərt bir şillə kimi dəydi. Miladdan öncə 4-cü yüzilliyə aid edilən bu tapıntı onu göstərir ki, türklər 2500 il öncə qızılı əritməyi bacarmaqla yanaşı, qızıldan sap əyirməyi də bacarıblar. Onların istifadə etdikləri Göytürk əlifbası da miladın 5-7-ci yüzillərində yaradılmayıb. Ondan çox-çox öncə mövcud imiş. Belə qədim və yüksək mədəniyyətə sahib bir xalqa hələ də əyri gözlə baxanlara nə deyəsən?!

Qızıl geyimli şahzadənin sərdabəsi tapılan yerdə sərdabəni bərpa etməklə yanaşı, şahzadəyə böyük bir heykəl də qoyulub. Təəssüf ki, burada gözəl bir muzey yaradılmayıb, tapıntı haqqında turistlərə bilgi verən olmadığı kimi, kitabçalar, xatirə əşyaları da satılmır. Gələnlər sərdabəyə və heykələ 5-10 dəqiqə baxıb şəkil çəkdirdikdən sonra yaxınlıqdakı qızıl balıq hovuzlarının yanına gedərək orada tutulan balıqları bişirtirib yeməkdən başqa bir iş görə bilmirlər.

Qazaxıstanda olarkən ikinci bir Qızıl geyimli şahzadə qəbrinin də tapıldığını, geniş araşdırılmadığından haqqında bilgi verilmədiyini söylədilər.

Qazaxıstana səfərim zamanı olduqca xoş qarşılandım və geri dönərkən də uzun müddət onun təsirindən ayrıla bilmədim. Bir daha əmin oldum ki, türklər tarixi yaratmaqla yanaşı, həm də tarixi yazıb və böyük mədəniyyətlərin yaranmasına imza atıblar. Sadəcə son yüzilliklərdə biz öz mədəniyyətimizə, yazımıza sahib çıxıb, onu öyrənərək dünyaya tanıda bilməmişik. Biz mədəniyyətimiz, tariximiz haqqında başqalarının yazdıqlarına, öyrəndiklərinə istinad etməyə daha çox meyl göstərmişik.

Qazaxıstan səfərinin sonu və ya “Son söz” əvəzi

Qazaxıstana səfərim zamanı olduqca xoş qarşılansam da, mənim üçün üzücü olan məsələləri də oxucularla bölüşmədən yazını tamamlamaq istəmədim. Görüşdüyüm soydaşlarımızın bir çoxunda qazaxlara, xüsusən də ana dilində danışanlara bir soyuq münasibət gördüm. Mədəniyyətimiz, dinimiz bir, dillərimiz yaxın olsa da, soydaşlarımız rus dilində təhsil aldıklarından və rus-sovet təbliğatının təsirindən ana dilində danışan qazaxlara yuxarıdan aşağı baxırlar. Qəribəsi budur ki, yaşadıkları bölgədəki dünyanın ən məşhur tapıntısı – Qızıl geyimli şahzadənin sərdabəsi tapılan yerə getməyən, muzeylərdə olmayan, ümumtürk tarixini və ədəbiyyatını oxumayan bu insanlar qazax dilinin rəsmi status qazanmasına rusaqlardan daha çox etiraz edirlər.

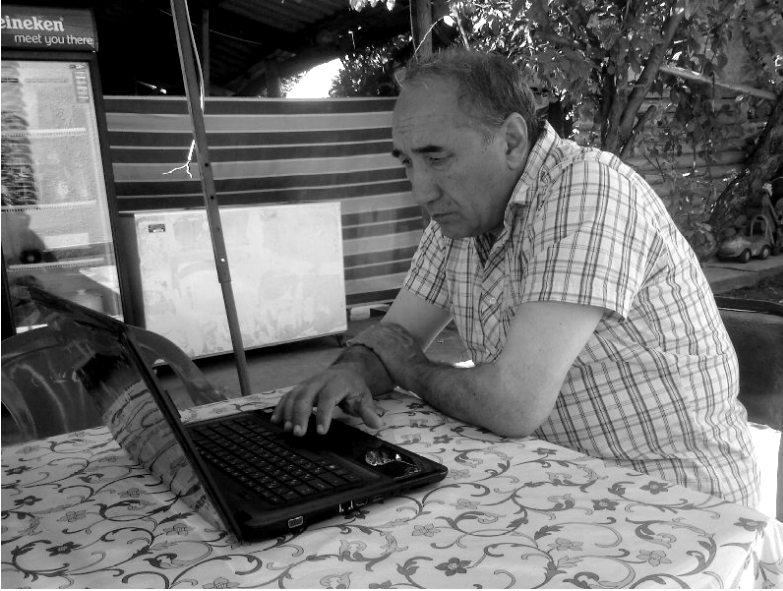
Əsli Gürcüstandan olan, istefaya çıxmış polkovnik gileygüzar edir, narazılığını bildirirdi. Mən nədən narazı qaldığını soruşduqda “bizi burada sıxışdırırlar” dedi. Mən maraqla “Siz deyəndə kimi nəzərdə tutursunuz?” deyər xəbər aldıqda “Rus dilliləri sıxışdırırlar!” cavabını verdi. Mən səbrimi basa bilmədim. “Sizin ana diliniz qazaxların dilindən o qədər də fərqlənmir. Danışanda j səsinin birini bir qəpiyə işlədirsiniz. Qazaxlar sözün əvvəlində j səsinə çox işlədir, sizsə sözün ortasında. Hələ də gələjəm, gedəjəm, oturajam, durajam deyirsiniz. Qazaxıstan müstəqilliyini elan edəndən sonra minlərlə qazax dili kursu açıldı. Hətta ruslar belə qazax dilini öyrəndi. Necə oldu ki, 60 ilə yaxın burada yaşadınız, işlədiniz, rəhbər vəzifə tutdunuz, amma qazax dilini öyrənmədiniz?”

Cavabı mənim üçün çox gözlənilməz oldu: “Mən niyə bu çobanların dilini öyrənməliyəm ki?”

İstər Azərbaycanlı sürgün olanların övladları, istər iş dalınca gedib orada yaşayanlar bizləri sevgi ilə qarşılayırlar. Qonaq aparmağa, yedirdib-ıçırtmaya çalışırdılar. Zülmələr görmüş

insanların övladlarının necə yaşadığını, nə düşündüyünü bilmək üçün onların dəvətlərini qəbul etməyə çalışırdım.

Sovet hökumətinin qəribəliklərindən biri də bu olub ki, Azərbaycandan sürgün etdiyi adamlara Qazaxıstanda yaxşı işlədiklərinə görə yüksək orden-medallar, fəxri adlar, hətta neçə nəfərə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı da verilib. Belə çıxır ki, sürgün olunanlar siyasi dünyagörüşünə görə deyil, bölgəni işçi qüvvəsi ilə təmin etmək üçün aparılıblar.

Elçin Abbaslının həyatində oturub yol qeydlərini yazarkən

Azərbaycandan qələm sahibləri durmadan ah-nalə çəkirlər ki, soydaşlarımızı yer-yurdlarından etdilər, vətəndən sürgünə göndərdilər. Onlar sürgündə çox zülmələr gördülər. Minlərlə insanımız aclıqdan, soyuqdan, xəstəlikdən öldü, vətən həsrətilə dünyasını dəyişdi. Bütün bunların hamısı doğrudur. Amma sürgün olunanların çoxunun övladı bizim kimi düşünmür. İş adamı olanlar, pul qazananlar məclislərdə yeyib-içəndə Azərbaycana qayıtmaq bir yana, Vətən haqqında xoş bir fikir də söyləyirlər. Yeyib-içmək məclislərinə çox səxavətlə pul xərcləyən bu in-

sanlar süfrə arxasında daha sərbəst olur düşündüklərini senzura etmədən danışirlar. Məclislərdə eşitdiklərimə heyvət etdim. Stalinin sağlığına badə qaldırırlar. Deyirlər ki, yaxşı ki, Stalin babalarımızı sürgün edib. Əgər biz də Azərbaycanda qalsaydıq, oradakı qohumlarımız kimi pis gündə yaşayardıq... Və yaxud Qorbaçovun şərəfinə badə qaldırırlar. Deyirdilər: “Yaxşı ki, SSRİ-ni dağıtdı, biz də mal-mülk, var-dövlət sahibi olduq».

Onlardan Azərbaycana dönmək fikrində olub-olmadıqlarını, qazandıqları pullardan Azərbaycana yatırım qoyub-qoymayacaqlarını xəbər aldıqda adama çox istehza ilə cavab verir, 5-10 il əvvəl Azərbaycana gələrkən gömrükdə onları necə “hörmət” etməyə məcbur etdiklərini, polislərin onları necə tora saldıqlarını yada salıb gülürdülər. Hətta dəfələrlə eşitdiyim lətifələri öz başlarına gəlmiş hadisə kimi danışirlar. Onlardan biri belə dedi: “Maşınım la gedirdim. Yol polisi məni saxlayıb kəməv bağladığıma işarə edərək “Beş manata görə özünü nə boğursan?!” dedi. Mən də şənime sığışdırmayıb polisə beş manat verdim və kəməri də açdım. Heç 200-300 metr getməmişdim ki, başqa bir yol polisi məni saxlayıb kəməri bağlamadığıma görə cərimələdi”.

Almatıdakı axısqaılların dərnyəi mənə azərbaycanlıların dərnekələrindən daha təşkilatlanmış göründü.

Qazaxıstanda milli oyaniş isə öz işini görür. 1990-cı illərdək Almatıda qazaxca cəmi bircə orta məktəb varmış. Bu məktəbə də yetərinə şagird gəlmirmiş. İndi respublikanın hər guşəsində milli məktəblər açılır, qazax dilini öyrənmək istəyənlər üçün pulsuz dil kursları təşkil edilir. Qazax dilində məktəblərin, televiziya və radio verilişlərinin, qəzet və jurnalların, kitabların sayı gündən-günə artır. Hətta rusdilli məktəblərdə qazax dili dərsləri keçilir. Küçələrin, meydanların, elm və təhsil müəssisələrinin adları milliləşdirilir, uzun illər adlarının belə çəkilməsi qadağan olunan vətənsəvlərə əzəmətli abidələr ucaldılır, məscidlər tikilir.

Lakin hələ də kitab mağazalarında 1986-cı ilin dekabrında Sovet əsgərlərinin, milislərin öldürdüyü nümayişçilər, qazax dissidentləri haqqında kitablara rast gəlmək olmur.

Bütün bunlara baxmayaraq bəzilərinin dediyi: “Türklər tarix yaradıblar, amma tarix yazmayıblar” fikrinin əksini gördüm. Qazaxıstandan tapılan abidələr, muzeylərdə nümayiş etdirilən maddi-mədəniyyət nümunələri və son illərdə türk dünyasının hər yerində gedən elmi araşdırmalar, yazılan kitablar və məqalələr onu göstərir ki, türklər tarix yaratmaqla yanaşı, tarixi yazıb və böyük mədəniyyətlərin yaranmasına imza atıblar.

07-16 iyun 2013-cü il

ƏHMƏD YƏSƏVİ YURDUNDA TÜRKOLOJİ KONQRES

Qədim Yəsi şəhəri Türküstan oldu

Dünyanı nüvə silahı ilə qorxudan Sovetlər Birliyi qonşuları üçün bir təhlükə mənbəyi sayılırdı. Türkiyə quzeydəki nəhəng qonşusunun sərhədlərinə “bismillah” demədən baxmağa belə cəsarət etməzdi. 1990-cı ildən sonra dünya düzəni dəyişməyə başladı. Lakin qonşu dövlətlərin rəhbərlərinin canından Sovet qorxusu çıxmadı. 1991-ci ildə SSRİ-nin tərkibindəki 15 respublika müstəqilliyini elan etdikdən sonra Türkiyə, gec də olsa, Azərbaycanca və Türküstanda yaşayan xalqlarda milli şüur oyatmaq üçün hərəkətə keçdi.

1991-ci il iyunun 6-da Qazaxıstan hökuməti qədim Yəsi şəhərində Xoca Əhməd Yəsəvi adına Türküstan Dövlət Universitetinin açılması haqqında qərar verdi. Ölkənin iqtisadi gücü zəif olduğundan yeni açılan ali təhsil ocağı maliyə sıxıntısı içərisində idi. Türkiyənin universitetə yardım təklifi Qazaxıstan hökuməti tərəfindən xoş qarşılandı. Beləcə yeni açılan Xoca Əhməd Yəsəvi adına Türküstan Dövlət Universiteti Türkiyə və Qazaxıstan hökumətləri arasındakı razılaşmaya əsasən 1992-ci il oktyabrın 31-dən Xoca Əhməd Yəsəvi adına Uluslararası Türk-Qazax Universiteti adlandırılmağa başlayır. Universitetin əsas maliyə xərclərini Türkiyə hökuməti öz üzərinə götürdü.

850 nəfər müəllim və texniki işçinin çalışacağı ali təhsil ocağında dərslərin qazax, türk, ingilis və rus dillərində keçilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İlk gündən universitetin nəzdində türkologiya, ekologiya, arxeologiya, təbiət elmləri, tibb və Avrasiya institutları, 3 elmi və 2 informasiya jurnalı fəaliyyətə başladı.

Qısa müddətdə ciddi elmi mərkəzə çevrilən universitetdə uluslararası toplantılar keçirildi, dünyanın nüfuzlu ali məktəblərinin professorları mühazirələr oxumağa dəvət edildi, müəllim və tələbələr xarici ölkələrə təcrübəyə göndərildi.

Ali təhsil ocağına türk xalqlarının hər birindən öncədən müəyyən edilmiş sayda tələbə qəbul edildi. Azərbaycandan da hər il planlaşdırıldığı qədər gənc orada oxumağa başladı. Universitet türk xalqlarının övladlarına elm-bilik verməklə yanaşı, həm də onlardakı milli mənsubiyyət hissini gücləndirdi.

Universitet yeni olsa da, istedadlı və zəhmətsevər araşdırıcıları işə cəlb edə bildiyi üçün bölgənin nüfuzlu türkoloji mərkəzi kimi tanındı. Burada araşdırıcıların uluslararası toplantıları keçirilir, müzakirələr aparılır, gənc kadrlar dünyanın tanınmış universitetlərinə təcrübə mübadiləsinə göndərildiyi kimi, tanınmış türkoloqlar da burada mühazirələr oxumağa dəvət edirlər. Universitetin müəllimləri də, idarəediciləri də əsasən Qazaxıstandan və Türkiyədən olanlardır.

Ali təhsil ocağının adı da uğurlu seçilib. Çünki həm Əhməd Yəsəvi burada yaşayıb, həm də yaydığı fikirləri ilə türk dilinin zənginləşməsinə, türk xalqlarının yaxınlaşmasına xidmət edib.

Xoca Əhməd Yəsəvi türbəsi təmirdən sonra

Rusiya bölgəni işğal edərkən 1867-ci ildə yaratdığı general qubernatorluğun adını Türküstan, Türküstanın quzeyində yaratdığı general-qubernatorluğu Stepnoy (Çöl) adlandırmışdır. Lakin işğalçı yürüşlərini davam etdirib Şərqi Türküstanı (Çinin

Sintsyan-Uyğur Milli Rayonu adlandırdığı bölgəni) və Cənubi Türküstanı (Əfqanıstanın quzeyi və İran İslam Respublikasının quzey-şərqəsi) müstəmləkəsi altına ala bilməmişdi.

Bolşeviklər 1918-ci ildə Rusiya Federasiyasının tərkibində Türküstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaratdıqlarını elan etdilər. Lakin yerli xalqlar çar Rusiyasının siyasətini davam etdirən bolşeviklərlə razılaşmadılar. Alaş Respublikası, Kokand hökuməti yaratdılar. Yeni yaranmış bu dövlətlər daxili ziddiyyətlərdə və gətirdikə güclənən Rusiya hərbi güclərinin davamlı hücumları qarşısında duruş gətirməyərək məğlub oldular.

1924-cü il oktyabrın 27-də Sovetlər Birliyi Türküstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasını ləğv edərək Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistan (Özbəkistanın daxilində Qaraqalpaq Muxtar Sovet Sosialist Respublikası. Yerli sakinlər özlərinin və respublikalarının adını Qaraqalpaq, özbəklər Qoraqalpag yazsalar da, bizdə hələ də bir çox qələm sahibi rus dilinin təsiri ilə Karakalpak yazır.), Qırğızistan və Qazaxıstan Sovet Sosialist Respublikalarını yaratdığını elan etdi. Bu da müstəmləkəçilərin "Parçala, hökm sür!" siyasətinin nəticəsi idi.

Sovetlər Birliyi dönməsində Türküstan adı, demək olar, hər yerdən qaldırılsa da, hərbi hissədən qaldırılmamışdı. Mərkəzi Daşkənddə olan böyük bir əsgəri birləşmə Türküstan Hərbi Dairəsi adlandırılırdı.

Lakin bölgədə müstəmləkə əleyhinə mübarizə İkinci Dünya Müharibəsinin sonlarına kimi gah gücləndi, gah zəiflədi. Bolşeviklər hakimiyyətə qarşı çıxan qüvvələri *basmaçılar* adlandırdılar. Çünki milli qüvvələrin müəyyən bir ərazini tutub rus hərbiçilərinə qarşı dirəniş göstərməyə gücləri çatmırdı. Fərqli-fərqli bölgələrdən rus hərbiçilərinə, onlara xidmət edən yerli məmurlara basqınlar edirdilər. Ona görə də adları tarixə basmaçılar kimi düşdü.

Sovetlər Birliyi dağılanda əsarət altında olan respublikalar öz müstəqilliklərini elan etdilər və sürətlə inkişafa başladılar. Türkologiya ilə məşğul olanlara çox vaxt pantürkist damğası vurulub, həbsə atıldığı yerlərdə müstəqillikdən sonra Türkoloji

*Şəkildə konqres iştirakçılarından bir qrupu
Əhməd Yəsəvinin türbəsi önündə*

mərkəzlər yaradıldı. Qazaxıstanın güney bölgəsində yaradılmış Uluslararası Türk-Qazax Universiteti də belə türkoloji mərkəzlərdən biridir.

2013-cü il aprel ayının 19-20-də Türküstanda “5-ci Uluslararası Türkoloji Konqres” keçiriləcəkdi. Konqres “Kültürəl etkiləşim və mədəniyyətlər ittifaqı” adı altında təşkil edilmişdi. Konqresə qatılmaq üçün “Bekir Sıtkı Çobanzadə’nin Türk Halklarının Kültürəl Etkiləşim və Değişiminde Rolu” mövzusunda bir məruzə göndərmişdim. Elmi heyət məruzəmi bəyənərək mənə də dəvətnamə göndərmişdi.

“5-ci Uluslararası Türkoloji Konqres” Qazaxıstan Respublikasının güneyindəki kiçik şəhər Türküstanda 2013-cü il aprel 19-20-də keçiriləcəkdi... (Qazaxıstan hökumətinin nədən bu şəhərin adını Türküstan qoyduğunu anlaya bilmirəm).

Filipp Qoloşyokin və onun “Kiçik Oktyabr inqilabı” planı

Qazaxıstanın ərazisi olduqca böyük olduğundan (2.724.900 kvadrat kilometr, yəni orada 31 Azərbaycan kimi dövlət yerləşər) idarəetməni asanlaşdırmaq üçün 14 vilayətə bölünüb. Onlardan biri 1932-ci ildə yaradılmış Güney Qazaxıstan vilayəti olub. Mərkəzi Çimkənd (qazaxlarda ç səsinin ş səsinə çevrilməsi yaygın olduğundan şəhərin adını Şimkənd, bizim Çokay dediyimiz adı Şokay yazırlar) olan vilayətin ərazisi 116 min 95 kvadrat kilometrdir. 1962-ci ildə vilayətin adı dəyişdirilərək mərkəzindəki şəhərin adı ilə Çimkənd adlandırılıb. Qazaxıstan 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra adı yenidən dəyişdirilərək Güney Qazaxıstan vilayəti şəklini alıb.

Qazaxıstanın başqa vilayətləri ilə müqayisədə buranın iqlimi mülayim, torpağı məhsuldar, suyu boldur. Belə ki, vilayətdə pambıq, çəltik, tütün, taxıl, çətənə, bostan-tərəvəz bitkiləri əkilir və becərilir. Məhsuldar üzüm və meyvə bağları var.

Bu gün Türküstan adlandırılan şəhərin yerində keçmişdə Yəsi şəhəri varmış. Türküstanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Yəsi, Sayram, Otar kimi şəhərlər də burada yerləşib.

Bölgənin havası mülayim, suyu bol, torpağı məhsuldar olsa da, mənim yaddaşımda daha çox sürgün yeri kimi qalıb. Bu da səbəbsiz deyil. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərimdən Qafqazdan sürgün olunanların çoxunun sorağı Çimkənddən gəlirdi. Gəncliyimdə Axısqa Xəstə Hasanın ömür yolunu öyrənməyə və şeirlərini toplamağa çalışanda da axısqaqların sürgün olunanlarının çoxunun Çimkənd və çevrəsində yaşadıklarını deyirdilər.

Sonralar bildim ki, Türküstanı işğal etmək istəyən bolşeviklər döyüşlərdə on minlərlə qazaxı öldürüb, kəndlərini dağıdıb, mal-qarasını əlindən alıb. Bu da tarixə qazax xalqının soyqırımını kimi daxil olub.

Əsl adı və soyadı Şaya İtsikoviç olan Filipp Qoloşyokin 1925-ci ilin oktyabrında Qazaxıstan Vilayət Partiya Komitəsinə

birinci katib təyin edildiyi ilk gündən dinc əhaliyə divan tutmağa başlayıb. Yəni azacıq maddi imkanlı insanları qolçomaq adı ilə güllələdib, ailələrini sürgünə göndərüb. Mal-qaralarını, mülklərini kolxoza (kollektiv təsərrüfat) daxil edib. Nəticədə baxımsızlıqdan kolxozdakı mal-qara qırılıb.

Qolçomaqları bir sinif kimi yox etmə, kollektivləşmə, mərkəzi hakimiyyətin ərzaq təchizatı planını böyütmə adı altında kəndlilərin mal-qarasını zorla əlindən alıb. Bunu da Kiçik Oktyabr İnqilabı adlandırır.

Mal-qarası əlindən alınmış, təsərrüfatı dağıdılmış insanlar kütləvi şəkildə ölümə təhrik edilmişdir. Filipp Qoloşyokinin özünü də məsləkdaşı olan kommunistlər 1941-ci il oktyabrın 28-də xalq düşməni adı ilə güllələmişlər.

1932-33-cü illərdə ölkə əhalisinin 38 faizi aclıqdan və xəstəlikdən ölüb. İtkinin yerini doldurmaq, bölgənin torpaqlarından istifadəni qaydaya salmaq üçün Qafqazdan, Rusiyadan və başqa bölgələrdən on minlərlə ailə sürgün adı altında buraya köçürülüb.

Buna görə də bölgədə qazaxlarla yanaşı özbəklərə, uйğurlara, azərbaycanlılara, koreyalılara, ruslara, dunqanlara, taciklərə və b. xalqların nümayəndələrinə tez-tez rast gəlmək olur.

Qazaxlar əhalinin sayını 1926-cı ilin səviyyəsinə 1970-ci ildə çatdırı biliblər. Bu da təbii artım hesabına olmamışdı. “Xam torpaq” kompaniyasında minlərlə insanın Qazaxıstana işləməyə göndərilməsi nəticəsində əhalinin sayı artmışdı.

Uzun yolçuluğumuz

Konqrenin keçiriləcəyi Türküstan şəhəri xəritədə Çimkənddən o qədər də uzaq görünmür. Daşkənddən Özbəkistanla Qazaxıstan arasındakı sərhəd keçid məntəqəsinə maşınla 15-20 dəqiqəlik yol olduğunu bilirdim. Ona görə planlaşdırdım ki, konqredən 6-7 gün öncə Daşkəndə gedərəm. 2-3 gün orada dostlarla görüşüb, söhbətləşib, sonra Çimkəndə keçər, Azərbaycandan və Axısqadan oraya sürgün olunanlardan folklor nümunələri toplayaram.

Lakin kongrenin təşkilatçıları bileti Türk Hava Yolları şirkətinin Bakı-İstanbul-Çimkənd reysinə almışdılar. Yəni Bakıdan gedənlər İstanbula uçmalı, orada 7-8 saat gözlədikdən sonra 4 saatlıq bir yolçuluqla Çimkəndə çatmalıydılar. Çimkənddən də avtobuslar bizi Türküstanə aparacaqdı.

Bu, həm vaxt itkisi, həm də əlavə xərc idi. Biletləri biz almasaq da, istəmədim təşkilatçılar ikiqat xərc çəksinlər. Necə deyərlər, pulu kim verir, tütəyi də o çalır. Biz də kongrenin təşkilatçılarının planı ilə hərəkət etməli olduq.

Azərbaycanlı araşdırıcıların sayı elmi toplantılarda digər ölkələrdən qatılanların sayı ilə müqayisədə həmişə çoxluq təşkil edir. Bu dəfə də belə idi. Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Tacikistan konqre keçirilən yerə Azərbaycandan yaxın olmasına baxmayaraq, bizimkilər çoxluq təşkil edirdilər. İştirakçıların sayına görə Qazaxıstan və Türkiyədən gələnlərdən sonrakı yeri biz tuturduq.

Azərbaycandan Kamil Vəli Nərimanoğlu, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutundan Elmira Fikrətgızı (Məmmədova), Kəmalə Ələkbərova və mən, İran İslam Respublikasından gəlmiş azərbaycanlılardan Bəhrüz İmani, Mirəli Rezai, İsa Yılmaz vardı. Gürcüstanlı şərqşünas Mzisa Buskvadzeni də bizdən saymaq olardı. Çünki onun konqreyə qatılmasına biz körpü olmuşduq.

Çimkəndə 2013-cü il aprelin 18-də səhər tezdən çatdıq. Hava limanından Türküstandakı Xoca Əhməd Yəsəvi Uluslararası Türk-Qazax Universitetinin avtobusları ilə yola düşdük. Yol da nə yol, kəndarası torpaq yol olsaydı, daha tez və rahat mənzilbaşına çatardıq. Yolda təmir işləri getdiyindən az qala hər 2-3 kilometrədən bir yoldan kənara çıxır, çala-çuxur yolla yırğalana-yırğalana gedirdik. Beləliklə, 2 saata gedə biləcəyimiz yolu 6 saata getdik.

Qaldığımız hoteldən Xoca Əhməd Yəsəvi türbəsi görünürdü. O qədər yorulmuşdum və toz-torpağa batmışdım ki, uzun illərdə həsrətində olduğum ziyarəti həmin gün reallaşdırma bilmədim. Yuyunub, toz-torpaqdan qurtaran kimi yatdım.

Səhər yuxudan duranda ilk işim, yeməkdən öncə Xoca Əhməd Yəsəvinin qəbrini ziyarət etmək oldu. Sonra rahatca səhər qəhvəltisini elədim.

Konqrenin ilk günü

Toplantını səhər tezdənə salmamışdılar. Öncə Kültür Mərkəzində Baxçaşəhər Universitetinin hazırladığı “Mədəniyyətlərin anladılmayan hekayəsi: Batıya axan nəhir” adlı sərgiyə baxdıq və muzeyi gözdik.

Toplantını Uluslararası Türki-Qazaxıstan Universitetinin rektoru, professor Lesbek Taşimov açdı, təhsil ocağının yaranması, inkişaf yolu və qarşıdakı planları haqqında bizlərə bilgi verdi. Sonra sözü universitetin Türkiyə tərəfdən rəhbəri, rektor vəkili adlandırılan professor Salih Aynurala, Türk Dil Qurumu başqanı professor Osman Horataya, Azərbaycandan professor Kamil Vəli Nərimanoğluna, Özbəkistandan Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklor şöbəsinin müdiri, professor Mamatkul Jurayevə və başqalarına verdi.

Nahardan sonra bölmə iclasları başladı. Bölmə iclaslarının keçiriləcəyi salonların adlarının “Kaşğarlı Mahmud”, “Yunus Əmrə”, “Məhəmməd Füzuli”, “Manas” adlandırılmasına sevindim. Sovet dövründə toplantı keçiriləcək salonlara ad verilmirdi. Sovetlərin çöküşündən sonra bu, ənənəyə çevrildi.

Proqramda məruzəçilərin 104 nəfər olduğu göstərilərsə də, məruzəsi olmayan dəvət edilənlərlə birlikdə iştirakçıların sayı 150 nəfərə yaxın idi.

Konqreni təşkil edənlər Sovet dövrünün təsirindən qurtara bilmişdilər. Belə ki, proqramda məruzəçilərin adları sıra ilə düzülməmişdi. Kimin hansı salonda, saat neçədən-neçəyə kimi məruzə edəcəyi dəqiq göstərilmişdi. Toplantı salonları bir-birinə yaxın yerdə idi. Bu da istədiyim məruzəni dinləməyimə, sual verməyimə, müzakirədə iştirakıma imkan verirdi. Hətta rektor Lesbek Taşimovun aprelin 19-da saat 21.30-da qonaqların şərəfinə ziyafət verəcəyi də proqramda göstərilmişdi.

İstər Türkiyədə, istərsə də Türkmənistanda, Qırğızistanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, İranda və Avropa ölkələrində keçirilən elmi toplantılarda saka, altay, başqırd araşdırıcılarını hərdən görürdüm. Burada isə onlar daha çox idilər. Bu, sadəcə konqrenin keçirildiyi yerin Sibirə yaxınlığı ilə bağlı deyildi. Onlar Türkiyəyə də, Türkmənistana, Özbəkistana, Qazaxıstana, Qırğızıstana da Moskvadan getməli olurlar. Demək, bu yol yaxınlığı ilə deyil, konqreni təşkil edənlərin təşkilatçılığından irəli gəlirdi.

Şəkildə soldan. 1...., 2...., 3. Əli Şamil, 4. Kamil Vəli Nərimanoğlu, 5. Bəhrüz İmani (Təbriz), 6. Elmira Fikrətgızı (Məmmədova), 7. Mirəli Rizai (Nəqədəy), 8. Kəmalə Ələkbərli, 9. Hüseyn Novin (Ərdəbil), 10. Bahadur Kərimov (Özbəkistan)

Türkiyədən, Türkmənistandan, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan gələn araşdırıcılarla simpoziumlarda və toplantılarda öncələr görüşmüşdük. Altaydan və Saxadan gələnlərlə isə ilk dəfə görüşürdüm. Məruzələr türk, qazax, rus dillərində olsa da, fasilələrdə, istirahət saatlarında, gəzintiyə gedəndə söhbətlərimiz əsasən Türkiyə türkcəsində və ya digər türk xalqlarının dillərində olurdu.

Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Başqırdıstanda rəsmi dil rus dili olsa da, oradan gələn araşdırıcılar çətinlik çəksə də, Türkiyə-

dən gələn həmkarları ilə ana dilləri ilə Türkiyə türkcəsinin qarışığı olan bir dildə danışmağa çalışırdılar. Sakadan, Altaydan gələnlər isə yalnız rus dilində danışırldılar. Bu da onu göstərirdi ki, türk xalqlarının birgə keçirdikləri toplantılara da qatılmayıblar.

Məruzələrin seçilməsinə ciddi diqqət yetirildiyindən dinləmək istədiyimin sayı çox idi. Heyfslənirdim ki, eyni vaxtda ayrı-ayrı salonlarda olan məruzələrdən yalnız birini dinləyə biləcəm. Çıxışlardan sonra sual verilməsinə, müzakirələr aparılmasına da şərait yaradılmışdı. Bunlar da yüksək qiymətləndirdiyim cəhətlərdən idi.

Birinci günün bölmə iclaslarından sonra tələbə və müəllimlərin hazırladığı konsertə baxıb ləzzət aldım. Konsert proqramına türk, qazax, özbək, Azərbaycan, türkmən, və b. xalqların mahnı və rəqsləri salınmışdı. Azərbaycanlıların ifa etdikləri mahnı və rəqslər peşəkarların ifasında o qədər də fərqlənmirdi desəm, yəqin ki, yanılmaram. Musiqi duyumu yüksək olan Kamil Vəli Nərimanoğlu da onları çılğınlıqla alqışlayırdı. Onlar Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettasından bir parçanı da ifa etdilər. Operettanın film variantının dünyada geniş yayılması və ifaçıların ürəkdən oynamaları salondakıların sürəkli alqışına səbəb oldu.

Əhməd Yəsəvini mənə tanıdan Əmin Abid

Aprelin 20-də iş günümüzdə konqre iştirakçılarının Xoca Əhməd Yəsəvinin türbəsinə ziyarətlə başladıq.

Xoca Əhməd Yəsəvinin adına ilk dəfə Əmin Abidin 1927-ci ildə “Maarif işçisi” jurnalının 3, 4 və 6-7-ci sayında çap etdirdiyi “Heca vəzninin tarixi” məqaləsində rast gəlmişdim. Onda mən ikinci kursda oxuyurdum. Məqalə mənə o qədər güclü təsir göstərmişdi ki, tələbə yoldaşım Osman Əhməd oğlu ilə birləşib ərəb əlifbası ilə yazılmış 25 səhifəlik məqaləni kiril əlifbası ilə köçürmüşdük.

Əmin Abid yazırdı: *“Türkçəliyin ümumi xarakteri göz önünə gətiriləcək olursa, heca vəzninin onlarca məqbul görün-*

məsinin mənası kolaylıqla anlaşılır. Qayəsi daha böyük bir əksərinə məfkurəvi təlqinlərlə təsir etmək olan təkyə təşkilatı, xalq ruhunu nəzərə almaq və xalq ədəbiyyatı elementlərini kul-lanmaq məcburiyyətində idi. Bunun üçün təkyə şeiri milli xalq vəznini olan heca ilə yaradılırdı.

Heca vəznini ilk dəfə olaraq Yəsəvi təkyəsində buluyoruz. Yəsəvilik təriqəti üzrə doğan ədəbiyyatın məhvəri miladi on ikin-ci əsrdə yaşamış şair, həkim Əhməd Yəsəvinin “Divan-i hikmət” adı altında toplanılan əsərləridir. Əhməd Yəsəvi hecayı kullan-maqla bərabər, ona daha əski zaman məhsullarındakı vəziyyə-tindən ayıran mütəkamil bir şəkil verməmişdir, onun əsərlərində də ətraflı misrayi-ahəngdən mərhum bulunaraq ibtidai texnikayı mühafizə etməkdədir. Bununla bərabər vəznin təkyələrdə tutul-masma və ayrıca on iki hecalı vəznin şayə bulmasına yardım et-mişdir. “Divan-i hikmət”də ən çox kullanılan vəzn yeddili ilə on ikililərdir. Hecanın bundan 800 il əvvəlki şəklini yaxından görə bilmək məqsədilə Əhməd Yəsəvinin iki mənzuməsini buraya alıyoruz. Birinci parça duraksız yeddilidir:

*On səkkiz min aləmdə,
Heyran bulğan aşiqlər.
Tapmaq məşuq sorağın,
Sərsan bulğan aşiqlər.*

*Hər dəm başı örülüüb,
Gözü xəlqə tirtulub,
Hər hötyö çur kulub,
Kıryan bulğan aşiqlər.*

*Göyüb yanub kül bulğan,
Eşqdə bülbül bulğan,
Kisti kursə fövl bulğan,
Mərdan bulğan aşiqlər.*

*Yol üstündə xak bulğan,
Sınələri çak bulğan,*

*Zikrin itib pak bulğan,
Nalan bulğan aşıqlər.*

*Himmət qövrin bağlağan,
Yürək bağrın bağlağan,
Fəryad urub ağlağan,
Giryan bulğan aşıqlər.*

*Kahi yüzü sarğarıb,
Kahi yolda gərib,
Təsbihləri ya həbib,
Cövlan bulğan aşıqlər.*

*Əhməd, sihnəm aşiq bul,
Sidqinin burla sadıq bul,
Dərgahığa layiq bul,
Canan bulğan aşıqlər.*

Bu hikmət on ikilidir, üç durağı hayizdir”.

Əmin Abid 1928-ci ilin oktyabrında yazdığı və 1930-cu ildə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” toplusunun 4-5-ci sayında nəşr etdirdiyi 33 səhifəlik “Türk xalqları ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri (Beş min bayatı-mani üzərində yapılmış bir tətöbbönəmədir)” məqaləsində də Əhməd Yəsəvi yaradıcılığına müraciət edir. O, yazır: “*Havi olduğu yeddi hecalı mənzum parçalar haqqında yuxarıda məlumat verdığımız "Divan-i lüğət ül-türkdən" sonra bu vəznində bizə qədər gələn əsər hicri altıncı əsrdə ölən Xoca Əhməd Yəsəvinin "Divan-i hikmət"idir. "Divan-i hikmət"in bir çox mənzumələri hecanın yeddilisi ilə və qitələrdən mürəkkəb silsilə halında yazılmışdır. Diqqət edərsək Əhməd Yəsəvinin işlətdiyi yeddilinin şəkli ilə "Divan-i lüğət ül-türk"in havi olduğu yeddilərin şəkili arasında qüvvətli bir yaxınlıq var. Hər ikisində bəzi durak-təksiz misralar istisna edilmək şərtilə yeddi hecalının 3+4 şəklinin havidir. Bunlar da eyni surətlə qitələrin üç ilk misraları öz aralarında,*

dördüncü misraları qitələrin dördüncü misraları arasında qafiyədardır; ifadə də cinas sənətindən uzak bir tərzdədir.

...Demək olur ki, "Divan-i lüğət üt-türk"ə təkəddüm edən zamanlardan Əhməd Yəsəvinin yaşadığı dövrə qədər hecanın yed-dilisi, şəklən böyük bir xüsusiyyət göstərməmişdir. Fəqət burada bir cəhət nəzəri-diqqəti cəlb etməkdədir. Məlum olduğu üzrə Əhməd Yəsəvi bütün divanını heca vəznilə yazmışdır. O halda deyilə bilir ki, Əhməd Yəsəvi zamanında Orta Asiya türkləri heca vəznilə bir çox xalq mənzumələrinə malik olmuşdur. Hələ bu xalq mənzumələri içində yeddi hecalı çox modada olmuş olacaq ki, mühitin ədəbi təsiri altında Əhməd Yəsəvi də yeddili vəzninə çox əhəmiyyət vermişdir. Şübhəsiz, bu günkü bayatı – mani zaman keç-dikcə lisani karakterini yeniləşdirdiyindən onların bu dövrdən qal-ma kısımları olub-olmadığı haqqında bir fikir söylənməyəcəkdir.

Əhməd Yəsəvidən zamanımıza və məmləkətimizə doğru gə-lincə manilərlə əlaqədar olan ədəbi bir hadisəyə rast gəlirik. O da Azərbaycan ədəbiyyatında tıyuğ nevinin zühurudur”.

Azərbaycanlı tələbələrle birlikdə

Günümüzdə Əmin Abidin yazdığı bu parçalar bəsit görünə bilər. 1970-ci illərdə Azərbaycanda Əhməd Yəsəvi haqqında geniş bilgi yox idi. Əmin Abidin Əhməd Yəsəvi haqqında yazdığı bilgi məndə böyük maraq oyatdı. Oxuduqlarımı tələbə yoldaşları arasında yayırdım. Ondan sonra da Əhməd Yəsəvi və sufizmlə bağlı əldə edə bildiyim yazıları oxumağa başlamışdım.

Oxuduqlarım məndə Əhməd Yəsəvinin məzarını ziyarət etmək həvəsi oyatmışdı. Heyf ki, maddi sıxıntıdan istədiyimi reallaşdırma bilmirdim. Türkünstanda düzənələnən “5-ci Uluslararası Türkoloji Konqre” 43 il sonra arzumu reallaşdırmışdı.

Əhməd Yəsəvi və onun türbəsi haqqında rəvayətlər

Araşdırıcılar Əhməd Yəsəvinin qədim Sayram şəhərində doğulduğunu yazırlar. Şəhərin adını daşıyan Sayram çayı bu yerləri bolluq, bərəkət məkanına çeviribmiş. Buna baxmayaraq, Əhməd bin İbrahim bin İlyas doğulduğu şəhərin deyil, təhsil aldığı Yəsi şəhərinin adını özünə ləqəb götürüb. Minlərlə müridi olmasına, onun ideyalarına şifahi şəkildə yaymasına baxmayaraq, onlar zamanında müridlərinin ömür yoluna işıq salacaq bir əsər yazmamışlar. Buna görə də böyük sufi şairin doğum tarixi dəqiq bilinmir.

Əhməd Yəsəvinin müridləri onu o qədər əfsanələşdiriblər ki, ölüm tarixi bilinmə də, ona əsaslanıb doğum tarixini müəyyənləşdirmək olmur. 1166-cı ildə dünyasını dəyişdiyi söylənilir. Rəvayətlərə görə, sufi şair 63 yaşına çatanda “Peyğəmbər 63 il yaşayıb, bu yaşdan sonra yaşamağa utanıram” deyərək hazırlatdırdığı zirzəmiyə köçüb və 63 il də orada yaşayıb.

Kiçik yaşlarında anasını itirən Əhməd dövrünün tanınmış sufi-alimlərdən olan, atası Şeyx İbrahimdən yazıb oxumağı, şəriət qaydalarını, sufiliyin ilkin prinsiplərini öyrənib. 7 yaşında olanda atası da dünyasını dəyişib. Sufi-alim Arslan Baba 7 yaşlı yetimin fitri istedadını görüb ona himayədarlıq etmiş, elm və irfan öy-

rətməşdir. Arslan Baba ilə Əhməd Yəsəvinin mürtşid-mürid münasibətlərinə dair xalq arasında çoxlu rəvayətlər dolaşmaqdadır.

Arslan Baba dünyasını dəyişəndən sonra Buxaraya gələn Əhməd orada böyük övliya Yusif Həmadanidən dərş almışdır. Mürtşidindən xilafət alan Əhməd müəllim dünyasını dəyişəndən sonra da bir müddət Buxarada qalıb mədrəsədə çalışmışdır.

Ömrünün sonrakı illərini Yəsi şəhərində keçirən sufi şair fəlsəfi-dini fikirlərini ana dilində dördlükler şəklində söyləmişdir. Söylədikləri yazıya alınmayan bu dördlükler müridlər və Yəsəviyyə təriqətinə qoşulanlar tərəfindən şifahi şəkildə Türküstanda, Azərbaycanda, Anadoluda, İranda, Balkanlarda, Quzey Qafqazda və başqa bölgələrdə yayılmışdır. Pir Sultan, Xoca Əhməd, Qul Xacə Əhməd təxəllüsü ilə söylənən bu şeirlər dil-üslubca bir-birindən fərqlənir. Bu da şeiri söyləyən dərvişlərlə bağlıdır. Yəni hər dərviş şeiri öz ləhcəsinə, dünyagörüşünə uyğun söyləmişdir.

Mürtşidləri dünyasını dəyişəndən yüzillər sonra müridləri Əhməd Yəsəvinin şeirlərini bir yerə toplayıb, yazıya alaraq ona “Divan-i hikmət” adı vermişlər.

Əhməd Yəsəvinin həyat hekayəsi əfsanələşdirildiyi kimi onun qəbri üzərində tikilmiş əzəmətli türbə haqqında da çoxlu rəvayətlər dolaşmaqdadır. Rəvayətə görə, Əhməd Yəsəvi dünyasını dəyişəndən sonra qəbri üzərində kiçik bir türbə tikilir. Əmir Teymur Türküstanda islamı yayan, türk dilini zənginləşdirən sufi şairə bu türbəni layiq görmür. 1389-cu ildə onun adına layiq bir türbə tikilməsinə göstəriş verir.

Tikintisi başa çatana yaxın gecə türbənin dağıldığını görürlər. Tikintini yenidən davam etdirsələr də, eyni hal təkrarlanır. Əmir Teymur yuxuda bir səs eşidir. Səs ona: *“Mürtşidim Arslan Babanın qəbri üzərində türbə tikilməsə, mənim qəbrim üzərindəki türbənin tikintisi başa çatmayacaq”* - deyir.

Bundan sonra Əmir Teymur Arslan Babanın qəbri üzərində türbə tikdirir. Memar Xacə Hüseyn Əli Əhməd Yəsəvinin qəbri üzərində nəhəng ziyarətqah-türbənin tikintisinə başlayır. 1405-ci

ildə Əmir Teymurun dünyasını dəyişməsi tikintinin dayanmasına səbəb olur. Sonralar tikinti başa çatdırılır.

Əmir Teymurun tapşırığı ilə memar Xacə Hüseyn Əli yalnız qəbirüstü türbə tikməyib. Böyük sufi şairi Əhməd Yəsəvi üçün böyük bir xatirə kompleksi tikib. Bu kompleksə məscid, dərvişlərin qalması və zikir etmələri üçün binalar, kitabxana, ziyarətə gələnlərin qalması üçün otaqlar, hamam, bazar və b. daxil edilmişdir. Onların arasında günümüzdə də sağlam qalmış tağlı darvazası olan böyük bina diqqəti çəkir. Binanın ucalığı 35 metrə çatır. Burada eyni vaxtda 1000 nəfərdən çox adam namaz qıla və zikir edə bilər.

Bölgənin kontinental iqlimini nəzərə alan memar binaların tikintisində qırmızı kərpicdən istifadə etmişdir. Bu da binada havanın qışda çöldəki havadan 5-6 dərəcə isti, yayda isə sərin olmasına şərait yaradır. Memar divarlarda ağac dirəklərdən geniş istifadə etmişdir. Divarlara hörülmüş və ya divardan çölə uzanmış dirəklə binanın gözəlliyinə xələl gətirdiyi təsiri bağışlayır. Əslində bu dirəklər elə yerləşdirilmişdir ki, zəlzələ baş verəndə bina uçmasın. Kompleksin günbəzi firuzəyi şirli kərpiclərlə örtülmüş, çöl divarları, giriş qapılarının yanları firuzəyi şirli kərpiclərlə kufi xətti ilə yazılar yazılmış, içəri divarlar kaşılar və ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Bina tikilərkən burada istifadə edilmək üçün misdən böyük bir qazan hazırlanmışdır. Ağırlığı 2 ton, dairəsi 2,5 metr, ucalığı 1,5 metr olan mis qazan Tayqazan adlandırılmışdır. Bu qazanda ziyarətə gələnlərə sərin şərbət verilmişdir. Ruslar bölgəni işğal edəndə gözlərinə xoş görünən hər şeyi talayıb apardıqları kimi Tayqazanı da Sankt Peterburqa aparırlar.

1932-ci ildən Ermitaj museyində saxlanılan Tayqazanı Nurusultan Nazarbayev 1989-cu ildə geri ala bilər.

Türkiyənin Qazaxıstanla apardığı danışıqlardan sonra TİKA 1993-cü ildə Əhməd Yəsəvi türbəsini əsaslı təmir etdirib. 2002-ci ildən isə YUNESKO bu möhtəşəm abidəni Dünya irsi siyahısına salıb.

Türbə muzeyə çevrilsə də, ziyarətə gələnlərə də mane olmur. Buna görə də bölgə Qazaxıstanda inanc turizminin ən gur yerlərindən birinə çevrilib. Əhməd Yəsəvinin qəbrini ziyarətə gələnlər Arslan Babanın da qəbrini ziyarət edirlər. Eləcə də Arslan Babanın qəbrini ziyarətə gələnlər Əhməd Yəsəvinin qəbrini də ziyarət etmədən geri dönmürlər.

Qədim mədəniyyət beşiyi olan Yəsi, Sayram, Otar, Qızıl Orda kimi şəhərlər bir-birinə yaxın olmasına baxmayaraq, buraya gələn turistlərin sayı azdır. Bu da Türk xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin zəifliyinin göstəricisidir.

Konqrenin ikinci günü

Azərbaycandan gedən araşdırıcıların məruzələri konqrenin ikinci günündə ayrı-ayrı salonda olduğundan əksəriyyətini dinləməyə imkanım oldu. Kamil Vəli Nərimanoğlunun məruzəsi “Kaşqarlı Mahmud” salonunda saat saat 10.15-10.30 idi. Onun “Türk dünyasında ortaq ilətişim dilinin problemləri” adlı məruzəsini böyük maraqla dinlədim. Məruzə elmi-strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Həmin salonda birinci fəsilədən sonra, yəni saat 12.45-13.00-da Elmira Fikrət qızının (Məmmədova) oxuduğu “Türk dünyasında yaşnamələr (vücutnamələr) (Azərbaycandan, Qazaxıstandan, Türkiyədən, Türkmənistandan, Özbəkistandan, Quzey Kibris Türk Cümhuriyyətindən, Başqırdıstandan, Tatarıstandan, Uyğurustandan toplanmış nümunələr əsasında)” məruzəsi faktların zənginliyi ilə seçilirdi. Araşdırıcı demək olar ki, türk xalqlarının əksəriyyətində çap edilmiş və edilməmiş yaşnamələri (vücutnamələr) araşdırmaya cəlb edə bilmişdi. Bu da olduqca çətin, zəhmət tələb edən bir iş olduğunu göstərirdi.

AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Kəmalə Ələkbərovanın məruzəsi günün 4-cü toplantısında, “Yunus Əmrə” salonunda saat 16.45-17.00-da dinlənildi. “19-cu yüzilin sonu 20-ci yüzilin başlarında türk dili Rusiyada” adlı məruzədən bəlli olurdu ki, çox gərgin keçən bir dövrdəki yüzlərlə sənədi, məqalə

və kitabı oxuyub onu ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq heç də asan olmamışdı. Araşdırıcı detallara getməmiş, ümumiləşdirmə əsasında dövrün mənzərəsini göz önünə sərməyə çalışmışdı.

***Şəkildə Türkiyəli professor Ali Akar kongrenin qatılım
bəlgəsini Əli Şamilə təqdim edərkən***

Mən Kamil Vəli Nərimanoğlunun məruzəsini dinlədikdən sonra müzakirəyə qalmadan “Məhəmməd Füzuli” salonuna qaçdım. Çünki mənim məruzəm saat 10.30-10.45 arasında idi. Türkiyəli İsmail Doğanın “Türk xalqları arasındakı bilginin sağlanılmasında türkolojinin rolu nə olmalıdır?” məruzəsi bir az uzun olması mənim işimə yaradı. Belə ki, mən salona daxil olanda öz-bək Diloram Hamrayeva məruzəsinin son cümlələrini oxuyurdu.

Allahıma şükür etdim ki, gecikmədim. Bizim bölümün toplantısına professorlar Ali Akarla Mirzabergen Malbakov rəhbərlik edirdilər. Məruzəmin mətnini oxumurdum, mətnə baxıb danışırıdım. Buna görə də salonu yaxşı görürdüm. KQB-nin istin-

taq materiallarında Bəkir Çobanzadənin Vahid Türk Tatar Dövləti qurmaq istədiyindən və bu təşkilatın üzvlərindən söz açdım. Heyfsləndim ki, Türkmənistanda, Özbəkistanda və Rusiya Federasiyasının bəzi respublikalarında araşdırıcılar arxivlərə buraxılmadığından bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilmək olmur.

Çıxışında 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edənlərin bəzilərinin adlarını çəkərkən başqırd Xaris Yumakulovun da adını çəkmişdim. Məruzəmin bitməsini gözləmədən deyirlər Başqırdıstandan gəlmiş professor M. Edibayev və onun deputat xanımı idi. Mən onların səslərini eşitsəm də, özümü eşitməməzliyə vurub çıxışımı davam etdirdim.

Suallar və müzakirələr bölmə iclasının sonunda idi. Professor M. Edibayev və onun deputat xanımı məndən sonrakı məruzəçilərin çıxışlarını gözləmədilər. Özləri birbaşa etirazlarını bildirdilər. Bu etirazlar mənə tanış idi. Azərbaycanda da, keçmiş Sovetlər Birliyindəki bir çox araşdırıcılardan da eşitmişdim. Hətta ciddi araşdırıcı olan dostlarımla da bu mövzuda dəfələrlə mübahisələrimiz olmuşdu.

Onlara görə 1937-1938-ci illərdə həbs edilənləri KQB müstəntiqləri döyərək yalan yazmağa məcbur ediblər. O illərdə, heç bir qruplaşma, gizli təşkilat olmayıb. Bütün bunlar KQB müstəntiqlərinin uydurmasıdır. Qəribədir ki, bu fikirdə olanların əksəriyyəti repressiyaya məruz qalmış aydınların heç olmasa 5-6-nın istintaq materiallarını oxumayıblar. M. Edibayev və onun deputat xanımı da belələrindən idi. Onlar repressiya olunanlara bəraət veriləndən sonra haqlarında yazılanlara dayanaraq fikir söyləyirdilər.

Bölmədə iclasə sədrlik edən Ali Akar rus dilini yaxşı bilmədiyindən söhbətin nədən getdiyini tam anlamır və onları da başa sala bilmirdi ki, qaydalara əməl etsinlər, sakit olsunlar. Toplantının sonunda fikirlərini deyə bilərlər. Mırzabergen Malbakov isə nədənsə susurdu. Belə başa düşdüm ki, onlarla həmfikir idi. Mən isə opponentlərimə dedim ki, ilkin qaynaqlarla, KQB-nin istintaq materialları ilə tanış olmayanlarla mübahisəyə girişmək fikrim yoxdur.

Təsadüfən salona gəlmiş rektor Lesbek Taşimov başqırdları sakitləşdirdi. Dedi ki, qarşıdakı illərdə repressiya ilə ilgili geniş bir simpozium düzənləməyi planlayırlar. Oraya yalnız ilkin sənədlərə dayanıb məruzə hazırlayanları dəvət edəcəyik. Ona kimi siz də KQB-nin arxivindəki materiallarla tanış olarsınız. Gəlib burada geniş müzakirə edərsiniz.

Onun sözü başqırdları da, onlarla eyni fikirdə olanları da sakitləşdirdi.

Özbək dilini ortaq türk dilinə çevirmək istəyən ideoloq

Elmi simpoziumlarda, konqrelərdə, konfranslarda mübahisələr yalnız məruzələr dinlənən salonlarda olmur. Bəzən fasilədə, yemək süfrəsi arxasında, gəzintidə də davam edir. Özbəkistanlı professor Bəxtiyar Kərimovla ötən simpoziumlarda başlanan mübahisəmiz Türkünstanda davam etdi.

*Şəkildə soldan, Əli Şamil, Mirəli Rizai (Nəqədəy),
Bəxtiyar Kərimov, ...*

Bəxtiyar Kərimova görə özbək dili qədim türk dilinə daha yaxındır. Onun ortaq türk dilinə çevrilməsi üçün keçmiş Sovetlər

Birliyində yaşayan türk xalqları Özbəkistanın proqramını müdafiə etməli, özbək dilini ortaq türk dilinə çevrilməsində ona köməklik göstərməlidirlər. Mənim fikrimcə, bu gün ortaq türkcə deyilən bir dil yaratmaq mümkünsüzdür. Elmi simpoziumlarda, rəsmi danışıqlarda, toplantılarda danışmaq üçün ünsiyyət dili lazımdır. Sovetlər Birliyi dövründə rus dilindən necə istifadə edirdikse, indi də Türkiyə türkcəsindən eləcə istifadə etməliyik. Çünki Türkiyə daha güclü bir dövlətdir, onun iqtisadiyyatı keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan xalqlardan daha çox inkişaf edib. Türk xalqlarının yüzlərlə gənci Türkiyənin ali təhsil ocaqlarında oxuyur, xəstəxanalarında, elm ocaqlarında ixtisaslarını artırır. Televiziya-radio kanallarının sayı çox, texniki imkanları güclü olduğu kimi onların çəkdiqləri filmlərə də daha çox baxılır.

Bəxtiyar Kərimov isə mənim dediklərimi heç cür qəbul etmək istəmirdi. Orta yüzillərə aid faktlardan yapışıb qalırdı. Hər dəfə görüşəndə mübahisələrimiz uzun-uzadı davam etsə də, incikliyimiz, küsülülüüyümüz olmurdu.

Bakıda nəşr edilmiş “Axısqaılı Xəstə Hasan” kitabımın təkmilləşdirilmiş variantını aşığıın nəslindən olan və Talqar şəhərində yaşayan, iş adamı Abbasəli Paxralı oğlu Almatıda nəşr etdirmişdi. Kitab mənə çatmamışdı. Almatıda yaşayan dostum Elçin Abbaslıya Türküstanə gedəcəyimi demişdim. O da mənə zəng vuraraq Abbasəli ilə görüşüb 30 kitab aldığını və qatarla Türküstanə göndərdiyini bildirmişdi. Elçin Abbaslı zəng vuranda Bəxtiyar Kərimov yanımda idi. Söhbətin nədən getdiyini bildi və dedi: *“Oğlum Bahadır burada doktoranturada oxuyur. Özbəkistandan gələn tələbələrə də rəhbərlik edir. Burada rahat yaşasın deyər maşın da almışam. Deyərəm gedib Əli amcasına göndərilən kitabları alıb gətirər”*.

Mən də zarafata salaraq: *“Bəxtiyar əkə, siz özbək dilinin ortaq dil olması uğrunda bu qədər mübarizə aparırsınız. Amma özünü də çox vaxt Türkiyə türkcəsində danışmağa meyillənirsiniz”* – deyəndə, kəskin etiraz etdi. *“Ola bilməz”*- dedi. Mən də gülərək: *“Bax bu dəqiqə mənimlə danışanda “Əli əkəyə gön-*

dərilən kitabları gətirsin” demədiniz. “Əli amcasına gətirilən kitabları” – dediniz.

Bəxtiyar Kərimov bir az duruxub sonra gülərək: “*Özümdən asılı olmayaraq gah türkiyəlilərin, gah qazaxların, gah da sizin sözlərinizi işlədirəm*” – dedi. Mən də gülərək: “*Demək uzun-uzadı mübahisələrimizə gərək yoxdur. Özümüzdən asılı olmayaraq bir gün ortaq ünsiyyət dili yarandığını görəcəyik. Hamımız evdə ailəmizin, tanışlarımızın, qohumlarımızın yanında ata-anamızdan öyrəndiyimiz dildə, toplantılarda isə burada öyrəndiyimiz dildə danışacağıq*”.

Sovet dövründə tənqid edilən Ablay xana Qazaxıstan müstəqilliyini elan etdikdən sonra Türküstan dəmiryol vağzalında qoyulan heykəlin önündə

Bəxtiyar Kərimov fikrimlə razılaşmasa da, etiraz da etmədi. Bahadur Kərimov səhər tezdən məni hoteldən götürüb dəmiryol vağzalına apardı. Kitabları alıb geri qayıtdıq. Kitabları konqre işti-rakçılarına bağışladım, bir neçəsini də onlar vasitəsilə Türkiyədəki,

Özbəkistandakı və Türkmənistandakı folklorçu dostlarıma göndərdim. Daha pul verib poçt ilə göndərməyə ehtiyac qalmadı.

Söhbət zamanı Bəxtiyar Kərimova yolumu qısaltmaq üçün təyyarə ilə Daşkəndə, oradan avtobusla Türküstana gəlmək istədiyimi deyəndə *“Aman, aman! Bir daha o fikrə düşməyin. İş dalınca yazda Rusiyaya gedib, payızda evlərinə dönən özbəklərin çoxu sənə gəlmək istədiyin yoldakı sərhədi keçirlər. Qazaxıstandan qatarla Rusiyaya gedirlər. Mən gələndə sərhəd keçid məntəqəsində elə bir basırıq vardı, gəl görəsən. Diplomatik pasportum olmasına baxmayaraq, basırığı keçib sərhədçilərə yaxınlaşa bilmirdim. Sərhədə gəlməyimlə oranı keçməyim 8 saatdan çox çəkdi. Oturmağa yer yox, bir stəkan su tapmaq problem, tualet məsələsi də tamam başqa bir mövzu. Tualet adlandırılan yerə üfunətdən yaxınlaşmaq olmur. Oradan gəlmək istəsən, sərhəddəki vəziyyəti görüb, yaqin, Daşkəndə qayıdacaqdın. Görüşüb söhbət edə bilməyəcəkdik”* - deyir.

Çimkəndli Axisqa türkləri

Toplantının birinci günü qeydiyyatdan keçib konqre programını alıb yaxalığımı yeni taxmışdım. İki nəfər mənə yaxınlaşıb əl verib görüşəndə qucaqladılar da. Tanımadığım adamların mehribanlığına təəccüblənmədim, onlar kimi mən də kövrəldim. İlk dəfə gördüyüm adamlar özləri haqqında bilgi verməyə tələsmirdilər. Konqredən verilən yaxalığı da asmadıqlarından adlarını, soyadlarını öyrənə bilmirdim. Daha yaşlısı “Kimlərdənsiniz?” – deyər soruşdu.

Mən sualı cavablandırmağa hazır deyildim. Beynimdən yüzlərlə fikir keçdi. Qarşımdakı adamları tanımağa çalışırdım. Qazaxıstana sürgün edilmiş uzaq qohumlarımdan və ya həmyerlilərimdən ola biləcəklərini düşündüyümdən dedim:

– Göyçənin İnəkdağ kəndindənəm.

Onlar bir-birinə baxdılar və soruşdular: “Axisqadan kimlərin xısımısınız (qohumusunuz)?” Danışqlarındakı xısımindən sözü-

dən və verdikləri sualdan Axısqa türklərindən olduğunu bildim. Ümidlərini puç etməmək üçün dedim: *“Axısqalıların həpsi mənim, azərbaycanlıların xısmıdır. 1937-ci ilə kimi hamımız türk idik. Ömər Faiq Nemanzadəni Azərbaycanda tanımayan az adam olar. Əhməd Pepinov Azərbaycan Cümhuriyyətinin başkanı olub. Xasta Hasanın şeirlərini Borçalı aşığı oxuyur...”* sözümü kəsərək: *“Bu ilin yanvarından “Ahıska” qəzetində ardıcıl olaraq sizin “Axısqalı Xasta Hasan” kitabınızdan parçalar verirlər. Oxuyur və qürur duyuruq. Ona görə elə bildik, axısqalısiniz. Ağlınıza gəlməzdi ki, belə bir kitabı axısqalı yazmasın. Göyçədə doğulsanız da, kitabı axısqalı ürəyi ilə yazıbsınız”*- dedilər.

Gülərək onların fikrini təsdiqlədim. İçimdə qəzetin təbliğatçılıq fəaliyyətini alqışladım. Qazaxıstanda bir neçə elmi məqalələrim çap olunub. Onlardan biri də 2007-ci ildə Abay adına Dövlət Pedaqoji Universitetində keçirilən simpoziumda oxuduğum “Hasta Hasanın şiirleri Kazaxıstanda” məruzəmdir. Məruzəm simpozium materialları kitabında çap olunsa da, axısqalıların diqqətini çəkməyib. Adətən, elmi məqalələri məhdud sayda araşdırıcı oxuyur. Qəzeti isə yaşından, peşəsindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq hamı oxuyur.

Adımı proqramda görən Sədir Hasanov və İbrahim Türki də qəzeti diqqətlə izlədiklərindən mənimlə görüşməyi qərarlaşdırıbmışlar. Axısqadan olan və Çimkəndə sürgün edilən Sədir Hasanov və İbrahim Türki elmə, ədəbiyyata maraqlı, milli mədəniyyətlərini yaşatmağa can atan insanlardandır. Çimkənddəki Axısqalılar dərnəyinin də fəal üzvlüdlər.

Onlar mənə konqredən sonra bir neçə gün Çimkənddə qalmaq, Axısqa dərnəyinin üzvləri ilə görüşməyi təkid etdilər. Məni razı salmaq Xəstə Hasanın şeirlərini bilən adamlarla, aşığılarla görüşdürəcəklərini, geri dönüş biletimi də dərnəyin hesabına alacaqlarını dedilər. Öncədən işlərimi planlaşdırmadığımdan onların istəklərinə əməl edə bilmədim.

Konqrenin ikinci günü görüşəndə İbrahim Türki “Axısqa türklərinin tarixi, ədəbiyyatı və aşığı” adlı kitaba “Ali Şamil

qardaşıma. Müəllifdən. Türkünstan. 20.04.2013” avtoqrafı yazıb mənə bağışladı.

2007-ci ildə Çimkənddəki “Kitab” nəşriyyatında çap edilən kitabı İbrahim Türki hazırlasa da, oradakı tarix bölümünü Sədir Hasanov, nəzm və nəsr bölümünü Məmməd Mürsəl oğlu ilə Kamal Qarayev, aşıqlar bölümünü aşiq Polad Məmməd oğlu ilə aşiq Bəçət Məhəmməd oğlu, “yazma ədəbiyyat” bölümünü İlham Katib (İlham İbrahim oğlu Xukayev) yazıb.

Kitabın 378-404-cü səhifəsindəki “Axısqa türk aşığı Xəstə Hasan haqqında nağıl” və “Xəstə Hasan” yazıları daha çox diqqətimi çəkdi. Orada Xəstə Hasan haqqında dastan rəvayətlər verilmişdi. Bu da aşığın ömür yolu haqqında fikirlərə aydınlıq gətirə bilər.

Sədir Hasanov və İbrahim Türkinin məruzələrini də diqqətlə dinlədim. Peşəkar araşdırıcı məruzələri deyildi.

Ayrılanda ünvanlarımızı, e-maillərimizi, telefon nömrələrimizi bir-birimizə verdik. Konqre iştirakçılarını aprelin 21-də İstanbulla yola salmaq üçün Çimkəndə gətirəndə Sədir Hasanov və İbrahim Türki zəng vurdular. Hər ikisi xahiş edirdi ki, onların qonağı olum, ailə üzvləri və dostları ilə görüşüm. Vaxt az olduğundan istəklərini yerinə yetirə bilmədiyimə heyfsləndim.

Türkünstanda Xocalı soyqırımı abidəsi

Türkünstanə çatdığımız gündən geri dönənədək universitetdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin əksəriyyəti yanımızda oldular. Onların bir neçəsinin valideynini uzaqdan tanısam da, Zaur Allahmanlının atası Məhəmmədi və əmisi Mahmudu yaxından tanıyırdım. Xalq Cəbhəsinin fəallarından olan Məhəmməd Allahmanlı bir neçə il öncə dünyasını dəyişmişdi. Folklorşünas alim, professor Mahmud Allahmanlının əsas iş yeri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti olsa da, yarımştat AMEA Folklor İnstitutunda da işlədiyindən tez-tez görüşürdük.

Tələbələrin bir-birləri ilə xoş münasibətləri, dara düşəndə yardımlaşmaları sevindirici hal idi. Necə deyərlər, əllərinə düşən pulu birgə xərcləyirdilər. Qərrib yerdə kiminsə ac qalmasına, korluq çəkməsinə imkan vermirdilər. Universitetin Türkiyə tərəfdən rektor vəkili professor Salih Aynural mənimlə söhbətində onlardan bəzi gileyləri də etdi. Dedi ki, burada Qazaxıstandan, Türkiyədən olan tələbələr daha çoxdu. Amma yeganə Azərbaycanlı tələbələr ki, biri universitetdə, şəhərdə kiminləsə dalaşıbsa, hamısı toplaşib onu müdafiə etməyə gedir. Bu da çox

təhlükəli haldır. Kütləvi davalarda xəsarət almalar, ölüm hadisəsi də baş verə bilər. Buna görə həmişə onları nəzarətdə saxlamağa çalışırıq.

***Universitet şəhərciyində
Xocalı soyqırımına qoyulmuş
abidə***

Tələbələr Türkiyədən olan müəllimlərin rüşvət almadıqlarını, qazaxıstanlı müəllimlərinin bəzilərinə rüşvətlə qiymət yazdırmaq mümkün olduğunu söylədilər.

Universitetin gələcəkdə güclü bir türkoloji mərkəzə çevrilməsi nəzərdə tutulsa da, hələ istənilən səviyyəyə gəlib çatmayıb. Tələbələrə ayda Türkiyə tərəf 120, Qazaxıstan tərəf 60 dollar həcmində təqaüd və vətənlərinə gedib-gəlmə xərcləri verir. Yeni tikilmiş rahat yataqxana da gənclərin mənzil, yaşə problemlərini ödəyir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycandan buraya əsasən testdən keçə bilməyən gənclər gəlir. Bu da tədrisin səviyyəsini aşağı salır.

Türkiyədən gələn müəllimlər və texniki heyət bütün gücləri ilə tələbələrə milli şüur aşılamağa çalışırlar. Buna nail də olurlar.

Azərbaycanlı tələbələrin təşəbbüsü ilə universitet şəhərciyində Xocalı soyqırımı abidəsi qoyulub. Azərbaycanlı tələbələr bizi böyük həvəslə oraya apardılar. Hər il universitetin tələbə və müəllimləri ilə birlikdə buraya gələrək erməni quldurlarının vəhşicəsinə qətlə yetirdikləri Xocalı qurbanlarının xatirəsini andıqlarını, ruhlarına fatihə oxuduqlarını dedilər.

Azərbaycan tələbələri 28 Mayda, 18 Oktyabrda və b. ələmətdar günlərdə maraqlı tədbirlər hazırlayıb müxtəlif ölkələrdən gələn gənclərə respublikamızı tanıtmğa çalışırlar.

Sırdərya (Seyhun) sahilində

Klassik ədəbiyyatımızda və orta yüzilliklərə aid yazılarda Ceyhun, Seyhun kimi yazılan çayların adlarını nə vaxt və nədən Amudərya, Sırdərya elədiklərini bilmirəm. Konqrenin sonuncu günü Sırdərya gəzintisinə gedəcəyimizi oxuyanda təşkilatçılara ürəyimdə: “çox sağ olun” – dedim.

Səhər qəhvəaltısından sonra çantalarımızı da avtobusların yük yerinə qoyub Sırdəryanın kənarında universitetin işçiləri üçün təşkil etdiyi istirahət mərkəzinə yola düşdük. Yolboyu düzənlikdə əsasən yovşan və yulğun kolları, hərdən bir də saksaul ağacları görünürdü. Bəzi yerlərdə yeni açmış lalələr vardı.

Mənimlə yanaşı oturmş rektor vəkili, professor Salih Aynural çöllüyü göstərərək: – *Bu il Sırdərya yaman daşdı. Çay boyu bəndlər vurulmasına, su anbarları yaradılmasına baxmayaraq, sahilindən bir neçə kilometr aralı olan çölə yayıldı. Gördüyünüz bu yerlər tamam suyun altında qalmışdı. Su çəkiləndən sonra çuxurlarda yaranmış gölməçələrdən uşaqlar balıq tuturdular. Ehtiyatsızlıq insan ölümünə, mal-qaranın tələf olmasına gətirib çıxardı. Çayın daşması xeyli ziyan vurdu. Yollar, binalar, körpülər dağıldı,* – dedi.

Həmsöhbətimə cavab olaraq:

– *Seyhun çayının belə dəliliyi çox olub. Dəfələrlə daşib yatağını dəyişib. Bu gün gördüyümüz yerlər Qazaxıstan Respub-*

likası adlanır. 80-90 il öncə isə bu yerlər Qırğız çölü adlanırdı, – dedim.

– İndi bunu qazaxların yanında desəniz, acıqları tutacaq. Elə bil yaddaşları pozulub. 1917-1918-ci ildə çağırdıqları qurultayları Birinci Qırğız Qurultayı, İkinci Qırğız Qurultayı adlandırırdılar. Alihan Törə, Ahmed Baytursun, Maqjan Jumabayev, Mustafa Çokay və b. özlərini qırğız sayır, toplantılarının hamısını da qırğız toplantısı adlandırırdı.

Soldan: Elmira Fikrətqızı (Məmmədova), Kəmalə Ələkbərova və Əli Şamil Sırdərya (Seyhun) sahilində

Mustafa Çokayın adını çəkəndə gülmək məni tutdu. Salih Aynural nəyə güldüyümü başa düşmədiyindən təəccüblə mənə baxdı:

– *Sayın Salih Aynural, Mustafa Çokay haqqında xatirələri oxuyubsunuzmu?* – deyə xəbər aldım.

– *Mustafa Çokay haqqında qazaxca, türkcə xeyli yazı oxumuşam. Sizin nəyi nəzərdə tutduğunuzu bilmədim.*

– *Mustafa Çokay yeniyetməliyində yaşıdları ilə qırğız çöllərində dana minərlərmiş. Yönlərini də Seyhun çayına doğru çevi-*

rərlərmiş ki, danalar çox uzağa getməsin. Yarışın qalibi olmaq üçün dananın quyuğunun altına bibər-istiot sürtərlərmiş. Arxaları qızıqan danalar özlərini suya – Seyhun çayına çatdırmaq üçün qaçarlarmış – deyəndə Salih Aynural elə güldü ki, ətrafımızdakılar dönüb bizə baxdılar.

Salih Aynural:

– Bundan sonra gərək Mustafa Çokayın haqqında yazılanları yenidən oxuyam.

Bölgənin tarixindən, keçmişindən, gələcəyindən söhbət edə-
edə, çala-çuxur, tozlu yolları keçib Seyhun çayının sahilinə
çatdıq. Çay sahilindəki *qələmə* dediyimiz qovaq fəsiləsindən
olan meşə zolağı gözəl idi. Bu meşə zolağı təbii yaranıb. Çayın
daşmasından yaranan yeraltı suların qidalanan ağacların
yarpaqları par-par parıldayır. Çay daşanda da bəzən sahilindəki
meşə zolaqlarını da yuyub aparır.

Seyhun çayı dağlardan münbit torpaq, bitkilərə lazım olan
minerallar, gübrələr gətirir. Daşanda isə onun həcmi daha da
artır. Ona görə də Seyhun çayının suyu ilə suvarılan torpaqlar
bol məhsul verir. Çay yatağında daşa, çınqıla, quma rast gəlmək
olmur. Su elə durğundur ki, adam ilk baxışda çayın hansı tərəfə
axdığını müəyyənləşdirməyə çətinlik çəkir.

Çayın sahili də, yatağı da saqqız kimi sarı palçıqdır.
Ayağını qoyanda dartıb çıxartmaq olmur. Ona görə də çayda
insanın da, heyvanların da üzməsi çox təhlükəlidir. Saqqız kimi
palçığa batıb çayın qurbanına çevrilirsən.

Göydən “od yağan” çöldə çay sahilinin mehi və qovaq
ağaclarının kölgəsi cənnət təsiri bağışlayır. Bunu nəzərə alan
universitetin rəhbərliyi əməkdaşlarının gəlib burada sərینləməsi
və dincəlməsi üçün yüngül binalar tikiblər.

***Şəkildə Əli Şamil və gürcüstanlı araşdırıcı Mzisa Buskvadze
Sırdərya (Seyhun) sahilində***

Orada bir neçə saat gəzinib söhbət etsək də, çaya yaxın düşə bilmədik. Sahilindəki palçığa ayaq qoyan kimi dizə qədər batır, ayağımızı dartıb çıxara bilmirdik.

Naharı universitetin istirahət mərkəzində etdikdən sonra Çimkəndə doğru yola çıxdıq. Normal halda bir saata getmək mümkün olan yolu təmir işlərinə görə üç saata gedə bildik. Çimkənddə qonaqlara milli qazax yeməkləri verdilər. Axşam saat 20:00-da İstanbula uçmaq üçün Çimkənd hava limanına gəldik.

24-30 aprel 2020-ci il.

“KOROĞLU” DASTANI MÖVZUSUNDA SİMPOZİUM İSTƏYİM

Daşoğuzda “Koroğlu” konfransı

Ali Yamanla 2006-cı il mayın 25-27-də Türkiyənin Urfa şəhərində keçirilən “GAP bölgəsində Ələvi-Bəktəşi yerləşimləri və Şanlıurfa kultür mozagində (çoxrəngliliyində) Kisas” mövzusunda Uluslararası simpoziumda tanış olduq. Mənim oxuduğum “Koroğlunun Urfa səfəri və dastanda Ələvi-Bəktəşi gələniği” mövzusunda məruzə diqqətini çəkmişdi. Söhbətindən Ərzincan ələvilərindən olduğunu öyrəndim. Bir neçə kitab müəllifi olan atası Mehmet Yaman Dədə bölgənin ən nüfuzlu ələvi dədələrindən biridir. Ondan sonra dədəlik Ali Yamana keçəcək.

Səmimiyyəti ilə diqqətimi çəkdi. İnəncilər arasında uyum yaratmaq üçün var gücü ilə çalışır, Türk xalqlarının ortaq dəyərlərini öyrənir və xalqlarımız arasında körpü yaratmağa can atır. Şüarçılıqdan uzaq, əməli işə üstünlük verən birisidir.

Simpozium günlərində Türk xalqlarının ortaq dastanlarından, onların geniş yayılmasının səbəblərindən geniş söhbət etdik. “Koroğlu” dastanı, dastanın Türk xalqları arasında geniş yayılma səbəbləri üzərində çox durduq.

Sonralar onunla müxtəlif simpoziumlarda görüşəndə də söhbətimiz hərlənib fırlanıb “Koroğlu” dastanı üzərində dururdu. Görünür, bunun bir səbəbi də mənim həmin illərdə rəhmətlik Əli Kamalının Savə bölgəsindən topladığı “Koroğlu” dastanının qollarını çapa hazırlamağım idi.

Əli Kamali Kərəc yaxınlığındakı Səidabad kəndində yaşayan Aşıq Əliəkbər Qurbaniyə pul verib “Koroğlu” dastanının qollarını 8 kasetə yazdırmışdı. Kasetlərdəki səsi yazıya köçürərkən indiyədək bilmədiyim faktlarla rastlaşdım. Gördüm ki, Aşıq Əliəkbər Qurbani söylədiyi qollarda Koroğlunun bəyə, xana, xotkara qarşı mübarizəsi şəxsi maraqlarından doğur. Onun dostları arasında sadə əmək adamları olduğu kimi tacirlər, xanlar da var. Koroğlu bir orta əsr cəngavəridir. Bəyliyindən, xanlığından, çobanlığın-

dan, aşbazlığından asılı olmayaraq ona müqavimət göstərənləri məhv edir. Hətta tanımadan Koroğlunu tənqid etdiyinə görə ona kömək edən əkinçini də öldürmək istəyir.

Dastandakı şeirlərdə Koroğlunun atasının, anasının, əmisinin adları, soyları da verilir. Bu şeirlərdə Koroğlu sadə bir ilxıçı oğlu kimi deyil, əsilzadə kimi tanındılır. Yəni dastan və nağıllarımızdakı qəhrəman tipinin ənənəsi yaşayır.

Koroğlu mövzusunda söhbət edərkən Ali Yamana təklif etdim ki, mənim çalışdığım AMEA Folklor İnstitutu ilə onun işlədiyi Bolu şəhərindəki Abant İzzet Baysal Universitetinin birgə elmi simpoziyumu keçirək. Simpoziyumu mövzusu da Türk xalqları arasında geniş yayılmış qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu” olsun. Ali Yaman təklifimi bəyəndi. Yaxşı bilirdik ki, ikimizin ortaq məxrəc tapmağımız məsələni həll etmir. Vəzifəmiz kiçik olduğundan onu reallaşdırmaq üç il çəkdi.

Ötən müddətdə boş durmadıq, internetdə yazırdıq, görəcəyimiz işləri planlaşdırdıq. Qərarlaşdırdıq ki, bizim çalışdığımız elm ocaqları ilə kifayətlənməyək, buraya Türkünstandakı elm və təhsil ocaqlarını da qataq. Bizim təklifi işlədiyimiz təşkilatların rəhbərləri də bəyəndilər. Onların icazəsi ilə Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın elmi-tədqiqat institutlarının, ali məktəblərin rəhbərlərinə məktublar göndərdik, orada çalışan tanışlarımızı işə qoşmağa çalışdıq.

2007-ci il noyabrın 13-15-də Aşqabadda keçirilən “Abulsait Abulhayrı gündoğarın böyük ağıldarı. Uluslararası İlm Konfransı”nda “Miras” Mədəni İrsin rəhbəri, Türkiyədə Türkmənistan Respublikasının səfiri işləyərkən tanış olduğumuz Annakurban Aşirovla görüşdüm. Ona Türkiyədəki Abant İzzet Baysal Universiteti və AMEA Folklor İnstitutunun “Koroğlu” dastanı mövzusunda birgə konfrans keçirəcəyini, bütün xərcləri Türkiyə tərəfi ödəyəcəyini söylədim. İstəyirik, Türkmənistandan, Özbəkistandan təşkilatçılar arasında elm ocaqları olsun. Annakurban Aşirov təklifimi alqışladı. Lakin qatılacaqları haqqında qəti bir söz demədi. “Baxarıq” deməklə kifayətləndi.

Heyif ki, şəxsi tanışlarım da işlədikləri elm ocaqlarının rəhbərlərini razı sala bilmədilər.

AZƏRTAC-ın Türküstandakı müxbiri Qulu Kəngərini də işə qoşdum. O, çox get-gəldən sonra Özbəkistan EA Til və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik Törə Mirzəyevin razılığını ala bildi.

2009-cu il martın 11-13-də Aşqabadda keçirəcəkləri “Səlcuqlar dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti adlı xalqlar məsləhəti” simpoziumuna gedəndə Annakurban Aşirov dedi ki, yazdığın məktubları oxuyuram. Bilirsən ki, Azərbaycanla, Özbəkistanla Türkmənistan arasında diplomatik vəziyyət heç istədiyimiz kimi deyil. 2009-cu il sentyabrın 23-25-də Daşoğuz şəhərində “Koroğlu süjeti və Şərq ədəbiyyatı” mövzusunda simpozium keçirməyi plana saldırmışam. Tanıdığın, arzuladığın araşdırıcıların adlarını və soyadlarını Kakacan Janibəyova göndər. Kakacan sənənin xatirini çox istəyir və sənə inanır. Ona da tapşırıcam, məsləhət bildiyin adamları diqqətdə saxlayacaq.

2009-cu ilin martın 28-də Ali Yaman Bakıya gəldi. İşlədiyi Universitetin rektorunun vəkili kimi bizim institutun direktoru ilə müqavilə imzaladı. Müqavilənin bir surətini də Qulu Kəngərliyə göndərdik ki, Törə Mirzəyevə imzaltsın. Çətin də olsa, Qulu bəy bu işin öhdəsindən gəldi. Beləliklə, 2009-cu ilin oktyabrın 17-18-də Abant İzzət Baysal Universiteti Bolu Xalq Kültürünü Araşdırma və Uygulama Mərkəzi (BAMER), AMEA Folklor İnstitutu və Özbəkistan Respublikası Fanlar Akademiyası Til və Ədəbiyyat İnstitutu birgə “Birinci Uluslararası Koroğlu, Bolu tarix və kulturu simpoziumu” keçirməyi planlaşdırdı.

Özbəkistana yolçuluq planım

Qərar qəbul edilmiş, müqavilə imzalanmış, dəvətnamələr göndərilmişdi. Amma siyasi duruma görə özbək qardaşlarımız çox astagəllik edirdilər. Mən durumu aydınlaşdırmaq, onları bir az ruhlandırmaq, sözlərindən qaçmamağa təhrik etmək üçün

Daşkəndə getməyi qərara aldım. Yoldan keçən ödənməsinə nə mənəm, nə də idarəmizin imkanı vardı. Bunun üçün Türkmənistanın Daşoğuz şəhərində keçiriləcək simpoziumun verəcəyi yoldan keçənə yararlanmağı qərara aldım. Daşkəndə gedən təyyarə reyslərini öyrəndim.

Bakıdan-Almatıya həftədə bir dəfə uçan Azərbaycandakı İmpratex şirkətinin təyyarələri Daşkəndə də enirdi. Özbək Hava Yollarının təyyarələri isə həftənin bazar ertəsi və cümə axşamı günləri Bakıdan Daşkəndə uçurdu. Bu, mənə olduqca az görünürdü. Əslində Türkmənistanın coğrafi mərkəzi sayılan Daşkəndə hər gün təyyarələr işləməlidir. Azərbaycanla Özbəkistanın əlaqələri daha sıx olmalıdır.

Türkmənistandan gələn dəvət məktubunda yazmışdılar ki, bilet alıb gəlin. Yol pullarınızı burada ödəyəcəyik. Bu məktub əsasında mən 800 dollara yaxın ödəyib Lufthansa şirkətinin Bakıdan Aşqabada uçan təyyarəsi ilə getməli, bir gün Aşqabadda qalmalı, səhər tezdən də simpozium təşkilatçılarından aldığı biletlə Aşqabad-dan Daşoğuzda uçmalıydım. Bilet bəhə olsa da, ən rahat yol bu idi.

Mən ölçüb-biçdikdən sonra Özbəkistan Hava Yolları Şirkətinin təyyarəsinə bilet almağı qərarlaşdırdım. Bilet ucuz olsa da, yol uzun və yorucu idi. Daşkənddə Til və Ədəbiyyat İnstitutunun rəhbərliyi ilə görüşmək və onların Boluda keçiriləcək simpoziuma getmələrini qətiləşdirmək üçün uzaq və ağır yolu seçdim.

Bakıdan Daşkəndə, oradan da yerli reyslə Ürgəncə getməyi, Aşqabadda keçirilən simpoziumda tanış olduğum Ürgənc Universitetinin professoru Jumaboy Yusupovla görüşüb birlikdə Daşoğuzda getməyi qərarlaşdırdım. Bakı-Daşkənd-Ürgənc təyyarəsinə isə gediş-dönüş bileti 600 dollardan bir az çox idi.

“Koroğlu” süjeti və Şərq ədəbiyyatı” mövzusunda təşkil ediləcək simpoziumun ağırlığını daşıyan Kakacan Janıbekova vəziyyəti yazdı. Dedim ki, maliyyə idarələrindən mənəm Özbəkistandan gəlməyimə icazə alsın. Özbəkistandan gələrsə, təşkilatınız 200 dollara qənaət etmiş olar. O, iki gün sonra mənə yazdı ki, maliyyə işçiləri üçün biletin ucuzluğu, bahalıqı önəmli

deyil. Onlar hər şeyə şübhə ilə yanaşırlar. İnadla deyirlər ki, dostunuz Lufhanza şirkətinin təyyarəsi ilə niyə gəlmir? Çox çətin də olsa, razılıq ala bildim.

Kakacan Janıbekovun xoş xəbərindən sonra Özbəkistan Hava Yolları şirkətindən bilet aldım.

Bakıdan Daşkəndə saat 17.55-də uçmalı olan təyyarə 35 dəqiqə yubandı. Daşkəndlə Bakı arasındakı iki saat fərqi və üç saata yaxın da uçuş mənim oraya gecə çatmağıma səbəb oldu.

Sərhəd keçid məntəqəsində çox gözləməli olmadım. Lakin yol çantamı gözləyəndə məlum oldu ki, yenicə aldığım təkərli çantamı necə gəldi atdıqlarından təkərləri, qulpu qırılıb, parçası da cırılıb. Kitablar tökülür. Mübahisə və şikayətdən sonra torbalar gətirib yükümü oraya yığdılar.

Pul qoparmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxıb, apardığım kitablarla əlləşən gömrük işçisi ilə də höcətləşdik. Nigaranlığım Qulu Kəngərlidən olmasaydı, bəlkə də, məndən pul qoparmağa cəhd edən gömrük işçisindən, eləcə də çantamı dağıdanlardan rəsmi qaydada şikayət edəcəkdim. Hamının gəldiyini, mənimlə yubandığımı görən Qulu Kəngərlinin rahatsızlığını düşünüb söhbəti uzatmadım.

Qulu Kəngərli səbirlə məni gözləməli olmuşdu. Onun yanında ilk dəfə gördüyüm birisi də vardı. Azərbaycanın Daşkənddəki Mədəniyyət Mərkəzinin komendantı işləyən Yavər bəylə tanış oldum. Yolda dedilər ki, Yavər bəy ailəsini hələ Daşkəndə gətirməyib. Kirayə tutduğu evdə tək yaşayır. Ona görə də mənə hoteldə yer ayırdırmayıblar. Daşkənddə olduğum müddətdə Yavərin evində qalmağım planlaşdırılıb. Dilimizdə gözəl bir deyim var: Qonaq ev sahibinin dəvəsidir. Harada xıxlasa, orada yatar.

Qulu bəy beləcə məni hotel xərclərindən də azad etmişdi.

Yavərin evində gecə yarısındanək dərdləşdik, səhərki işlərimizi planlaşdırdıq. Qulu bəy saat 10.00-da mətbuat konfransında olmalıydı. Razılaşırdı ki, o, məni Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna qoyub işinin dalınca getsin. Qulu bəy dedi ki, saat 9.00- da institutda heç kim olmayacaq. Orada

tək qalıb darıxarsan. Mən ona qayğıkeşliyinə görə təşəkkürümü bildirdim və bir saati institutun həyatindəki bağçada gəzişəcəyimi söylədim.

Səhər gözlədiyimiz kimi olmadı. Qulu bəy gəlib məni Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna aparanda katibə institutun direktoru Törə Mirzəyevin işə gəlib, tapşırıqlarını verdikdən sonra Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində keçiriləcək toplantıya getdiyini və əməkdaşların da əksəriyyətinin işdə olduğunu söylədi. Maaş az olsa da, adamların köhnə qaydada işə gəlib-getmələrinə heyrləndim.

Törə Mirzəyev mənim gələcəyimi elmi katibə söyləyibmiş. Odur ki, telefonla elmi katib Rəhmətulla Barakayevi çağırdı və o gələndək bizə direktorun kabinetində oturub çay içməyi təklif etdi. Bunu gören Qulu bəy rahatlıqla mətbuat konfransına getdi.

Rəhmətulla Barakayev gəldi və biz öncə tanışlarımızın hal-əhvalını xəbər aldığ, sonra da 2009-cu ilin oktyabrın 17-18-də Türkiyənin Bolu şəhərində keçiriləcək “Birinci Uluslararası Koroğlu, Bolu tarix və kulturu simpoziumu”na hazırlığı müzakirə etməyə başladığ.

Heç bir xərc çəkmədən Türkiyəyə gedəcəklərinə, institutlarının adının uluslararası simpoziumun təşkilatçıları sırasında olduğuna sevinirdilər.

Azərbaycanın Türkünstanda mədəniyyət elçisi

Qulu Kəngərini öncə qəzetlərdəki məqalələrinə, Azərbaycan radiosundakı reportajlarına görə tanıyırdım. 1985-86-cı illərdə Naxçıvana ezamiyyətə gələndən sonra şəxsən tanış olduq.

1957-ci il yanvarın 5-də Dərələyəzin Sallı kəndində (indiki Ermənistan Respublikasında) doğulub. 1982-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakultəsini bitirib. 15 il Azərbaycan radiosunun xəbərlər şöbəsində redaktor, şöbə müdiri, baş redaktorun müavini işləyib.

***Qulu Kəngərlyə Özbəkistanın “Altun qələm” Milli mukafatı
verilərkən***

1990-cı ilin yanvarında Sovet Ordusunun Azərbaycanda törətdiyi qırğından ilk silsilə məqalələr yazan jurnalistlərdən olub. Tökülən qanların izi itməmiş şəhidlərin siyahısını dəqiqləşdirmək, şəhid ailələri ilə görüşüb onlardan fakt toplamaq o qədər də asan deyildi. Qorxu şəhid ailələrinin canlarından hələ çıxmamışdı. Dindirdiyi insanlar ona istədiyi faktı deyil, göz yaşları verirdilər.

1990-cı ildə işıq üzü görən “Şəhidlər” bukletinə göz yaşları toplusu desəm, yanılmaram. Bir il sonra isə "Qara yanvar şəhidləri" və “Şexidi çernoqo yanvarya” kitablarını, 1992-ci ildə "Erməni lobbisi. Azərbaycan faciəsi" kitabını çap etdirib. İkinci kitab müəllifin 20 yanvar və Qarabağ hadisələri ilə bağlı məqalələrinin toplusudur.

Hökumətdə kiçik bir vəzifə tutanların çoxu yanvar faciəsində xalqı günahlandırıdığı, yaxşı halda isə susduğu günlərdə Qulu Kəngərli “Bakıda insan ovu” adlı sənədli filmin ssenarisini

yazıb. Rejissor Vaqif Azəryar da isti izlərlə təsirli bir film yaradıb. Nə yazıq ki, bu gün vətənpərvərlikdən bəlağətlə danışan ziyalı məmurlarımız filmin göstərilməsinə bir müddət icazə verməyiblər. Zaman isə öz işini görüb. İllər keçdikcə Qulunun haqlı olduğu, faktları vaxtında və doğru dəyərləndirdiyi ortaya çıxıb.

20 yanvar hadisələrinin ağrı-acılarını unuda bilməyən Qulu Kəngərli gündəlik hadisələri izləyən bir jurnalist kimi məqalələr yazmaqla kifayətlənmir, mövzunun araşdırıcısına çevrilir. Beləcə 1997-ci ildə Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyatında çap olunan "Qanlı şənbəyə gedən yol" kitabı meydana çıxır. Onda mən də ensiklopediyada çalışır, belə kitabların nəşrini alqışlayır və əlimdən gələni əsirgəməirdim.

1998-ci ildən Qulu Kəngərli AZƏRTAC-ın Türküstan muxbiri təyin edirlər. O, bir müxbir kimi AZƏRTAC-a günün hadisələri haqqında xəbərlər göndərməklə kifayətlənmir. Türküstanda yaşayan azərbaycanlılarla görüşür, onların xatirələrini dinləyir, ömür yolları ilə bağlı arxiv sənədləri toplayır. Öldə edə bildiyi sənədlər əsasında heç bir təşkilatdan sifariş, maddi yardım almadan "Sürgün" sənədli filminin ssenarisini yazır. Şəxsi təşəbbüsü ilə Daşkənddəki "Dabana" studiyasında ağrı-acılarımızla bağlı film çəkdirir.

Min bir zəhməti bahasına, ailə büdcəsinin sıxılması hesabına başa gələn film Azərbaycanda bu günədək göstərilməyib. Səbəbi nə siyasi, nə də iqtisadi məsələ ilə bağlıdır. Sadəcə və sadəcə məmur özbaşınalığıyla, sözdə millətdən, vətəndən, türkçülükdən danışanların vəzifəyə keçdikdən sonra maddi maraqlarına hər şeyi qurban vermələri ilə bağlıdır.

Azərbaycanı müxtəlif səbəblərdən tərk edərək Türküstanda yaşamalı olmuş Yusif Qarabaği, Seyid Rza Əlizadə, Firudin Səfərov və b. haqqında yazdıqlarını həyəcənsiz oxumaq olmur. Onun bir məqalədə yazdıqları sanki böyük bir kitabın özətidir. Bu yazıları ilə Qulu Kəngərli elə bil araşdırıcılarımız deyir: "Bu məsələlər indiyədək öyrənilməyib, ona diqqət yetirin!"

Azərbaycanla Türkünstan arasında bir körpu rolunu oynayan Qulu Kəngərli oraya kitablar, lentlər, filmlər apardığı kimi oradan da buraya daşıyır. Onları maaşı hesabına alsa da, təmənnasız verir. Təki jurnalistlərimiz, alimlərimiz bu faktlardan istifadə etsinlər, təki ölkələrimiz arasında əlaqələr genişlənsin. Bəzən də incə yumorla söylədiyi bir-iki söz tariximizi, mədəni və mənəvi birliyimizi yada salır. Özbəkistanda: “Nədən işləmək üçün buranı seçdin?” sualı verənlərə zarafatla “Babalarımın qurmuş olduğu Kanq dövlətinə sahib çıxmaq üçün!” deməsilə çoxlarını çaşdırır. Gedib tarix kitablarını yenidən oxumalı, Türklərin qurmuş olduğu Kanqlı dövləti haqqında bilgi əldə etmiş olurlar. Sonra gəlib ona minnətdarlıqlarını bildirirlər.

O, bu gün də Özbəkistanda, xüsusən də Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında yaşayan, kanqarlı soyadını daşıyanlarla görüşəndə onlara “əmioğlu” deyər müraciət etməklə bir çaşqınlıq yaradır. Özlərini özbək, qaraqalpaq sayan kanqarlıların Azərbaycan da da kəngərlilərin geniş yayıldıqlarını eşidəndə təəccüblənirlər.

Hər yay Bakıya, məzuniyyətə gələndə zəng vurur, bir neçə saat çay süfrəsi arxasında gördüyümüz işlər haqqında bir-birimizə “hesabat” verir, görəcəyimiz işləri planlaşdırırıq. Özbəkistana səfərlərimin heç biri onun planından və yardımından kənarda olmayıb.

İçində coşğun bir Türkünstan sevgisi olan Qulu Kəngərlinin çoxsahəli fəaliyyəti, yaradıcılığı bir araşdırma, monoqrafiya mövzudur.

Til və Ədəbiyyat İnstitutunda

Türk dillərində t-d səsdəyişməsi xarakterikdir. Dil, duz, Daşkənd və s. yazdığımız sözlərin hələ də dialektlərimizdə t səsi ilə deyildiyinin şahidi oluruq. Həmin sözlər özbək ədəbi dilində də t səsilə yazılır. Buna görə də Azərbaycanda Dil Ədəbiyyat İnstitutu yazılmalı olan təşkilatı özbəklər Til və Ədəbiyyat İnstitutu yazır və deyirlər. Özbəkistanın bəzi şivələrində isə həmin sözlər d səsilə tələffüz olunur.

Til və Ədəbiyyat İnstitutunda Rəhmətulla Barakayevlə Boluda keçiriləcək simpoziuma hazırlığı müzakirə edərkən telefon tez-tez zəng çalırdı. Rəhmətulla Barakayev də telefon zənglərinə cavab vermək üçün hərdən söhbəti kəsməli olurdu. Telefonda kılara verdiyi cavabdan mənim harada olduğumla maraqlandıqlarını bildim. Rəhmətulla fərəhlə onlarla danışır, Türkiyədə keçiriləcək simpoziuma hazırlığı müzakirə etdiyimizi deyirdi. Daşkənddəki tanışların bəzilərinə gələcəyimi mən, bəzilərinə isə oradakı tanış və dostlarım xəbər vermişdilər.

Özbəkistanla Türkiyə arasında diplomatik gərginlik olan bir dövrdə birgə simpozium keçirmək o qədər də asan iş deyildi. Söhbətimiz bitəndə Rəhmətulla Barakayevə folklor şöbəsinin əməkdaşları ilə də görüşmək istədiyimi bildirdim. O, mənimlə 4-cü mərtəbəyə qalxdı. Şomirza Turdumovla görüşdük. Söhbətimiz tez axarına düşdü. O, “Koroğlu” dastanının Azərbaycandakı son nəşrləri ilə maraqlandı. Bilgisayarım yanımda olduğundan çapa hazırladığım “Koroğlu dastanı (Əli Kamali arxivindəki materiallar əsasında)” kitabımın elektron variantını onun bilgisayara atdım. Şahmirza mənimlə söhbət edə-edə kitaba yazdığım ön sözü gözdən keçirirdi.

Katibənin Şomirza Turdumova zəng vurub məni görməyə gələnlər olduğunu söyləməsi söhbətimizi yarıda kəsdi. Dəhlizə çıxanda Zilola Xudaybergenova və Abdumurat Tilatovla rastlaşdım. Abdulmurad Tilatova “Yazı” jurnalını və onun istədiyi, Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr edilmiş bir neçə kitabı verdim. Tbilisidə nəşr olunan “Yazı” jurnalının 2009-cu il, 1(4) sayında onun “Kaşqarlı Mahmudun “Divani lüğət-it-Türk” əsərində atla ilgili terimlər və inanclar” məqaləsini çap etdirmişdim.

Zilola Xudaybergenova doktorluq dissertasiyası yazarkən faydalanması üçün gərəkli bildiyim, Azərbaycanda çap edilmiş kitablardan verdim.

Katibə Törə Mirzəyevin gəldiyini xəbər verməsəydi, söhbətimiz uzanacaqdı. Birlikdə direktorun otağına getdik. Otaqda institutun tanımadığım işçiləri də vardı.

Direktor məni otaqdakılara, onları da mənə tanıtdı. Sonra Azərbaycandakı tanışlarını xəbər aldı. Tanıdıqlarının bəzilərinin dünyasını dəyişdiyini eşidəndə rəhmət oxudu, haqlarında xoş sözlər söylədi.

Ondan sonra əsas mövzuya keçdi. Simpoziuma hazırlığın vəziyyəti ilə maraqlandı. Hər şeyin yolunda olduğunu, yalnız onların bilet alıb Türkiyəyə getməli olduğunu eşidəndə üzü güldü. Elə bil rahatlandıqdan sonra AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşlarının sayı və iş planı ilə maraqlandı. Təxminən 10-15 dəqiqəlik hesabat verdim. İnstitutun işçilərinin sayı 250 nəfərə yaxın olması onu bərk təsirləndirmişdi.

Bir neçə dəfə öz-özünə danışmış kimi 250, 250 dedi və əlavə etdi. Bizdə folklor şöbəsinin 5-6 işçisi var. Onlarla da neyləmək olar ki?! Biz Til və Ədəbiyyat İnstitutlarını hələ ayıra bilməmişik. Sizdə 60 ilə yaxındır, Til İnstitutu Ədəbiyyat İnstitutundan ayrılıb.

Sonra deyəsən, Törə Mirzəyevin yadına mən düşdüm. Çap etdirdiyim və çapa hazırladığım kitab və məqalələrlə maraqlandı.

Şahmirzə ağzımı açmağa imkan vermədən “Koroğlu dastanı. (Əli Kamali arxivində)” kitabının ön sözünü tərifləməyə başladı. Törə Mirzəyev və otaqdakılar kitabla maraqlandılar və onlara da bağışlamamı xahiş etdilər. Mən elektron variantı yanımda olduğunu, kitabı Boluda simpozium zamanı verə biləcəyimi söylədim. Zolale və Abdumurad simpoziuma gedə bilməyəcəklərini dedilər və Rəhmətulla Barakayev xahiş etdilər ki, onlar üçün də kitab gətirsin.

Özbəkistan EA Til və Ədəbiyyat İnstitutunun direktorunun otağında söhbət edərkən türkmənlərin 2010-cu ilin aprelində Molla Nəpəsin doğumunun 200 illiyinə həsr edilmiş simpozium keçirəcəklərini söylədim. Maraqla qarşıladılar. Molla Nəpəsin yaradıcılığından, dövründən xeyli söhbət etdik. Şairin özbəklər üçün də doğma olduğunu gördüm. Təklif etdim ki, bu simpoziumun təşkilatçıları sırasına Özbəkistan EA Til və Ədəbiyyat İnstitutu da, AMEA Folklor İnstitutu da qatılsa, yaxşı olar. Bu işə mən vasitəçilik edəram.

Otaqdakılar təklifimi böyük maraqla qarşıladılar. Xeyli müzakirədən sonra Törə Mirzəyevin üzünə baxdılar. Yəni son sözü o deməliydi. Törə ağa sakit və aram-aram: “Gərək bizə yuxarıdan bir işarə, bir tapşırıq ola. Bunun üçün Xarici İşlər Nazirliyinə bir məktub yazılması lazımdır. Türkmənistandan yazsalar, çətin ki, məktubu bizə göndərlər. Azərbaycandan yazılsa, ola bilsin, üzərinə qeyri-müəyyən bir dərkənar qoyaraq akademiyanın rəyasət heyətinə göndərlər. Onlar da həmin məktubu bizə çatdırsalar, çalışaram, gələn ilin iş planına salım. Ondan sonra görək həmin planı təsdiq edəcəklərmə, Xarici İşlər Nazirliyi məsələyə necə cavab verəcək”.

Sözünə bir az ara verdikdən sonra: “Simpozium düzənləməyə, xarici ölkələrdə keçirilən toplantılara getməyə maddi imkanımız yoxdur. Gərək bunu da nəzərə alasınız” – dedi və gülümsəyərək üzümə baxdı.

– Törə əkə, təki Siz institutunuzun simpoziumun təşkilatçıları sırasında olmasına icazə alın. Qalan məsələləri yoluna qoyarıq. İstəsəniz, Molla Nəpəsə həsr ediləcək simpoziumun açılışını Bakıda, əsas məruzələrin dinlənməsini Aşqabadda, qapanışını Sizin institutda edərik – dedim.

Törə əkə, bir az fikrə getdikdən sonra: “Siz məktubu yazın, bizə gəlib çatdıqdan sonra bu mövzuda söhbət edərik” – dedi.

Mən Boludakı simpoziumun yaxınlaşdığından, oraya gedəcək alimlərin məruzələrinin hazır olub-olmadığından, təyyarə bileti alınıb-alınmadığından söz saldım. Onlar bir daha yolpulu və mehmanxana, yemək xərclərilə maraqlandılar. Gülümsəyərək:

– Törə əkə, – dedim, – beynəlxalq simpoziumun şərikli keçirilməsinə icazə alıbsınızsa, demək, tədbirin bütün xərcləri də onu keçirən üç təşkilat arasında bölünməlidir. Amma Sizin durumunuz nəzərə alınaraq institutunuz bütün xərclərdən azad edilib. Sizə məruzələri vaxtında yazıb göndərməniz, vaxtında bileti alıb Boluya gəlməniz qalır. Proqramda iştirakçıların bir gün Bolu yaylaqlarında gəzdirilməsi də nəzərdə tutulub. Yəni istirahətiniz,

yeyib-içməyiniz, avtobusla Boludan İstanbula gətirilərək hava limanından yola salınmanız da nəzərdə tutulub.

Təklif etdim ki, elə həmin gün simpoziuma gedənlər Türk Hava Yollarının Daşkənd-İstanbul reysinə biletdə sifariş versinlər. Törə Mirzəyev:

– O asan məsələdir, özümüz həll edərik. Çox sağ ol ki, ağır işimizi yoluna qoyubsan. Bir som da xərcimiz çıxmadan beynəlxalq simpoziumun təşkilatçısı və iştirakçısı oluruq. İndi nahar fasiləsidir, gedək, birlikdə nahar edək – dedi.

Etiraz etmədim. Yolda institutun folklor şöbəsinin müdiri Mamatkul Jorabayovla tanış oldum. O da Daşoğuzdakı simpoziuma gedəcəkdi. Birlikdə təyyarə ilə Daşkənddən Ürgəncə, oradan da taksi ilə sərhəd-keçid məntəqəsinə getməyi təklif etdim. Keçid məntəqəsinin Türkmənistan tərəfində məni qarşılayıb Daşoğuzda aparacaqlarını, onun da mənimlə birlikdə getməsinin münasib olduğunu söylədim. Mamatkul Jorabayov başqa bir yol yoldaşı da olduğunu, onunla hələ məsləhətləşmədiyini söylədi. Qulu Kəngərliyə Özbəkistanda istifadə etmək üçün verdiyi cib telefonunun nömrəsini ona yazdırdım.

Törə Mirzəyev, Rəhmətulla Barakayev, Qulu Kəngərli və mən birlikdə akademiya şəhərciyinin yeməxanasına getdik. Yeməxananın çirkli pərdələri, köhnə və səliqəsiz avadanlığı, xidmət səviyyəsi Sovet dönməni yadıma saldı. Törə əkə ötənləri, Azərbaycanı tanıdığı alimləri, onlarla keçirdiyi xoş günləri xatırlayaraq kövrəldi. Əlaqələrimizin zəifləməsinə təəssüfləndi. Söhbətindən açıq-aydın Sovet dövrünün xiffətini çəkdiyi hiss edilirdi.

Şərqşünaslıq İnstitutunda

Nahardan sonra Qulu Kəngərli ilə birlikdə Özbəkistan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda işləyən tanışları görməyə getdik. Birinci Ğulam Kariminin otağına keçdik. Onunla 2001-ci ilin fevralın 13-14-də Tehrandə, Xarici İşlər Nazirliyinin Tarixi Diplo-

matik Mərkəzinin keçirdiyi “İran və Turan dünyası” mövzusunda Uluslararası simpoziumda tanış olmuşduq.

Simpozium təşkilatçılarının Türk respublikalarından gələn araşdırıcılara qarşı soyuq münasibətlərinə, türk dillərində məruzələrin dinlənməsinə şərait yaratmadıqlarına görə etiraz məktubu hazırlamışdım. Həmin məktuba Türküstandan gələnlərdən bir nəfər də olsun, imza atmadı. Ğulam Karimi (Biz onun adını Qulam Kərimi kimi yazırıq. İnternetdə axtarış verildikdə asan tapılsın deyə özbəklər yazdığı kimi yazdıq. Soyadını da öncələr Karimov yazmış). Aşqabadda keçirilən simpoziumda yanıma gələrək üzrxahlıq etdi. İmza atmamalarının səbəbini belə izah etdi: “Sizi yaxından tanımırdıq. Bizə dedilər, Azərbaycandan gələn birisi sizi provokasiyaya çəkmək istəyir. Ehtiyatlı olun. Ona inanmayın. Onun hazırladığı məktuba imza atsanız, sizi bir daha İrana buraxmayacaqlar. Özbəkistana dönəndən sonra səni tanıyanlarla görüşdük. Gördük, bizi çox bacarıqla aldadıblar.”

Ğulam Kariminin dediklərini Ğülümsəməklə cavablandırıdım. Sonralar onun və dostlarının Türkiyədə keçirilən simpoziumlara getmələrinə yardımçı oldum. Beləcə, münasibətlərimiz yaxşılaşdı.

Ğulam Karimi onun yanına gələcəyimizi bildirdi. Səmimi görüşdük. Bizi iş yoldaşı, bir ara Türkiyədə işləmiş Səncərlə tanış etdi. Son illərdə yazılmış əsərlərdən, ədəbi əlaqələrdən xeyli söhbət etdik. Otağa bir gənc də daxil oldu. Bir az dinlədikdən sonra söhbətimizə qoşuldu. Bizi tanış etdilər. Bu gənc Türkiyəli olduğunu, orta yüzilliklərdə Türküstan vəqflərinin sənədləri üzərində araşdırmalar apardığını və doktorluq müdafiə etdikdən sonra vətənə dönəcəyini söylədi. Adı-soyadı Ali İhsan Çağlar olan gəncin uzun illər qadağan olunmuş mövzuda axtarışlar aparmasına sevindim. O, vəqf sənədləri ilə dövrün iqtisadi, siyasi, mədəni durumunu aydınlatmaq istəyirdi.

Söhbətimiz bitmək bilmirdi. Ğulam Karimdən söhbətimizi yekunlaşdırmağı xahiş etdim. Bizim başqa gedəcək yerlərimiz də olduğunu söylədim. O, kiməsə zəng vurdu. Telefonu yerə

qoyub institutun direktor müavini Sürəyya Kərimova bizimlə görüşmək istədiyini bildirdi.

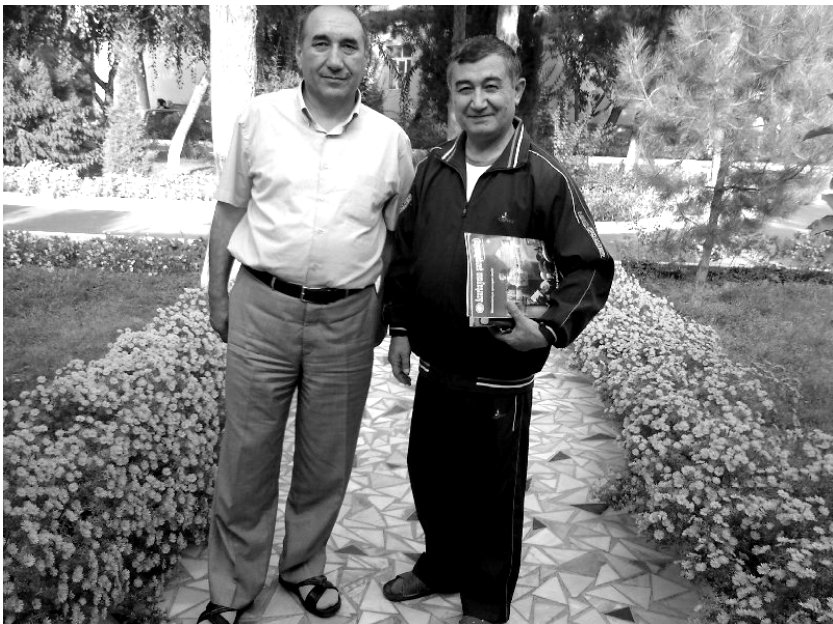
Sürəyya xanımla 2008-ci il mayın 28-30-da Ankarada Hacettepe Universitetinin Türkiyə Araştırmaları İnstitutunda təşkil edilmiş “Kaşgarlı Mahmud və dönəmi” adlı 2-ci Uluslararası Türkiyə Araştırmaları simpoziumunda tanış olmuşduq. Yanılmıramsa, onun simpoziuma getməsinə köməklik etməyi Ğulam Karimi məndən xahiş etmişdi.

Sürəyya Kərimovanın otağında bir saata yaxın söhbət etdik. Gördüyü işlərlə maraqlandım. Yeni çapdan çıxmış “Tibb əlyazmaları kataloqu” daha çox diqqətimi çəkdi. Sürəyya xanım tərtib etdiyi kitaba avtoqraf yazıb mənə bağışlamaq istədi. Mən isə ondan xahiş etdim ki, avtoqraf yazıb AMEA Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasına bağışlasın. Mən də aparıb kitabxanaya verim. Mövzu ilə maraqlanan azərbaycanlı araştırmacılar Özbəkistanda tibbə dair hansı əlyazmaların olduğundan xəbər tutsunlar.

İnstitutda işləyən tanışların hamısı ilə görüşə bilmədik. Müxtəlif səbəblərdən işdə yox idilər. Ğulam Karimi Ramazan bayramı münasibətilə sentyabrın 19-da təşkil edəcəyi axşam yeməyinə bizi də təkidlə dəvət etdi və bildirdi ki, görüşə bilmədiyimiz adamlarla onun süfrəsi arxasında söhbətimizi davam etdirə bilərik. Tanışlarla görüşmək həvəsi onun dəvətini qəbul etməyimizlə nəticələndi. Sağollaşaraq Şərqləşənlik İnstitutundan ayrıldıq.

Köhnə tanışla ilk görüş

Oradan Özbəkistan Beynəlmiləl Mədəniyyət Komitəsinə yollandıq. Respublikadakı azsaylı xalqların işini əlaqələndirən bu komitəyə Nəsrəddin Məhəmmədiyev rəbərlilik edir. Onunla 1980-ci illərdə, “Taşkənd” axşam qəzetində işləyərkən məktub vasitəsilə tanış olmuşdum. Azərbaycanla böyük sevgisi olan Nəsrəddin bəy qəzetdə şöbə müdiri, mən isə Naxçıvandakı “Şərq qapısı” (“Sovet Naxçıvanı”) qəzetində müxbir işləyirdim. Görüşməsək də, ara-sıra məktublaşırıdık.

*Soldan: Əli Şamil və Nəsrəddin Məhəmmədiyev
xəstəxananın bağçasında*

Komitədə bizə bildirdilər ki, Nəsrəddin bəy xəstəxanadadır. Qulu Kəngərli Nəsrəddin bəyin müavini ilə görüşməyi məsləhət gördü. Onun da xəstə olduğunu söylədilər. Komitədə söhbət etdiyimiz şəxslər Nəsrəddin bəyin cib telefonunu və hansı xəstəxanada olduğunu bilmədiklərini söylədilər.

Qulu bəy bir az düşündükdən sonra: “Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri Assosiasiyasının otağına qalxaq. Onlar rəhbərlərinin hansı xəstəxanada olduğunu və telefonlarını bilirlər” – dedi.

İkinci mərtəbədə kiçik də olsa, səliqə-səhmanlı otaqda yerləşən mədəniyyət mərkəzimizdə iki nəfər vardı. Onlar Qulu Kəngərliyə görün kimi üzləri güldü. Bizi mehribanlıqla qarşılayaraq çay təklif etdilər və tanışlıqdan, qısa söhbətdən sonra axşam yeməyinə də dəvət etdilər. Təşəkkürümüzü bildirdik. Vaxt azlığından onların dəvətini qəbul edə bilməyəcəyimizi söylədik. Nəsrəddin Məhəmmədiyevi görmək üçün gəldiyimizi söylədik.

Mədəniyyət mərkəzinin işçiləri beş dəqiqə çəkmədi ki, bizi Nəsrəddin Məhəmmədiyevlə danışdırdı. O, Qulu Kəngərliyə “gözləyin, mənim xidməti maşınım sizi oradan alıb xəstəxanaya gətirəcək” – dedi. Qulu Kəngərli isə maşına ehtiyac olmadığını, sadəcə xəstəxananın yerini söyləməsinin gərək olduğunu bildirdi.

Nəsrəddin Məhəmmədiyev bizi xəstəxananın səliqə-səhmanı və yaşıllığı ilə göz oxşayan bağçasında qarşıladı. İlk dəfə görüşsək də, uzun illərin dostları kimi mehribanlıqla qucaqlayıb kövrəldi. Ötən illəri və o illərdə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin yaxşılaşması üçün gördüyümüz işləri xatırladı. Bakıda çap olunmuş “Şərqşünaslıq” jurnalını və Qız qalasının əksi çəkilməmiş boşqabı verdim. Jurnalın 2009-cu il 1-ci sayında onun “Türkiyə-Özbəkistan əlaqələri tarixindən səhifələr” məqaləsini çap etdirmişdim.

Nəsrəddin Məhəmmədiyev də son illər nəşr etdirdiyi kitablarını gətirmişdi. Onlara avtoqraf yazıb mənə bağışladı. Bakıdakı dostlarını xəbər aldı. Sədərəkli şair Vaqif Məmmədlinin yaradıcılığı, ailəsi ilə maraqlandı.

Mən Vaqif Məmmədlinin Nəsrəddin Məhəmmədiyevlə 1980-ci illərdən tanış olduğunu, SSRİ dağılanadək məktublaşdıqlarını bildirdim. Onu da bildirdim ki, görüşəndə Nəsrəddin Məhəmmədiyev mütləq Vaqif Məmmədlini xəbər alacaq, səfər ərəfəsində Vaqif Məmmədlinin son illər fəaliyyəti haqqında xeyli qeydlər götürmüşdüm. Ona görə də Nəsrəddin Məhəmmədiyev xəbər alan kimi Vaqif Məmmədlinin 20-dən çox kitabının nəşr edildiyini, tarix elmləri namizədi kimi Naxçıvan Dövlət Universitetinin Jurnalistika və Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti olduğunu söylədim. Onu da əlavə etdim ki, 10 ildən çoxdur, universitetin “Qeyrət” mətbəəsinə direktorluq, “Elmi əsərlər”, “Fikir” jurnalına, eləcə də Sədərək rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı olan “Oğuz yurdu” qəzetinə redaktorluq edir.

Nəsrəddin Məhəmmədiyev dediklərimə sevinməklə yanaşı, heyrətini də bildirdi ki, bu qədər işin öhdəsindən necə gəlir. Onu daha da heyrtləndirmək üçün dedim: “1995-2000-ci illərdə

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı kimi gücünü siyasətdə də sınaı. Sovetlər Birliyinin çökməsi onun istedadını, enerjisini göstərməyə imkan yaratdı. Şeir və məqalələrini Türkiyədə, İranda, İraqda, Rusiyada, Belarusiyada, Almaniyada, ABŞ-da, Yunanıstanda, Bolqarıstanda nəşr etdirdi.

YUNESKO-nun Bağdadda keçirdiyi Füzuli, Türkiyənin Bayburt şəhərində keçirilən 7-ci Uluslararası Dədə Qorqud Kültür-Sənət Şölnündə, 2005-ci ildə Ankarada, Tehrandə, Təbrizdə, Hollandiya və Pakistanda keçirilən şeir müsabiqələrində iştirak edib.

Xidməti yüksək qiymətləndirilib. 2005-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Əməkdar mədəniyyət işçisi”, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin “Azərbaycan respublikasının qabaqcıl təhsil işçisi” döş nişanını alıb.

Nəsrəddin Məhəmmədiyev köks ötürsə də, tanışının uğurları ilə qürurlandığını da bildirdi.

– Nəsrəddin əkə, sizin də, Vaqif bəyin də qələmi iti, kitab nəşr etdirmək imkanlarınız da yaxşıdır. Nədən məktublaşmalarınızı bir kitab halına gətirmirsiniz? Belə bir kitab Azərbaycan - Özbəkistan əlaqələrini öyrənən araşdırıcılara gözəl qaynaq olar – dedikdə “yaxşı fikirdir, gərək vaxt tapıb onu edək” – cavabını verdi.

Nəsrəddin Məhəmmədiyevin söhbətindən belə anladım ki, ciddi bir xəstəliyi yoxdur. Bürokratik əngəllərə görə məzuniyyət götürüb dincəlməyə gedə bilmədiyindən buraya gəlib. Bura xəstəxana adlansa da, sanatoriya kimidir.

Nəsrəddin Məhəmmədiyev xidməti maşınına çağırdı ki, bizi aparıb hansısa bir restoranda qonaq etsin. Buna Qulu bəy də, mən də razı olmadıq. Sağollaşb ayrıldıq.

Axşam Qulu bəy şamı türklərin açdığı kafedə etməyi məsləhət gördü. Türklər yüksək xidmət mədəniyyəti ilə kafeni gözəl istirahət mərkəzinə çevirə biliblər. Adam çox olduğundan yarım saata qədər gözlədik. Əslində orada biz yeməkdən çox Özbəkistanın durumundan söhbət etmək üçün oturmuşduq.

Söhbət zamanı Qulu Kəngərliyə zəng gəldi. Zəng vuran Azərbaycan İctimai Televiziyasının Türkünstan müxbiri Ədalət Məmmədov idi. Ona Səmərqənddən veriliş hazırlamağı tapşırıbmışdılar. Almatıdan Daşkəndə gəlirdi. Özbəkistandakı “mədəniyyət elçimiz” onu qarşılamaq üçün hava limanına gedəcək, saat 22.00-də onu qarşılayacaq, sonra da birlikdə Səmərqəndə gedəcəkdilər.

Həmin vaxta kimi Daşkənd axşamlarını seyr etdik. Sonra Qulu Kəngərli məni Azərbaycanın Daşkənddəki Mədəniyyət Mərkəzinin komendantı Yavərin kirayə qaldığı evə qoyub Ədalət bəyi qarşılamağa getdi.

Ğulam Kariminin evində

Sentyabrın 19-da günortaya yaxın Qulu Kəngərli gəldi. Maşına oturub Ədalət Məmmədovu görməyə getdik. Birlikdə nahar etdik. Sonra şəhəri gəzdik.

Axşam Tahir Kahar, Ədalət Məmmədov, Yavər, Qulunun məşinında qonaq çağırıldığımız evə doğru yola çıxdıq. Evi tapmaq o qədər də asan olmadı. Səmti müəyyənləşdirmək üçün Ğulam Karimi ilə bir neçə dəfə əlaqə saxladıq. Evin Türkünstan səmtində olduğunu eşidəndə, elə bildim, Sovetlər Birliyi çökəndən sonra Daşkənddə Türkünstan adlı yeni məhəllə salıblar.

Qulu Kəngərli dedi ki, Sovet dövründə Türkünstan sözünü unutdurmaq üçün Moskva çox çalışdı. Buranı 5 yerə, 4 respublika və 1 muxtar respublikaya parçaladı. Yeni yaratdığı inzibati vahidlərin sərhədlərini elə çizdi ki, istədiyi vaxt milli münaqişə yarada bilsin. Qazaxların topla yaşadığı bir bölgəni Özbəkistana verdi, özbəklərin topla yaşadığı bölgəni Qırğızıstanın sərhədləri daxilində saxladı. Özbəklərin topla yaşadığı rayonlar Türkmənistan, Türkmənistan topla yaşadığı kənd və rayonlar Özbəkistana verildi. Tacikistanın da sərhədləri belə mübahisəli oldu.

Moskva Türkünstan sözünü yaddaşlardan silməyə çalışsa da, bəzən qəlblərdən çıxara bilmədi. Daşkənd şəhərinə bitişik salın-

miş hərbi şəhərcik Türküstan adlandırıldı. Çünki burada SSRİ-nin ən böyük hərbi bazası olan Türküstan Hərbi Dairəsi yerləşirdi.

Uzaq bir yol keçib, Daşkəndin başına dolanıb çağırıldığımız vaxtdan 2 saat sonra Ğulam Kariminin evinə gəldik.

Şəhərin kənarında, Vodnik adlanan məhəllədə Ğulam Karimi özünə geniş həyət evi tikdirib. 2007-ci ilin noyabrın 13-15-də Aşqabad şəhərində “Abulsait Abulhayrı Gündoğarın böyük ağıldarı. Uluslararası elmi konfrans”da tanış olduğum tərcüməçi, alim Erqaş Oçilov, ilk dəfə gördüyüm şair, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas Abduxamid Parda (O, Pardayev fəmiliasının pərdə sözündən yarandığını söylədi), Ali İhsan Çağlar və b. da burada idilər. Əsasən ədəbiyyat, tarix, ədəbi-mədəni əlaqələr mövzusunda olan söhbətlərimiz ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətindən yan keçmirdi. Bu zaman Tahir Kahhar “cənnətdə mübahisə ola bilməz!” deməklə mətbuatın, rəsmi dairələrin Özbək xalqının cənnətdə yaşadığını yazmasına istehza edərək bizi də güldürdü.

Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrini yaxşılaşdırmaq söhbətimizin əsas mövzusu idi.

Ğulam Karimi ötən görüşlərimizdə mənə 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi “Sohibqiron və alloma (Tarixi qissələr)” kitabına avtoqraf yazaraq bağışlamışdı. İşdə “Utamış Hacı ibn Muhammad Dustiy. Utamış Hacı Tarixi (16-cı əsirə aid türkiy tilinde yazılan tarixi manba) kitabına “Aziz Ali Şamil akamqa ehtorom ilə, Ğulam 18 sentyabr, Toşkənt”, evdə isə “Muğanna” kitabına “Aziz Ali Şamil akamqa ehtiram ilə, Ğulam 19 sentyabr. 2009” avtoqrafı bağışladı.

Abduxamid Parda da 2008-ci ildə nəşr edilmiş “Dustnoma (dostan)” kitabına “Ustaoz Ali Şamilqa!

Ham Alisiz, ham da Şamilsiz,
Dostluqumuz üçün omilsiz,
Sizqa kanca tağzim kilcak oz,
Nizamiy sinqari komulsiz!
Abduxamid Parda,
19.09.2009 yıl.

“Ustaoz Ali Şamilğa! Kamali ehtiramğa. 19.09.2009 yıl”, və “İçsuz ifşosi (Turtliklar, tuyuklar, fardlar)” kitabına Ustaoz Ali Şamilğa! Ehtorom bilan müallif. 19.09.2009 yıl”, 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi “Şoplov(şeirlar tuplami)” kitabına “Ustaoz Ali Şamilğa! Kamoli ehtorom ila müallif. 19.09.2009 yıl”, Erqaş Oçilov də fars və tacik dillərindən etdiyi “Minq bir ruboiy” tərcümələr toplusuna “Kadirli ağam Ali Şamilğa dustona alakalarımız doimiy bulişini tilar: Erqaş. 2009 yıl. 19 sentyabr” avtoqrafını yazıb bağışladılar.

Xalid Səid Xocayevin həyat və yaradıcılığından da xeyli söhbət etdik. Səhər onun doğulduğu Bostanlıq rayonunun Koşkurqan kəndinə gedəcəyimizi söylədik. Söhbətimiz Ədalət bəyin diqqətini cəkdi. O da imkandan yararlanaraq ictimai televiziya üçün veriliş hazırlamaq istədiyini bildirdi. Beləcə, Koşkurqana gedəcək dəstəmiz böyüdü.

Koşkurqan qışlağına doğru

Özbəklər kəndə əsasən qışlaq deyirlər. Azərbaycanda da qışlaq adlı kəndlər çoxdur və onların bir çoxu bu gün dilimizdə işlədilən, qışlaqda, isti yerdə deyil, dağlıq ərazilərdə yerləşir. Çox vaxt bu qışlaq kəndlərinin adının önünə bir söz də əlavə edilir. Məs.: Qara Qışlaq, Yuxarı Qışlaq, Aşağı Qışlaq, Qızıl qışlaq və s. kimi. 19-cu yüzilin qeydiyyatlarında qışlaq adlı kəndlər indikindən 2-3 dəfə çox görünür.

Sentyabrın 20-də səhər tezdən Qulu Kəngərli Ədalət Məmmədovu da götürüb mənim arxamca gəldi. Tahir Kahharın bizə bələdçilik edəcəyini şərtləşdiyimizə görə onun arxasınca getdik.

Tahir bəy maşına minəndə Ortukboy Abdullayevi də aparacağımızı dedi. Sən demə, o, axşam Xalid Səid Xocayevlə eyni rayonda doğulan, “Jahon adabiyoti” jurnalında işləyən, Özbəkistanın əməkdar mədəniyyət xadimi, filologiya elmlər namizədi Ortukboy Abdullayevdən məsləhət almaq istəyib. Ortukboy Abdullayev onu da aparmamızı xahiş edib. Tahir Kahhar da fikirləşib

ki, Ortukboy Abdullayevin bizimlə getməsi işin xeyirinə olar. Lakin yolun uzaqlığını, maşında sıxlıq olacağını nəzərə almayıb.

Şəkildə soldan Hadi Zərip, onun qucağındakı Xalid Səidin qızı Behcə, Hadi Zəripin bacısı Xatirə, Xalid Səidin xanımı Sona(Sitarə), ..., ..., Xalid Səid, Hadi Zəripin bacısı Jamila.

Səhər saat 8.00-da yola çıxmağı planlaşdırmışdıq. Tahir Kahharı evinin qarşısından götürüb Ortukboyun yaşadığı məhəlləyə getdik. Yaşı 70-i haqlamış Ortukboy 12-13 yaşlı nəvəsilə yol kənarında durmuşdu. O, nəvəsini də özü ilə aparacağını söylədi. Etiraz etməyə üzümüz gəlmədi. Saat 11.00-da Daşkənddən şəhərlərarası yola çıxmağa bildik.

Daşkənddən çıxarkən Koşkorğana neçə kilometrlik yol olduğu mövzusunda söhbət düşdü. Mən: “Xalid Səid Xocayev özkeçmişində Daşkənddən Koşkurqana 25 kilometr olduğunu yazır” – dedim. Tahir Kahhar və Ortukboy isə yolun 50 kilometrə yaxın olduğunu söylədi. Qulu Kəngərli məsafəni dəqiqləşdirmək üçün maşının yolölçənini işə saldı.

Tanrı dağlarının güneyindəki Çatkal silsiləsinin ətəklərinə doğru uzanan yolla Qırğızıstana doğru irəlilədik. Tacikistan-Öz-

bəkistan-Qırğızıstanı birləşdirən beynəlxalq yol çala-çuxurlu olduğundan Qulu Kəngərli maşını saatda 45-50 kilometrə sürürdü. Yol kənarındakı işarələr isə sürücülərə saatda 90 kilometr sürətlə getməyə icazə verirdi.

Çirçik şəhərinə çatdıq. Şəhərin girişində ilk diqqətimi çəkən pravoslav kilsəsi oldu. Tahir Kahhardan “Burada ruslar çoxmu yaşayır?” deyər xəbər aldım. O, “İndi çox deyillər, Sovet dövründə çoxuydular. Burada hərbi zavodlar vardı. İşçilərinin əksəriyyəti də ruslar və rusdillilər idi. Kilsə isə çarlıq zamanı tikilib. Ruslar Daşkəndi mühasirəyə alanda Çirçik çayının qarşısını kəsərək şəhəri susuz qoyublar. Buna baxmayaraq mühasirə 40 günədək davam edib. Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, rus hərbiçiləri malqaranı öldürüb Daşkənd qalası yaxınlığında Çirçik çayına töküblər. Suda qalan leşlər şişib. Çay yatağından çıxıb. Şəhərə su getməyib. Ölmüş heyvan leşlərinin arasından keçib gedən sudan içən şəhər əhalisi xəstəlik tutaraq məhv olub. Mühasirə günlərində 20 min müsəlman öldürülüb” deyərək bizi bilgiləndirdi.

Çirçik şəhərindən 3-5 kilometr sonra yolun sağındakı lövhədə “Bostanlıq” yazısını oxudum. Demək, Xalid Səid Xocayevin özkeçmişində adını çəkdiyi rayona çatmışdıq. Xeyli getdikdən sonra yol kənarındakı lövhə Qaramanasa (Goranboy rayonunda da Manas adlı kənd vardı. Bizim “ağıllı”lar onu Minas bilib adını dəyişdirdilər) catdıgımızı xəbər verdi. Tahir Kahhar: “Bu kənddə qazaxlar yaşayır. 20-ci yüzilin 60-cı illərində Koşkurqanı və ətrafdakı kəndləri də buraya birləşdirib sovxoz yaratmışdılar. Adını da Abay qoymuşdular. Bostanlıq rayonu 1924-cü ildən 1956-cı ilədək Qazaxıstan SSR-in ərazisinə daxil idi. Rayonda qazaxların sayı da özbəklərdən çox idi. İndi xeyli azalıblar” – dedi.

Qaramanasdan azacıq aralanmışdıq ki, yolun sağında Koşkurqana yazılmış lövhəni gördüm. Sanki ruhum bədənimdən uçdu. Demək, arzularım çin oldu. Xalid Səid Xocayevin doğulduğu kəndə çatdıq.

Çirçik çayı kəndlərin quzeyə doğru böyüməsinə əngəl olduğundan kəndlər çay boyu uzanıb və yamaclara doğru enlənib. Beləcə, Qaramanasla Koşkurqan böyüyərək az qala bir-birinə bitişib. Ortukboyın dediyinə görə, Koşkurqanın əhalisinin yarısından çoxu köçsə də, kənddə qalanların sayı 10 min nəfərdən çoxdur.

Xalid Səid Xocayevin kəndində

Kəndin ortasında, yol kənarında dükan və yeməqxana olan bir yerdə maşını saxladıq. Qulu Kəngərli Daşkəndin kənarından buraya 40 kilometr olduğunu söyləyəndə Ortukboy Abdullayev “Daşkəndə gedən köhnə yol kəndin aşağısından, Çirçik çayından keçdiyindən xeyli kəsə idi. Görünür, ona görə Xalid Səid Xocayev Daşkəndə 25 kilometrlik bir məsafə olduğunu yazıb” – dedi. Xalid Səidin yaşadığı evi və qohumlarını axtarmağa başladım.

Yol kənarında söhbət edən yeniyetmələr gəlmə olduğumuzu görüb bizə kömək etmək istədilər. Kəndin içərisinə doğru uzanan yolu göstərərək izah etməyə başladılar. Onları səbirlə dinlədik. Gördük ki, onlar bizə Xalid Səid Xocayevin ata evini deyil, başqa birisinin evini nişan verirlər. Biz Xalid Səid Xocayevin yaşadığı evi görmək istədiyimizi və onun qohumlarından, onu tanıyanlardan bilgi almaq istədiyimizi söylədik. Gənclər bir-birinin üzünə baxdılar. Xalid Səid Xocayevi tanıyan olmadı. Məlum oldu ki, bu kəndə gələnlərin əksəriyyəti Alim Təbib deyilən birisinin evini xəbər alır. Onlar da bizə Alim Təbibin evinə gedən yolu göstərmək istəyirlərmiş. Dükandakılardan, yeməxanadakılardan da xəbər aldım. Heç kim tanımadı.

...İxtisasca tibb işçisi olan, ekstrasenslik və xalq təbabətiylə məşğul olduğuna görə bölgədə Alim Təbib adıyla məşhurlaşmış insan ona müraciət edənləri özünün bildiyi metodlarla müalicə edir. Özbəkistanın müxtəlif bölgələrindən, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Tacikistandan və b. yerlərdən də onun yanına gəlirlər (Bir neçə gün sonra Ürgəncə gedəndə professor Jumaboy Yusupov da mənə Alim Təbibdən söz açdı. Onu və xanımını

müalicə etdiyini söylədi. Alim Təbiblə görüşmədiyimizə təəssüfünü bildirdi).

Qərarlaşdıq ki, kənd orta məktəbinə gedək. Bəlkə, müəllimlər köməyimizə çata. Kəndin içərisinə doğru gedən ortaboylu, yaşı 60-ı keçmiş birisi yad adamların darda qaldığını görüb özü bizə yaxınlaşdı. Tanış olduq. Yoldaşxoca Buzurxoca oğlu kənd məscidinin imamı olduğunu söylədi. Ortukboy Abdullayev və Tahir Kahhar Azərbaycandan olduğumuzu, Xalid Səid Xocayevin ata evini görmək istədiyimizi, qohumlarını axtardığımızı bildirdilər.

Yoldaşxoca Buzurxoca oğlunun sifətinə bir təbəssüm qondu. Gəncliyində mexanizator işləmiş bu adamın yolundan dönrək bizə bələdçilik etməsi hamımıza xoş təsir bağışladı.

Cəld və çevik hərəkətli Yoldaşxoca mağistral yoldan sola dönüb kəndin içərisinə doğru irəliləməyə başladı. Biz də onun ardınca. O, yol kənarındakı evləri göstərərək deyirdi: “Bunlar son 20-30 ildə tikilib. Köhnə kənd Çirçik çayının yanında idi.

Bir zaman nəinki bu kənddə, Özbəkistanın heç bir yerində Xalid Səid Xocayevin adını çəkmək mümkün deyildi. 1937-ci ildə həbs edilənlərin, güllələnənlərin çoxuna 1956-cı ildə bəraət versələr də, adamlar uzun müddət repressiya olunanların adını çəkməkdən qorxurdu. İndi siz Azərbaycandan durub buraya gəlibsiz ki, onunla bağlı nəse öyrənə, xalqa çatdırasınız.

Sovet hökumətinin siyasətindən baş çıxara bilmədim. Xalid Səid Xocayevə Azərbaycanda vəzifə verdi, imkan yaratdı ki, Özbəkistandan tələbə aparıb oxutsun. Sonra da onu həbs edib, güllələdi. Adını çəkəni cəzalandırdı. Azərbaycanlı Əliyevlərin ailəsini Özbəkistana sürgün elədi, sonra övladını yol polisində rəis təyin etdi.”

Xalid Səid Xocayevin ata ocağında

Yoldaşxoca Buzurxoca oğlu ilə söhbət edə-edə kəndin içərisinə doğru bir kilometrdən çox irəlilədik. Məscidə az qalmış sola doğru döndü. Bir-iki həyəti keçdikdən sonra sağdakı bir

evin qapısında dayanıb səslədi. Cavab verən olmadığını gördükdə darvazanı itələyib içəri keçdi. Sentyabr olsa da, hava bərk isti idi. Biz də günəşin yandırıcı şüalarından qurtulmaq üçün dəvət gözləmədən özümüzü dəhlizə saldıq. Uzun dəhliz olduqca sərin idi. Min illərin sınağından çıxmış xalq memarlığına ürəyimdə bir daha “əhsən” dedim. Heç bir enerji xərcləmədən, kondisioner və soyuducu işlətmədən evlərdə sərinlik yarada biliblər.

Bələdçimiz Yoldaşxoca Buzurxoca oğlu həyətə doğru irəliləyə-irəliləyə ev sahiblərini səsləyirdi. Onun səsinə yaşlı bir qadın gəldi. Onlar özbəkce danışa-danışa bələdçimiz bizə əlilə dəhlizin başındakı taxtda oturmağı işarə etdi. Oturduğumuz taxtdan həyət aydın görünürdü. Evlər və divarla əhatələnmiş kiçik torpaq sahəsinin hər qarışından səmərəli istifadə edildiyini gördükdə yadıma Ordubaddakı həyətlər düşdü. Dəhlizdə 25-30 kiloqram təzə dərilmiş xiyar vardı. Həyətdə isə 4-5 xiyar tağı görünürdü. Bu yerlərdə ya torpaq olduqca məhsuldardır, ya da insanlar bol məhsul yetişdirməyi yaxşı bacarırlar.

Xalid Səid qohumları arasında

Ev sahibi gələndək Yoldaşxoca ilə xeyli söhbət etdik. Bizim bəzi kəndlərdə seyidlər çox olduğu kimi, Koşkurqanda da

xocalar çoxluq təşkil edir. Kənd imamı bizə xocaların tarixindən, ruslar gəldikdən sonra və Sovet hakimiyyəti illərində onlara tutulan divandan ürəkağrıdan söhbətlər etdi. Azərbaycanda baş verənlərin eynisini Yoldaşxocadan eşidirdik.

Həbslərdən, hakimiyyətə etiraz edənlərin evindən-eşiyindən didərgin düşərək qaçaqlıq etmələrindən, basmaçı hərəkətindən, müharibə illərində onlarla yetim rus uşağını neçə böyüdüb boya-başa çətdirdiqlərindən, Azərbaycandan sürgün olunanların çəkdikləri əziyyətdən danışdı.

Sonra da bizim kənddə nə qədər qalacağımızla maraqlandı. İki-üç saata işimizi bitirib gedəcəyimizi bildirəndə təəssüflə dedi: “Özbəkistana sürgün edilən azərbaycanlıların uşaqları ağıllı və qoçaq çıxdılar. Əksəriyyəti ali təhsil aldı və yüksək məqam sahibi oldu. Xalq arasında nüfuzları böyükdür. 1930-cu illərdə Özbəkistana sürgün olunan Əliyevlər ailəsi ilə uzun illərdir dostluq edirik. Bir gün qalsanız, sizi tanış edərdim. Çirçikdə dövlət yol polisinin rəisi işləyirdi. Xeyirxah və mehriban ailedir. Yerlilərinin Xalid Səid Xocayevlə maraqlandığını bilsə, sevinər və sizə köməyi dəyər”. Təşəkkürümüzü bildirir, Əliyevin ailəsilə tanışlığı sonraya saxlayırıq. Yoldaşxoca Buzurxoca oğluna təsbeh və dini kitablar bağışlayıram. Hədiyyələr kiçik olsa da, kənd məscidinin imamını çox sevindirir.

Bir azdan evin sahibi, Xalid Səidin qardaşı Əhməd Xocanın oğlu Həmdulla gəldi. Yoldaşxoca Buzurxoca oğlu və Tahir Kahhar bizi ev sahibinə tanıdır. Ondan söhbətlərimizi lentə yazmağa və televiziya verilişi çəkməyə icazə verməsini istədik.

Həmdulla razılaşdı. Üzgün halda bizə qədərincə bilgi verə bilməyəcəyini söyləyib üzrxahlıq etdi. Bildirdi ki, repressiya zamanı evdə olan kitabları, qəzetləri, fotosəkilləri, ərəb əlifbasıyla yazılı nə varmışsa, hamısını valideynləri yandırır. Hətta özlərini təqibdən qorumaq üçün Xocayev familiyasından imtina edərək Əliyev familiyasını qəbul ediblər. Əliyev Özbəkistanda az yayılmış familiyadır.

Bu cür ehtiyat tədbirləri görmələrinə baxmayaraq, təqib və təzyiqlərdən yaxa qurtara bilməyiblər. Yaşadıqları evi onların əlindən alaraq ambulatoriya ediblər. Ambulatoriya da baxımsızlıqdan 1960-cı illərdə uçub xarabazarlığa çevrilib.

Həmdulla yana-yana deyir ki, atam müharibədə həlak olmasına, ailəmiz uşaqlı-böyükü kolxozda işləməsinə baxmayaraq ata-baba mülkümüzün xarabasını bizə vermirdilər. Məcbur qalib xarabalığı pulla aldıq. Babamızın evini olduğu kimi bərpa etməyə çalışdıq. 1970-ci illərdə güzəranımız yaxşılaşanda indi oturduğunuz evi tikdik.

Ondan əmilərinin adlarını və onların övladlarını xəbər aldıqda çətinliklə əmisi Soltan xocanı, Rəhmət xocanı, Xəlid Səidi və bibisi Rıxsanı xatırladı. Rıxsanın evi onların yaxınlığında olduğunu və 4-5 il əvvəl rəhmətə getdiyini söylədi.

Xəlid Səidin nəslinin davamçıları Kanadada

Həmdulla bildirdi ki, onlar üç qardaş olublar. Müəllim olan böyük qardaşı Feyzulla bir neçə il məktəb direktoru işləyib. Xəlid Səidin tanınması, təbliği üçün çox çalışmış, onun təşəbbüsü ilə kənd məktəbinə və kəndin bir küçəsinə Xəlid Səid Xocayevin adı verilibmiş. Nə yazıq ki, 1990-cı illərdə ləğv edilib.

O, özünün və kiçik qardaşı Əzizullanın savadsız olduqlarından əmilərinin tanınmasında bir iş görə bilmədiklərini də xəcalətlə söylədi və əmisi Rəhmətın Daşkənddə yaşayan Lara adlı qızı ilə çoxdan əlaqələri kəsildiyini bildirdi. Əmisi Soltan xocanın da öldüyünü, onun Səidinasır adlı lal bir oğlu qaldığını və kənddə yaşadığını, onlardan da elə bir bilgi ala bilməyəcəyimizi söylədi.

Xalid Səidin ocağında yaşayan Həmdullanın 5 övladı və iki nəvəsi var. O, 1960-cı illərdə Xalid Səidin qızı Bəhcənin Koşkurqana gəldiyini, bir neçə gün onlarda qonaq qaldığını da xatırladı.

Tahir Kahhar isə bildirdi ki, yalnız Xalid Səidin deyil, bütün məktəblərdən adlar götürülüb. Sovet dönməində məktəblərə Rusiyaya xidmət etmiş, özbək xalqının müstəqilliyinə və azadlığına zərbə vurmuş insanların, xüsusən də rusların adı verildiyindən rəsmi fərmanla məktəblərdən şəxslərin adı götürüldü və məktəblər ölkə üzrə sıra nömrəsilə qeyd edildi.

Ədalət Məmmədov da İctimai televiziya veriliş hazırlamaq üçün Xalid Səid Xocayevin doğulduğu və uşaqlığını keçirdiyi evi, həyət-bacamı çəkdi, Həmdulla Əliyevlə söhbətlərimizi lentə aldı.

Repressiya qurbanı Elbəyin (İlbek) qışlağına doğru

Koşkurqanda işimizi yekunlaşdırıb Qulu Kəngərlinin maşınıyla Çirçik çayı boyunca üzüyuxarı qalxırıq. Bu yol bizi 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji qurultayın iştirakçısı Elbəyin (İlbek) doğulduğu kəndə doğru aparır. 1937-ci ildə Bakıda həbs olunan millətçilərin istintaq materiallarında onun adı da tez-tez çəkilir.

50-60 kilometr sonra çay üzərində qurulmuş bəndə çatırıq. Bəndin aşağısında kiçik yeməxanalar, yüngül xidmət müəssisələri Sovet dövrünü xatırladır. Burada dəryaçadan tutulmuş balıq yeməklə naharı yola veririk. Sonra Ortukboy Abdullayevi və nəvəsini bəndin sol sahilində, dəryaçadan bir azca aralıdakı bağına

aparırıq. Dağ yamacındakı bağçalarda kiçik, taxtadan və dəmir parçalarından qurulmuş sığınacaqlar gözə dəyir. Belə bir sığınacaqlardan birinin yanında Ortukboy və nəvəsi məşindən enir.

Tahir Kahhar əlini dərə yuxarı uzanan yola doğru uzadaraq: “Bu yolla üzüyuxarı getsək, Çingiz Aytmatovun doğulduğu kəndə çatırıq” – dedi. Bizim planımızda təkcə Aytmatovun kəndini deyil, Elbəyin kəndini də ziyarət vardı.

Bəndin aşağısından körpünü keçib sağ sahilə yamaca doğru qalxan yola tərəf üz tuturuq ki, şair Elbəyin kəndinə gedək. Tahir Kahhar deyir: “Azərbaycanlı şair Mikayıl Müşfiqlə Elbəyin taleyi arasında bir oxşarlıq var. Müşfiq Bakıda doğulsa da, şeirlərində ata-baba kəndi Sayadlını tərənnüm edib. Sayadlı Bakıya ən yaxın olan Xızı rayonunun kəndi olduğu kimi, Elbəyin də doğulduğu kənd Daşkəndə ən yaxın olan Bostanlıq rayonundadır. Adı və фамилиясы Məşriq Yunusov olan Elbək 1898-ci ildə Daşkənd vilayətinin Bostanlıq qəzasında anadan olsa da, ailələri yoxsulluq üzündən 1911-ci ildə Daşkəndə köçüb. O, kiçik yaşlarından fəhləlik edib. Boş vaxtlarında məktəbə gedib. Mətbəədə fəhləlik etməsi onun dünyagörüşünü formalaşdırıb. 1917-ci ildən şeirləri mətbuatda çap olunmağa başlayıb. 1920-ci ildən texnikumda, mədəni quruculuq institutunda müəllimlik edib. “Turan”, “Türk sözü”, “Ulu Türküstan” adlı ilk şeirlərindən millət və xalq dərdi ilə yanan şair kimi diqqəti cəlb edib.

Şair “Dil” şeirində yazıb:

Qəmli quşum, cəh-cəh vurub gəl söylə,
De kimlərdir türk dilini satanlar?
Bülbül kimi cəh-cəh vuran bu dili
Utanmadan bu ölkədən atanlar?
Baldan şirin, candan əziz türkcəni
Düşünmədən qəflət içrə yatanlar?
Oxu, quşum, yax onların canını!
Göylərə yay türk dilinin şanını!
Burax, onlar yoldan azıb batsınlar,
El içində boşboğazlıq satsınlar!

(Burada Tahir Kahharın söylədiyi şeirin Ramiz Əsgər tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş variantını verməyi münasib saydıq – Ə.Ş.).

Milli və vətənpərvər şeirlərinə, ictimai fəaliyyətinə, gizli antisovet təşkilatında iştirakına görə onu turançılıqda ittiham edərək 1937-ci ildə həbs ediblər. Hüseyn Cavidlə təxminən eyni vaxtda uzaq və soyuq Maqadandakı həbsxanaya göndəriblər. Şair yaşda Hüseyn Caviddən xeyli cavan olsa da, sərt iqlimə dözə bilməyib. 1939-cu ildə orada dünyasını dəyişib”.

Adı çəkildə özbəklərin həmişə kədər və qüssə ilə xatırladıqları Elbəyin 1999-cu ildə şeirlərini toplayaraq “Jahon adabiyoti” kitabxanası seriyasından çap ediblər. Yol yoldaşımız olan Ortuqboy Abdullayevin tərtib etdiyi və yığcam son söz yazdığı 142 səhifəlik “Munqulu kuşum” kitabı əl böyüklükdədir. Tirajı da cəmi üç mindir. 25 milyonluq özbək xalqının sevimli şairinin kitabı üç min çap olunur! Amma oxucusu olub olmayacağı bilinməyən kitablar 100 min tirajla, yüksək bədii tərtibatla nəşr edilir.

Axşam saat yeddiyə ancaq Daşkəndə gəlib çata bildik. Tahir Kahhar evə zəng vurub çay süfrəsi açdığını desə və nə qədər təkid etsə də, onlara getməyi başqa vaxta saxlayıb, Qulugilə gəldik. Xanımının açdığı gözəl bir Azərbaycanlı süfrəsi bizi gözləyirdi. Süfrə arxasında söhbətimiz tarixdən, azərbaycanlıların sürgün olunmasından getdi. Gecəni Yavərin yanına gələndə Qulu Kəngərlidən xahiş etdim ki, səhər tezdən gəlib məni yola salmağa cəhd göstərməsin. Yavər məni yola salar.

Ürgəndə “toxum” yeyib “dəmlən”dim

Sentyabrın 21-də saat 5.00-da yuxudan durdum. Yavəri rahatlıqsız etməmək üçün qəlyanaltı etmədim. O, məni hava limanına gedən magistral yola gətirdi. Çünki Daşkənddə öncədən taksi çağırmaq xidməti hələ yoxdur.

Yavər yoldan keçən bir maşını saxladı. Hava limanına gedəcəyimi söylədi. Sürücü 3 min som istədi. Özbək somum olmadığından 2 dollar verdim. Sürücü sevincək yola düşdü. 15 dəqiqəyə məni hava limanına cəldirdi.

Daşkənddən saat 7.00-da havaya qalxan təyyarə saat 9.30-da Ürgəncə endi. Professor Jumaboy Yusupov oğlu Muradla məni qarşıladı. Hava limanından o qədər də uzaq olmayan evlərinə gətirdilər. Kiçik həyətyanı sahəsi olan birmərtəbəli və geniş ev özbək qaydasında döşənmişdi. Qəhvəaltı süfrəsinə əyləşdik. Jumaboy “toxum yeyirsənmi?” deyər soruşanda “ovo” dedim. Bilirdim ki, özbək və uyuğurlar yumurtaya toxum deyirlər. Ovo cavabım ev sahibinin çox xoşuna gəldi.

Süfrə yığışdırıldı. Gecə yaxşı yatmadığımdan mürgüləyirdim. Jumaboy “dəmləyirsənmi?” deyəndə sözün mənasını başa düşmədim. Bir az fikrə getdim. Sözün özbəkçə mənasını başa düşməsəm də, fəhmlə nə demək istədiyini anlamağa çalışdım. Dəmlənməyin iki mənası yadıma düşdü. Birincisi, spirtli-alkollu içki içib dəmlənmək, məst olmaq. Səhər yeməyində, adətən, spirtli içki içilmir. Jumaboy da qəlyanaltıda içki təklif eləməmişdi. Yeməkdən sonra da içki içilməz. Düşündüm ki, o, mənə içki təklif etmir.

Yadıma sözün ikinci mənası, çayı dəmə qoymaq düşdü. Çayın üstünə qaynar su tökəndən sonra 5-6 dəqiqə gözləyirik ki, dəmlənsin. Yəni çaynikdəki çayın üzərinə tökülmüş su dincəlsin. Çay da sakitləşib çaynikin dibinə çöksün. Düşündüm ki, özbəklərdə dəmlənmək dincəlmək, istirahət etmək mənasında ola bilər. Ona görə “ovo” cavabı verdim.

Jumaboy mənə çarpayıda yataq açmağa çalışdı. Xahiş etdim ki, balınc və adyal versin. Xalçanın üstündə uzanıb yatacam. Gülümsəyərək “mən də xalçanın üstündə yatmağı sevirəm. Ona da daha yaxşı dəmlənirəm” dedi.

Jumaboy balınc və adyal gətirənədək mən çantamdan pijamamı çıxarıb geydim. O, içəri girəndə gördüm ki, balınc və adyaldan başqa təzə bir pijama da gətirib. Bir saata yaxın dincəldikdən sonra Xivə şəhərinə yola düşdük. Oğlu yolda

maşının sürətini qaldıranda Jumaboy ona xəbərdarlıq edərək sürəti endirməsini tapşırıdı.

Jumaboy Yusupovla 2009-cu il martın 11-13-də Aşqabadda keçirilən “Səlcuqlar dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti” Uluslararası simpoziumda tanış olmuşduq. Toplantıların ağırlığını çiyində daşıyan Kakacan Janıbəyov məni görən kimi dedi: “Özbəkistandan gələn Jumaboy Yusupov sənə səbirsizliklə gözləyir”. Onunla tanışlığımızı yadıma sala bilmədim. Düşündüm ki, yaqın ya tanışlar kitab göndəriblər, ya da Azərbaycana bir sifariş göndərəcək, yaxud hansısa kitabı, məqaləni göndərməmi xahiş edəcək.

***Türkmenistan doğumlu, özbək
professoru Jumaboy Yusupov***

Səhər qaldığımız “Ak altun” hotelinin foyesində tanıdqlarımızla görüşür, ikibir-üçbir söhbət edir, avtobusların gəlməsini gözləyirdik. Birdən ortaboylu, dolubədənli, qıyıqgözlü birisi məni mehribanlıqla qucaqladı. Mən də onu eyni səmimiyyətlə qucaqladım. Lakin nə vaxt, harada gördüyümü, kim olduğunu yadıma sala bilmədim. “Özbəkistan. Prof.Dr. Jumaboy Yusupov” yazısı yavaş-yavaş yadıma onun folklordan yazmış olduğu bir neçə məqaləsini saldı. Səbirlə ortaq tanışlarımızdan söz açmasını gözləyirdim. Düşünürdüm ki, dostlardan kimsə mənim haqqımda ona danışib. O, isə “Adınızı proqramda görəndə sevindim. Dünəndən səbirsizliklə nə vaxt gələcəyinizi gözləyirdim” deyərək sözə başladı. Söhbətindən öyrəndim ki, Daşkənddə çap olunan “Jahon adabiyoti” (Cahan ədəbiyyatı) jurnalının 2008-ci il 1-ci sayındakı məqaləmi oxuyub. 14 ilə yaxın Azərbaycanda yaşamış, elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it-Türk” əsərini ilk dəfə dilimizə çevirmiş, milliyyətcə özbək olan Xalid Səid Xocayev haqqında yazmış olduğum məqaləni onu bərk təsirləndirib. Söhbət zamanı iki-üç il əvvəl müalicə üçün

Bostançı rayonunun Koşkurqan kəndindəki Alim Loğman adlandırılan həkimin yanına getdiyini, Xalid Səid Xocayevin həmin kənddə doğulduğunu bilmədiyini söylədi. Mənə zarafatla dedi ki, məqaləni bir neçə il öncə çap etdirsəydin, Koşkurqana gedəndə Xalid Səid Xocayevin doğulduğu evi ziyarət edə, qohumları ilə görüşərdim.

Mən də gülümsəyərək: “Günahı məndə deyil, Daşkənddəki jurnalların redaktorlarında gör. Həmin yazı 8 il jurnalları dolandıqdan sonra işıq üzü görüb”. Jumaboy Yusupov da, söhbətimizi dinləyənlər də təəssüfləndilər və o, qətiyyətlə “Mənə göndərsəydiniz, çoxdan “İlm sarçəşmələri” jurnalında çap edərdim” – dedi. “Bundan sonra nəzərə alaram” cavabım onu razı saldı.

Sonrakı günlərdə söhbətimizdə “Türkiyənin Bolu şəhərində Abant İzzet Baysal Universitetinin Bolu Xalq Kültürünü Araşdırma və Uygulama Mərkəzi (BAMER) ilə AMEA Folklor İnstitutunun birgə “I Uluslararası Koroğlu, Bolu tarix və kulturu” simpoziumu keçirəcəyimizi, Özbəkistan Respublikası Fənlər Akademiyası Til və Ədəbiyyat İnstitutunun da bu simpoziumun təşkilatçıları sırasında olduğunu” dedim. Jumaboy Yusupov böyük həvəslə simpoziuma qatılmaq istədiyini bildirdi və köks ötürərək “Sizlərin, Türkiyədəkilərin belə tədbirlər keçirməsinə nə var ki! Hünərin var Türkmənistanda, bizdə o sözü dilinə gətir. Gör səni nələrdə ittiham edəcəklər” – dedi.

Təskinlik verdim ki, rahatsız olmasın, Boluda keçirilən simpoziuma da gedər, gələcəkdə birgə elmi toplantılar da keçirərik.

Jumaboy Yusupov özünü özbək deyil, Xarəzmli sayırdı. Çünki onun ata-babalarının yaşadıkları ərazilər 20-ci yüzilliyədək Xarəzmə daxil olub. Sonrakı illərdə burada dəfələrlə inzi-bati-ərazi dəyişikliyi edilib. Ona görə də Jumaboyun doğulduğu yer Xarəzm vilayətinin Mangıt rayonu göstərilir. İndi ora Qaraqalpaq Respublikasının Amudərya vilayətinə daxildir. Jumaboy da 1947-ci ilin fevralın 26-da Mangıtdə doğulub. Valideynləri 1950-ci ildə ata-baba yurdları olan Türkmənistan Respublikasının Daşhəvuz vilayətinə köçüblər.

Jumaboy Yusupov da valideynlərilə birlikdə “Şadlıq” kolxozuna daxil olan kənddə yaşayıb. 1953-56-cı illərdə oradakı ibtidai məktəbdə, 1957-63-cü illərdə Daşhəvuz vilayətindəki Təzəbazar şəhərinin 1 saylı orta məktəbində oxuyub. Orta məktəbdə oxuduğu illərdə şagird istehsalat briqadasının fəal üzvü kimi Moskvaya – Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisinə göndərilib. Oradan medalla qayıdıb.

Orta məktəbdə “Gənc ədəbiyyatşünas” dərəcəsinin fəal üzvlərindən olan Jumaboy 1963-64-cü tədris ilində əla qiymətlərlə təhsilini başa vuraraq Daşkənddəki Rus Dili və Ədəbiyyatı Pedaqoji İnstitutuna daxil olub. 1969-cu ildə institutu fərqlənmə diplomuyla bitirdiyinə, tələbəlik illərində elmi konfranslarda fəal iştirakına, dəfələrlə mükafata layiq görüldüyünə görə onu institutda müəllim saxlayıblar.

1970-71-ci illərdə əsgəri xidmətini başa vurub doğma instituta qayıdan Jumaboyı 1975-ci ildə zabıt kimi yenidən orduda işə cəlb ediblər. 1979-cu ildə onu Daşkənd Dövlət İqtisad Universitetində işə göndəriblər. Dağlıq Altay vilayətinə göndərilən tələbə dəstələrinin rəhbəri olanda oradan folklor nümunələri toplayıb.

1981-ci il aprelin 26-da “Yaxın dildən çevirmədə milli özünəməxsusluğun qorunmasının problemləri (Türkmən nəsrinin özbəkçəyə tərcümələri əsasında)” mövzusunda (10.01.03 indeksi üzrə) namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi adını alıb.

1991-92-ci illərdə Daşkənd Maliyyə İnstitutunda dosent, 1992-95-ci illərdə Daşkənd Dövlət İqtisad Universitetinin Ürgənc filialında direktor müavini, xarici dillər və ümumtəlim fənlər kafedrasının müdiri, 1995-ci ildən Ürgənc Dövlət Universitetində özbək dilçiliyi kafedrasında dosent, 1998-ci ildən 2004-cü ilin sentyabr ayına qədər elə həmin müəssisənin nəzdindəki Beynəlxalq Dil Mərkəzinin direktoru və b. vəzifələrdə işləyən Jumaboy Yusupovun bəzi qəribəlikləri də olmuşdur. O, 1994-1998-ci illərdə Daşkənd Dövlət İqtisad Universitetinin

“Ticarətdə mühasibat hesabı və audit” fakültəsində qiyabi oxuyaraq mühasib-iqtisadçı ixtisasını qazanmışdır.

2000-ci il yanvarın 26-da “Xarəzm nağıllarının genezisi, əsas özəllikləri və poetikası” mövzusunda (10.01.09 indeksində) doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Jumaboy Yusupov 2001-ci ildən Ürgənc Dövlət Universitetinin nəşriyyatına rəhbərlik və “İlm sərçəşmələr” elmi-metodik jurnalına redaktorluq etmişdir.

1986-cı ildə dosent, 2005-ci ildə professor seçilmişdi. Jumaboy Yusupov Özbəkistanda yüksək elmi səviyyəsi, səmimiyyəti, cəsarəti ilə seçilən alimlərdəndir. Nağılların regional xüsusiyyətlərini öyrənərkən bölgənin tarixi-etnoqrafik cəhətlərinə diqqət yetirib. Xarəzmdə yaşayan özbək, türkmən və qaraqalpaqlardan toplanmış nağılların yalnız süjet baxımından deyil, dil və ifadə vasitələri baxımından da Azərbaycanlıdan toplanan nağıllarla çox yaxın olduğunu görüb.

Onun filologiya elminin önəmli və aktual problemlərinə həsr olunmuş 250-dən çox məqaləsi Özbəkistanın, Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın, Rusiyanın, Bolqarıstanın müxtəlif elmi jurnal və toplularında çap edilmiş, 11 respublika, 5 zona və 9 uluslararası elmi konfransda məruzəsi dinlənilmişdir. “Xarəzm nağılları və həyat həqiqəti”, “Xarəzm nağıllarının poetikası”, “Qaynar qəlb sözü”, “Ədəbiyyatşünaslıqda struktural metodlar” və b. kitabları elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanıb.

Ürəyində böyük bir Azərbaycan sevgisi daşıyan, Azərbaycanla əlaqələrin gündən günə yaxınlaşması üçün əlindən gələni əsirgəməyən özbək folklorçusu və ədəbiyyatşünası Jumaboy Yusupova ilk görüşdən qəlbim isinmişdi.

Xivədə Nəsiminin “cəlladı” ilə görüş

Özbəklər Xivəni nisbətən yaxşı qoruyaraq açıq səma altında muzeyə çeviriblər. Firuzəyi kaşılarla bəzənmiş binalar göz oxşayır. Günümüzədək gəlib çatmış bu binaların hər birinin tarixindən kitab yazıla bilər. Bələdçiliyi Jumaboy etsə də, ya vaxtın

darlığından, ya da buraya çoxlu qonaqlar gətirdiyindən şəhər və binalar haqqında o qədər geniş bilgi verməyə çalışmırdı. Ədəbiyyatdan, gündəlik məsələlərdən, Azərbaycanın durumundan söhbət edə-edə gedirdik.

Arxadan gələn “Azərbaycanlı!” çağırışına ikimiz də döndük. Divar dibində köhnə stullarda oturub söhbət edənlərdən ən yaşlısı ayağa qalxmağa çalışdı. “Azərbaycanlı!” deyə səslənənin yanına getdik. Salamlaşdıqdan sonra bizə oturmağa yer göstərüb, çay

sifariş etmək istədi. Çay içməyəcəyimizi bildirsək də, yanında oturduq. Məlum oldu ki, Jumaboy Yusupovla bir-birlərini tanıyır.

*Xarəzmdə Əli Şamil və
Nəsiminin “callad”ı
Şıxnəzər Mətrəsulov*

Heç bir tərcüməçiyə ehtiyac duymadan onun özbək və mənim Azərbaycan türkcəsində olan söhbətimiz yadımda belə qalıb:

– Məni tanıdınmı?

– Yox.

– Ola bilməz!

Yaddaşımı itiləşdirməyə çalışıram. Tanıdığım öz-

bəkləri yada salıram. Heç birinə bənzədə bilmirəm. Onun sual dolu baxışlarından yaxa qurtarmaq üçün:

– Görünür, qocalıq öz işini görüb. Sizinlə harada tanış olduğumu xatırlaya bilmirəm – deyərək vəziyyətdən çıxmağa çalışıram.

O, yenə məni suala tutur:

– “Nəsimi” filminə baxmısanmı?

- Baxmışam.
- Məni yenə tanımadın?
- Yox.
- Mən Nəsiminin cəlladiyam!

Onun bu sözünə məndən çox Jumaboy heyrətləndi. “Azərbaycanfilm”in 1973-cü ildə çəkdiyi “Nəsimi” filminə bir neçə dəfə baxsam da, onu xatırlaya bilmədim. Hazırda Özbəkistan Fənlər Akademiyası Xivə Tarixi Filialında işləyən, tarix elmləri namizədi Şıxnəzər Mətrəsulov “Nəsimi” filminin Xivədə çəkilməsindən, Həsən Seyidbəyli ilə dostluğundan, rejissorun onu epizodik rolda – cəllad rolunda çəkdiyindən danışdı.

O, Ziya Bünyadovu, Həsən Seyidbəyli, futbolçu Kazbek Tuayevi soruşduqca mən hər dəfə “Allahın rəhmətinə qovuşub”, “dünyasını dəyişib”, “dünyadan köçüb” və s. deməli olurdum. Bir anlıq susdu. Sonra yazıq-yazıq və kədərlə üzümə baxıb “Hamısı gedib, mən qalmışam?” deyə cavabsız bir sual verdi. Sualı mənəmi verirdi, ətrafındakıları mı, yoxsa özünəmi? Azərbaycandakı dost və tanışlarını xatırladıqca kövrəlirdi.

– Əvvəllər çox gəlirdiniz, tez-tez gəlirdiniz. Son illər gəlmirsiniz. SİZSİZ darıxırıq. Gəlin, özü də tez-tez və çox gəlin. Onda biz də sevinir, qürurlanırıq – dedi.

Cib telefonu işlədə bilmədiyini söylədi. Oğlanları Laçının və Nədirin cib telefonlarının nömrəsini dəftərçəmə yazdırdı. Xahiş etdi ki, Azərbaycandan kim gəlsə, telefon nömrələrini onlara da verim. Xivəyə gələndə ona zəng vursunlar, onlarla oturub söhbət etsin, ötən günləri xatırlasın.

“Koruntayaq” – qarın ayaq

Xivədən ayrılandan bir saat sonra biz artıq Ürgəncdə idik. Evdə axşam yeməyi hazırlandığını bilsə də, Jumaboy oğluna bir yeməxananın qarşısında maşını saxlatdı. Keçib talvar altındakı tapçanın (taxtın) üstündə özbəklər kimi oturduq. Heç nə deməmiş gök çay (biz ona yaşıl çay deyirik) gətirdilər. Böyük həvəslə içdim.

Jumaboy gök çayın susuzluğu yatırdığından, isti havada bədəni sərinlətdiyindən kiçik bir mühazirə oxudu. Sonra karın-tuyak dedikləri bir yemək sifariş verdi. Böyük kasalar dolu isti xörəyi gətirib qarşımıza qoydular. Qasığı kasaya salıb qarışdıranda gördüm ki, orada qoyun başayağından, qarından, ətdən parçalar və bir az da yarma var.

Mən isti havada belə kalorili xörəyi yeyə bilməyəcəyimi deyərək tərəvəzlə hazırlanmış xörək sifariş vermək istədim. Jumaboy mənə qəti etiraz edərək qarsona getməsini tapşırırdı. Sonra da dedi ki, belə dadlı yeməyi başqa yerdə tapa bilmərik. Yeməyin vacibdir. Özü də araqla.

Mən araq içmədiyimi, havanın çox isti olduğunu, yesəm, halım pisləşəcəyini söylədim. Jumaboy isə mənim dediklərimi eşitmək belə istəmədi. Birdən göy üzünü qara bulud aldı. Şıdırğı yağış başladı. Leysana çardağ tab gətirmədi. Su üstümüzə axmağa başlayanda yerimizi dəyişməli olduq. Hava qəflətən soyudugundan həvəslə koruntuyağı sonadək yedim. Mən yeməyin adının mənasını soruşanda Jumaboy gülərək yeməyin içərisindəki qoyun qarnının və ayağının parçalarını göstərüb: “Yeməyin adı bunlardan, sizin qarın və ayaq dediyiniz sözdən yaranıb” – dedi.

Köhnə və Yeni Ürgənc haqqında Jumaboyın söhbəti

Koruntuyaq yedikdən sonra Jumaboy Yusupovla Ürgənci gəzməyə çıxdıq. Əhalisi 200 mini keçən şəhər bizim Sumqayıtı, Əli Bayramlıyı, Mingəçeviri xatırladır. Nə maraqlı təbiət mənzərəsinə, nə də tarixi abidəyə rast gəldik.

– Qədim mədəniyyət beşiyi Ürgəncdən heç bir iz görmürəm – deyəndə Jumaboya dərinə köks ötürərək:

– Haqqında oxuduğunuz, bilginiz olan Ürgənc bura deyil. Ürgənc şəhəri Ceyhun çayının (indiki Amudərya) sol sahilində, Qızılkum çölündə, Aral dənizindən o qədər də uzaq olmayan bir yerdə idi. Həmin yer indi Türkmənistan Respublikasının Da-

şoğuz vilayətindədir. Türkmənistanın 5 vilayətinin hər biri inzi-bati cəhətdən etraplara bölünür. Yəni keçmiş rayonlar indi etrap adlanır. Yanılmıramsa, siz etrapa ətraf deyirsiniz. Daşoğuz 9 etrapa bölünüb ki, onlardan birinin adı Köhnə Ürgənc, o birinin adı Koroğludur.

Ürgənc neçə dövlətin başkəndi olub. Ən çox da Xarəzm dövründə şöhrətlənib. Türkmənlər, özbəklər, qaraqalpaqlar, az sayda qazaxlar birlikdə yaşayıblar. Sovet hakimiyyəti illərində inzibati-ərazi bölgüləri Moskvada oturan rusların ağlına gələn şəkildə bölündü.

Mən zarafata salaraq:

– Jumaboy əkə, ağillarıma gələn şəkildə, yoxsa bilincli şəkildə? Rusiya zəifləyəndə bu yerlər onun əsarətindən çıxmasın deyər millî zəmində qarşıdurma yaratmaq üçün? – deyərək sual verdim.

– Onu deyər bilmərəm. Bildiyim odur ki, 1920-ci illərin bölgüsündən sonra problemlər yarandı və köçlər başladı.

Neçə illər ki, Ürgənc şəhərində yaşayıram. Kəndimizə xeyir-ə-şərə getməyim problemə çevrilib. Hər dəfə sərhəd keçid məntəqəsindəki basırıqda nə qədər vaxtım itir, əsəbim korlanır. Mənim vəziyyətimdə olanlar on minlərlədir. Bu çətinliklərə görə Türkmənistanadakı özbəklər Özbəkistana, Özbəkistandakı türkmənlər də Türkmənistanə köçür. Hökumətlər də bu köçlərə maraqlıdır.

Deyəsən, mövzudan uzaqlaşdım. Köhnə Ürgəncdən danışırıdım – dedim.

– Pamir və Hinduquş dağlarının kəsişdiyi yerdən başlayıb Aral dəryasına kimi gələn Ceyhun çayı (Amudərya) yalnız su gətirmirdi, həm də dağların münbit torpağını gətirirdi. Buna görə də əkin sahələri verimli olurdu. İnsanlar da bu yerlərdə artıb çoxalır, şəhərlər salırdılar. Araşdırıcılara görə, Ürgənc şəhərinin adı müqəddəs “Avesta”da Urva, Urqa kimi yazılıb. Sonra adı dəyişdirilib Xangir olub. Söz bu yerə çatanda mən özümü saxlaya bilməyərək dedim:

– Onda belə çıxır ki, Köhnə Ürgənc bizim kəngərliyələrin qurduqları Kanq dövlətinin paytaxtı olub?

– Sizin kəngərlilərin, yoxsa bizim kanqlıların? – dedi və sözünə davam etdi. Arxeoloqlara görə, qədim dövrlərdə bu yerdə möhtəşəm şəhər olub. Miladdan öncə 138-126-cı illərdə Türküstanı gəzən Çin casus-səyyahı Çian-Kine şəhərin əzəməti və var-dövləti haqqında bilgi verib. Ərəb istilasından sonra şəhər Qurqenc adlanıb. İşğallar heç də yaxşı hal olmasa da, ərəb işğalından sonra uzun müddət savaşa ara verildiyindən şəhər keçmiş əzəmətini bərpa edib. Termezdən, hətta Ceyhun çayından aralı olan, indi Əfqanıstan ərazisi sayılan Kunduz, Məzari Şərif şəhərlərində də yüklər çay gəmiləri ilə Aral dənizinə kimi gətirilirmiş. Aral dənizindən keçən gəmilər Seyhun çayı (indiki Sırdərya) vasitəsilə yükləri Qızıl Orda, hətta Çirçik çayı vasitəsilə indiki Daşkəndə, eləcə də Türküstan, Taraz şəhərlərinə kimi apara bilirlərmiş. Aral dənizinə axan Ceyhun və Seyhun çayları ticarətin inkişafında böyük rol oynayıb. Çay kənarında onlarla abad şəhər və qəsəbələr salınıb.

Ürgənc Böyük İpək yolunun kilid şəhərlərindən birinə çevrilib. Əməvilər dövründə Xarəzm bölgəsinin mərkəzi olub. Böyük səyyah Əl Həməvi 1219-cu ildə Ürgəncə gəldikdən sonra indiyədək bu böyüklükdə şəhər görmədiyini yazıb. Belə gözəl və abad şəhərə təbii fəlakətlərdən çox insanlar zərər vurub. İnsanlar bir-birini öldürüb, yüz illər boyu yaradılmış mədəniyyətləri dağıdıblar. Əl Həməvidən bir il sonra, yəni 1220-ci ildə şəhəri mühasirəyə alan monqol orduları əhalinin müqavimətini qıra bilmədiklərini gördükdə Ceyhun çayı üzərində min bir əziyyətlə qurulmuş bəndləri uçurublar. Şəhəri su basıb. İnsanlar suda boğulub, evlər və tarixi abidələr uçub, adamlar uçmuş binaların altında qalaraq ölüblər. Möhtəşəm memarlıq abidələrindən Tekişin türbəsi və qədim saray salamat qalıb – dedi.

– Jumaboy əkə, dediklərinizə şübhəm yox, amma bu gün YUNESKO-nun Dünya Mirası siyahısında Ürgəncdən xeyli abidənin adına rast gəlmişəm – dedikdə,

– Doğrudur, bu gün Köhnə Ürgəncin turistik yerləri siyahısında kübrəvilik sufi cərəyanının banisi Nəcməddin Kübranın

türbəsi (12-13-ci yüzillər), Monqol Torebeg-Xanymın türbəsi (12-14-cü yüzillər), Mamun minarəsi (10-11-ci yüzillər), Kutlug-Timur minarəsi (12-14-cü yüzillər) – Türküstandakı ən yüksək minarə – 60 metr ucalığındakı, Qırxmoll türbəsi (m.ö. 2-ci m.s. 3-cü yüzil), ibn-Xadzhby mədrəsəsi (14-16-cı yüzil), 2-ci Arslan türbəsi (11-ci yüzil), Faxrad-din Razi (13-cü yüzil), Azizan Al-Ramatani (13-14-cü yüzil), Seyd Ahmed (12-14-cü yüzil), Pir-yarveli (14-17-ci yüzillər), Guligərdan (12-ci yüzil), Xorezimbəg türbələri (13-18 yüzillər), Daşqala (14-16-cı yüzillər), Matkarim-İşhan (19-20-ci yüzillər), Sultan Ali (1580), Tekeş-Xorezmşah (13-cü yüzil) 14-cü yüzildən qalma adsız minarə, Daşməscid (1903-1908) və Ağ qala qalası (12-13-cü yüzillər) qalır.

Tarixçi olmasam da, gecəyarı yuxudan qaldırırsan, onların adını sayaram. Bu abidələrin çoxu sonralar təmir edildi. Şərqi böyük şəxsiyyətlərindən İbn Sina, Biruni, Ebu Sehl el-Mesih, İbn İrak, İbn ül-Hammar, Ebu Mansur es-Seəlibî və b. adları da Ürgəncə bağlı çəkilir.

Əmir Teymur da 1388-ci ildə Ürgənci işğal edəndə əsgərləri şəhər əhalisinə olmazın divanını tutdu. Əhalini qəddarcasına öldürdülər. Sağ qalanlarını Səmərqəndə apardılar. O gözəllikdə şəhərin əkin sahəsinə çevrilməsini əmr etdi.

Çingiz xanın, Əmir Teymurun əsgərləri nə qədər insan öldürsə də, binaları dağıtsa da, Ürgənc yenidən dirçəldi. Lakin 17-ci yüzildə təbiətdə bir dəyişiklik baş verir. Ceyhun çayı daşdıqca yatağını şimala doğru dəyişir. Ürgənc şəhəri sular altında qalır. Xivə xanı 1646-cı ildə şəhərin əhalisini təxminən 150 kilometr aralıya, Xivə şəhərinin yaxınlığına gətirir. Beləcə, bu gün gəzdirmə Ürgənc şəhəri yaranır. Köhnə Ürgənc xarabalığa çevrilir.

Ceyhun deryaçasından Xan Yab suvarma kanalı çəkiləndən sonra, yəni 1831-ci ildən adamlar yenidən Köhnə Ürgəncə köçməyə başlayırlar. 1930-cu ilin iyulunda SSRİ-də rayonlar yaradılmağa başlayanda Köhnə Ürgənc də yeni yaradılan rayonun mərkəzi elan edilir. İndi şəhər tipli qəsəbədir. Turistik mərkəz-

lərdən biri olsa da, Türkmənistandakı viza problemi oraya turist axınını əngəlləyir.

Xarəzm dastanları mövzusunda Saparbayla söhbət

Bir az dincimizi almaq və çay içmək üçün açıq havadakı bir yeməxanada oturmaq. Bu zaman əlində bağlama olan yaşlı bir kişi gəlib Jumaboy və mənimlə görüşdü. Jumaboy dedi ki, Aş-qabadda haqqında bilgi verdiyim Xarəzm dastanlarının bilicisi, bu cılız qoca Saparbay Ruzimboyevdir.

Saparbay Ruzimboyevin bir neçə məqaləsini oxumuşdum. Jumaboy, görünür, mənim haqqımda da ona bilgi vermişdi. Söhbətimiz çox şirin keçirdi. Gətirdiyi bağlamanı açdı. 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “Тўрўғли” dastanını verdi. Çox sevindim. Kitabın nəşrindən xəbərim vardı. Bilirdim ki, Özbəkistanda çap olunan “Koroğlu” dastanlarından Azərbaycan variantına ən yaxını Xarəzm variantıdır. Koroğlu mövzusunda xeyli söhbət edəndən sonra bağlamasından o biri kitabları da çıxardı. 2006-2009 illərdə nəşr edilmiş dörd cildlik “Oşiqname” kitabları idi. Bütün kitabları nəşrə hazırlayan heyətin rəhbəri özü, elmi redaktoru Jumaboy Yusupov idi.

Kitabların dördünün də tərtibində və ön söz yazılmasında S.R.Ruzimboyev iştirak etmişdi. 1-3-cü cildlərdə S.S.Ruzimboyevin, 4-cü cildə isə X.S.Ruzimboyevin imzası vardı. Bundan əlavə, 1-ci cildin tərtibində Q.E.Eşçonova, A.Axmədov, 2-ci cildin tərtibində Q.E.Eşçonova, 3-cü cildin tərtibində A.Axmədov, 4-cü cildin tərtibində Q.E.Eşçonova, N.Matyozova, N.Raimova iştirak edəblər.

Xarəzm dastanları arasındakı “Oşik Qarib”, “Asil və Karam”, “Laylı və Majnun”, “Qul və Sanobar” dastanları Azərbaycan Respublikasında nəşr olunan dastanlarla çox yaxındır. “Xuroman peri”, Saed və Xamraz”, “Xurulluko və Xamraz” dastanları İran türkləri arasında məşhurdur. “Ediqo” dastanı isə

tatar-başqırdlarından, qazaxlardan, noqaylardan, Krım tatarlarından toplanmış eyniadlı dastanın variantıdır desəm, yəqin yanılmaram. “Oşiqname” kitabının 4-cü cildindəki “Ayvaz” dastanının iki variantı da diqqətimi çəkdi. Azərbaycan Respublikasından “Ayvaz” adlı dastanın toplandığına rast gəlməmişəm. “Koroğlu” dastanında Eyvazdan geniş söz açılır. Amma Xarəzmdə olduğu kimi, İranda yaşayan Qaşqaylar, Əfşarlar, Xələclər arasında aşıqlar “Ayvaz-Eyvaz” adlı ayrıca dastan danışirlər.

Həcmələri 326-454 səhifə arasında dəyişən kitablar az tirajla, aşağı keyfiyyətdə nəşr edilsə də, Saparbay da, Jumaboy da məmnun idi. Çünki kitabları öz pulları ilə nəşr etdirməmişdilər. Hamısını Xarəzm Dövlət Nəşriyyatı çap etmişdi.

Avtoqraf yazılmış kitablar ağır olsa da, onları sevinc içərində götürdüm. Çünki Sovet dövründə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrindən bəhs edən əsərlərdə əsasən xalqları bir-birindən ayıran cəhətlərə üstünlük verilirdi. Əlimdəki kitablar isə bunun əksini deməyə əsas verən gözəl qaynaqlar idi. Azərbaycan araşdırıcıları bu kitablardan yararlanıb, Azərbaycan-özbək folklorunun, mədəniyyətinin oxşarlıqlarının çox olduğunu yazmalarını istəyirdim.

Çəmənzəminlinin işlədiyi universiteti görmək həvəsim

Söhbətimizin yekunlaşmaqda olduğunu gördükdə mən Xarəzm Pedaqoji İnstitutuna getməyi təklif etdim. Jumaboy: “Oraya səhər gedəcəyik, indi institutda heç kim yoxdur” – dedi.

Mən indiki binaya deyil, köhnə binaya getmək, oranın şəklini çəkmək istədiyimi bildirəndə Saparbay maraqla Jumaboyın üzünə baxdı. Mən də fikrimə aydınlıq gətirmək üçün dedim:

– Ürgəncə gələsən, Azərbaycanın məşhur yazıçısı Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin izi olan yerləri görməyəsən, bu, böyük günahdır. O, 1938-1940-cı illərdə Ürgənc Pedaqoji İnstitutunun baş müəllimi və kitabxana müdiri işləyib.

Ayaqüstə olan hər iki həmsöhbətim yenidən oturdular və təkrar çay sifarişi verdilər. Söhbətimiz yenidən qızıxdı. Belə məlum oldu ki, hər iki professorun Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin əsərləri haqqında bilgiləri var. Amma ömür yolu haqqında bilgiləri azdır.

Mən Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin 1909-cu ildə Bakıda realnı məktəbi bitirdikdən sonra ali məktəbdə oxumaq üçün Sankt Peterburqa getdiyindən, sənədlərini Mülki Mühəndislər hazırlayan Universitetə versə də, riyaziyyatdan qiymət ala bilmədiyindən, Aşqabada döndüyündən, orada latıncanı öyrənməyə çalışdığından, sonra Daşkəndə gələrək 6 aylıq kursda oxuyub, gimnaziya imtahan verib, universitetə qəbul olunmaq hüququ qazandığından söz açdım.

Söhbətim hər ikisinin də marağını çəkdiyinə görə bir az da şirnikləndirici faktlar deməyi münasib bildim. Cəmənzəminlinin Kiyevdə ali təhsil aldığı da, orada dərnək qurduğunu da, İstanbulda Azərbaycan Cümhuriyyətinin konsulu olduğunu, bolşevik istilasından sonra 1926-cı ilədək Parisdə mühacir həyatı yaşadığını da söylədim.

Həmsöhbətlərim bildirdilər ki, Yusif Vəzir Cəmənzəminli haqqında özbək və rus dillərində məqalələr oxuyublar. İstedadlı bir yazıçı olduğunu bilirlər. Mənim mövzuya belə önəm verməyim içlərində sual doğursa da, nəzakət xatirinə bir söz demirdilər. Mən “mıs-mısımin Mustafasını” dilə gətirərək dedim: “Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Daşkənd həyatı öyrənilməyib. Oradakı qohumları, oxuduğu məktəb haqqında Azərbaycan oxucusunun bilgisi yox dərəcəsidir”.

Cəmənzəminli Ürgəndəki Xarəzm Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim işləyibsə, demək, iş planına görə elmi araşdırmalar aparıb, ilin sonunda bu haqda hesabat verib. Ürgəndə olarkən kimlərlə oturub-durub. Yaradıcı adam burada boş-bekar gün keçirməzdi. Ya yarımçıq qalmış əsərlərini tamamlayardı, ya da yenilərini yazardı. Ürgəndə yazdığı əsərlər haradadır? Bu və buna bənzər suallar çoxdu.

Xarəzm Pedaqoji İnstitutunun, eləcə də vilayət təhsil idarəsinin arxivində Yusif Vəzir Cəmənzəminli ilə bağlı hansı sənədlər qorunub saxlanır?

Jumaboy Yusupov Səparbaya müraciətlə dedi ki, 2009-cu il martın 11-13-də Aşqabadda keçirilən “Səlcuqlar dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti” Uluslararası simpoziumda da Əli əkə ilə bu mövzuda xeyli söhbətimiz oldu. Mən ona Ürgəncə dönəndə arxivə gedib bu mövzuda axtarış aparacağıma söz verdim. İşimin çoxluğundan vədimə əməl edə bilmədim.

Mən zarafata salaraq dedim: “Üçümüz də qocalmışıq. Arxivə gedib, araşdırma aparan vaxtımız keçib. Gəlin belə razılaşaq. Siz universitetinizin istedadlı bir gəncinə Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Özbəkistandakı fəaliyyəti haqqında doktorluq mövzusu verin. Mən onun Azərbaycanda və Türkiyədə keçirilən simpoziumlarda iştirakına və məqalələrinin nəşrinə kömək edirəm”. Razılaşıdılar.

Razılaşmalarına baxmayaraq Səparbay nə məqsədləşə məndən soruşdu: “1938-ci ildə repressiya səngimişdi. Belə olan halda Cəmənzəminli nədən Özbəkistana gəlməli olub?”

– Səparbay əkə, doğru deyirsiniz. 1937-ci ilin martında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumunda Yazıçılar İttifaqının sədri Seyfulla Şamilov bir çox yazıçı kimi Cəmənzəminlini də kəskin tənqid etdi və onu əksinqilabçı ittihamı ilə Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxartdırdı. Yazıçılar İttifaqının orqanı “Ədəbiyyat” qəzetində onu tənqid edən bir neçə məqalə verdi. Yusif Vəzir Cəmənzəminli həтта vaxt tapıb ona qarşı haqsızlıq edildiyi barədə Azərbaycan K(b)P MK birinci katibinə və Ümumittifaq K(b)P MK-nın baş katibinə ərizələr göndərdi.

Ərizələrinə cavab almadığına görə Moskvaya, Ümumittifaq K(b)P MK-a şikayətə gedir. Şikayətlərindən bir müsbət nəticə alınmır. Onu nə Yazıçılar İttifaqının üzvlüyünə, nə də işə bərpa edirlər.

Şikayətləri, yazışmaları bir ilə qədər çəkir. 1938-ci ildə Azərbaycandakı “Kommunist” qəzetində Xarəzm Pedaqoji İnstitutunda rus dili dərsi vermək üçün müəllim müsabiqəsi elan

edildiyini oxuyur. Sənədlərini göndərir. Müsabiqədən keçir. 1938-ci ilin avqustunda Ürgəncə gəlib işə başlayır.

Repressiya olunanların bəziləri istintaq zamanı Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin də millətçi olduğunu, onlarla birgə işlədiyini söyləyir. Hətta Kırmda həbs edilən Asan Səbri Ayvazov da KQB-nin tapşırığı ilə yazdığı “Milli Firqə” əsərində Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin adını millətçilər sırasında çəkir. Bütün bunlara bax-mayaraq Yusif Vəzir Çəmən-zəminlini həbs etmirlər. Sanki o, unu-dulur. 1940-cı ildə Bakıya gəlməsəydi, bəlkə, həbs edilməyəcəkdi.

Bakıya gəlməsi onun həbsinə səbəb olub. Bakıda həbs edil-dikdən sonra 6 aya yaxın istintaq ediblər. Sonra da Nijni Nov-qorod vilayətindəki Suxobezvodnaya stansiyasında həbs düşər-gəsinə göndəriblər. Orda da çox yaşaya bilmir. Həmin il ac-lıqdan və xəstəlikdən dünyasını dəyişir.

Yusif Vəzir Çəmən-zəminli ilə bağlı üzücü söhbəti bitirib indi orta məktəb olan keçmiş Xarəzm Pedaqoji Universitetinin binasına şəkil çəkdirməyə getdik. Sonra da Ürgənc şəhərinin axşamlarını seyr etməyə çıxdıq.

Hoteldə qala bilmədim

Biz evdən çıxanda Jumaboyun xanımı özbək plovu hazırla-yacağını demişdi. Günorta yediyimiz koruntayaq məni elə tut-muşdu ki, yeməyə halım yox idi. Xanımın böyük həvəslə bi-şirdiyi plovu yeməmək isə ona hörmətsizlik idi. Çox yeməli və tərifləməli idim ki, xanım razı qalsın. Plovu necə yeyəcəyimi düşündüyümdən müxtəlif bəhanələrlə vaxtı uzadır, evə gec dönməyimizə çalışırdım. İstəyimə çatsam da, axşam özbək plo-vu yeməkdən yaxa qurtara bilmədim.

Axşam Azərbaycan-Özbəkistan arasındakı elmi, mədəni, ədəbi əlaqələrin inkişaf edən dünyanın sürəti ilə ayaqlaşmadı-ğından söhbət etdik. Xarəzm folkloru ilə Azərbaycandan topla-nan folklor nümunələrinin, xüsusən də dastanlarımızın eynili-yindən söz açdıq. Jumaboy elmi konfranslar keçirməyə maddi

imkanları olmadıqlarından gileyləndi. Mən isə bunun səbəbini maddi imkansızlıqla yanaşı, siyasi sıxıntılardan doğduğunu söylədim. Uzun söhbətdən sonra razılaşdıq ki, Jumaboy Yusupov rektorla danışib yerli hakimiyyətdən konfrans keçirməyə icazə alsın, mən də maliyə qaynaqları tapım.

Xeyli fikrə getdikdən sonra: “Rektorumuz gəncdir və cəsə-rətli adamdır. Görüşəndə onunla bir danışın. Bəlkə, bizim uni-versitetlə birlikdə simpozium keçirməyə razılıq ala bilər” – dedi.

Beləcə, “Xarəzmdən Anadoluya kültür yolu” adlı elmi konfransın ilkin layihəsini hazırladıq. Qaldı səhər onu Ürgənc Universitetinin rektoru ilə razılaşdırmaq və mənim maliyə qay-naqları tapmağım.

Mən çalışırdım ki, söhbətimizi tez bitirib hotelə gedim. Ju-maboy Yusupov da elə bil, söhbətdən doymurdu. Tez-tez saata baxmağım onu dilə gətirdi: “Saata nə yaman baxırsan? Bundan sonra nə iş görəcəksən ki?” – deyər xəbər aldı.

Mən də sakitcə: “Gecdir, hotelə gedim yatım, siz də yatıb dincəlin. Səhər tezdən durub qalan işlərimizi görək” – dedim.

Hotelin hazırdır. Nə vaxt yuxun gəlsə, de, yatağını açsınlar. Evi tikdirəndə sizin kimi qonaqların olacağını nəzərdə tutub sayını çox elədim. Beş otaqdır. Qızlarım burada yoxdur. Daş-kənddə oxuyurlar. Qonaq çox olanda onların otaqlarından da istifadə edirik” – dedi.

Hələ Bakıda olarkən Jumaboy Yusubova Ürgəncə gələrkən hoteldə qalacağımı demişdim. Daşkənddən zəng vuranda mənə bir hotel adı və qalacağım otağın nömrəsini demişdi. İndi məlum oldu dediyi hotel adı onun yaşadığı məhəllənin, otaq nömrəsi isə evinin nömrəsi imiş.

Deməyə sözüm olmadı, yarım saat sonra keçib mənim üçün ayrılmış otaqda yatdım.

Rektorla açıq söhbət

Səhər yeməyindən sonra universitetə getdik. Saat 9.00 olmamışdı. Universitetin həyəti olduqca gür idi. Lakin bu gurluq

tələbələrin dərslə gəlişindən xəbər vermirdi. Tələbələr əllərində dərslər çantaları, kitab əvəzinə bir adyal, bir az geyim, bir az da yemək, üç bir, beş bir söhbət edirdilər. Sifətlərində də bir sıxıntı, qüssə vardı. Kəsiblik hər şeydə, geyimlərində də, əllərindəki bağlamadakı paltar və ərzaqda da özünü göstərirdi.

Tələbələri dərslər otaqlarına deyil, tarlaya pambıq yığmağa göndərirdilər. Universitetin binasının ikinci mərtəbəsinə, rektorun otağına qalxdıq. Qapıda yazılmışdı: “Əl Xorezmi nomlu Urqanc Davlat Universitetinin rektoru, professor Özbəkistan FA akademiki A.Sadullayev”.

Qəbul otağında katibədən başqa kimsə yox idi. Rektorun kabinetinin qapısı da açıq idi. Qəbul otağına girən hər kəs rektorun yerində olmadığını görürdü.

Jumaboy mənim haqqımda katibəyə bilgi verdi və rektorla görüşəcəyimizi öncədən razılaşdığını dedi. Qız bir az fikrə getdikdən sonra: “Axşama kimi burada gözləməzsiniz də, rektoru görə bilməyəcəksiniz. Onu görmək istəyirsinizsə, həyatə enin. Müəllim və tələbələrin pambıq yığımına göndərilməsinə nəzarət edir” – dedi.

Jumaboy, müəllim və tələbələrdən soruşa-soruşa rektorun yerini müəyyənləşdirdi. Yanımızdan tələbə və onlara rəhbərlik edən müəllimlərlə dolu köhnə avtobuslar keçirdi. Avtobus çatmadığından tələbə və müəllimlər pambıq daşımaq üçün uyğunlaşdırılmış Belarus tipli traktorların qoşqularında da gedirdilər. Pambığı tökülməkdən qorumaq üçün qoşquların kənarlarına qaynaqlanmış dəmir tor indi tələbələri yıxılmaqdan qoruyurdu. Səs-küy ələmi götürmüşdü. Tələbə və müəllimlərin ciddi etirazları, narazılıqları hiss edilmirdi.

Axır ki, rektoru tapdıq. Jumaboy, görünür, mənim gələcəyim haqqında rektoru bilgiləndirmişdi. Odur ki, yanındakılara bəzi göstərişlər verib nisbətən sakit bir yer seçdi. İş çox olsa da, gileylənmədi. Gülərlə qarşıladı. Ayaqüstü söhbətə başladı. Hal-əhval tutdu. Azərbaycanın durumunu xəbər aldı. Mən qısa cümlələrlə cavab verirdim. Arada bir xəstəmi, yoxsa yorğunmu olduğumu soruşdu. Mən də hər şeyin normal olduğunu söylədim.

Jumaboyun Türkiyəyə gedəcəyindən, birlikdə təşkil edəcəyimiz simpoziumdan söz açdıq. Nikbinliklə bildirdi ki, belə bir simpoziumu Daşkənddə təşkil etmək çox çətindir. Çünki bunun üçün prezidentdən icazə alınmalıdır. İnstitut direktorları, rektorlar da, hətta akademiyanın prezidenti də İslam Kərimovun qəbuluna düşə bilmirlər. Qəbuluna düşə bilsələr də, öz fikirlərini söyləməyə cəsarət etmirlər. Amma Ürgəncdə belə bir beynəlxalq simpozium düzənləmək mümkündür.

Rektor mənalı-mənalı gülümsəyərək “Pambıq yığımı başa çatanda hakim (Vilayət icra hakimini nəzərdə tuturdu) məni çağırıb işin gedişi haqqında hesabat istəyəcək. Onda simpozium məsələsini hakimə deyərəm. Hakim də İslam Kərimovla tez-tez görüşür. Prezident onun sözünü yerə salmaz”.

Onun söhbəti mənə xoş gəlsə də, yenə nədən əhvalım yaxşı olmadığıyla maraqlandıqda Jumaboy pambığa göndəriləcək tələbələrə işarə etdi. Qanımın qara olmasının tələbələrin dərstdən ayrılaraq pambığa göndərilməsi olduğunu anlatdı. Rektorun sifətinə bir qüssə buludu çökdü. Kiçik bir sakitlikdən sonra: “Allaha çox şükür ki, Azərbaycanda belə şeylər yığışdırılıb. Yəqin yaxın illərdə bizdə də buna son qoyular” – dedi.

Rektor qanqaraçılığı aradan qaldırmaq üçün yarı zarafat-yarı ciddi soruşdu: “Rüşvəti necə, aradan qaldıra biliblərimi?” Özümdən asılı olmayaraq güldüm. Universitetlərə və texnikumlara testlə qəbul keçirildiyindən rüşvət almaq mümkün deyil. Amma semestr imtahanlarında, diplom işlərinin yazılmasında, qəbulunda “hörmət” siz keçinilmədiyi xəbərləri gəlir” – dedim.

Rektor da gülərək. “Gərək sizdən çox şey öyrənək. Rüşvətə gözəl ad qoyubsunuz “hörmət!” Bizdə “hörmət” in bir forması da var. Dekanlar pambıqdan yayınmaq istəyən imkanlı tələbələrin hər birindən 200 dollar alıb icazə verirlər. Mən xəbər aldıqda 5-10 tələbəyə icazə verdiklərini deyirlər” – deyərək yanındakılara işarə edərək güldü.

Razılığa gəldik ki, simpoziumun qaydalarını və şərtlərini Jumaboy Yusubovla mən hazırlayım. Biz nə cür hazırlasaq, o reallaşdırmağa çalışacaq.

Rektorun yanından ayrılanda Jumaboy Yusubov dedi: “Üzündə nə varsa, ilk görüşdən səninlə zarafat edir, səmimi danışmağa çalışır. Rektorumuzun indiyədək rüşvət sözünü dilinə gətirdiyinin şahidi olmamışdım. İndi sizin yanınızda dekanları biabır elədi. Mən elə bilirdim, dekanların tələbələrədən pul alıb, onları pambıq yığmağa getməkdən yayındırıqlarını bilmir. O, hətta alınan pulun məbləğini də somla deyil, dollarla dedi.

– Rektor düşündü ki, somla desə, mən hesablaya bilmərəm, dollarla dedi ki, məbləğin o qədər də böyük olmadığını bilim - cavabını verdim..

Hər ikimiz güldük.

Qarpızın pulunu çora verdim

Universitetdən ayrılıb Özbək Hava Yollarının bilek kassasına gəldik. Jumaboy Yusubova İstanbula gedib-gəlmək bileti aldıq. Oradan da Daşkənddən gələn Mamatkul Jurayev ilə Rüstəm Abdullayevi qarşılamağa getdik. Onları da alıb Jumaboyın evinə gəldik. Özbək plovu yedikdən sonra saat 13.00-da Jumaboyın tələbəsinin maşınında Daşoğuzə tərəf yola düşdük.

Bölgə pambıqçılıq üzrə ixtisaslaşsa da, yol boyu çoxlu bostanlar vardı. Bostanların qırağında qarpız, yemiş tığlanmışdı. Məhsulu bazar üçün hazırlamışdılar. Maşınların gəlib aparmasını gözləyirdilər. Bu qədər yığılmasına baxmayaraq tarlada elə bil qoyunquzu yan-yana yatmışdı. Məhsulun bolluğuna heyran qalmışdım.

Rüstəm Abdullayev susadığını bildirdi. Təklif elədi ki, talvarların birinin yanında dayanıb qarpız alağ. Yedikdən sonra yolumuzu davam etdirək. Talvarın yanında maşından enib bostançını səslədilər. Cavab almayanda maşını o biri talvarədək sürdürdülər. Üçüncü talvarın yanında onlar bostançını səsləyəndə mən talvara kimi getdim. Oraya 5 min som qoydum. Pulun üstünü də yekə bir kəsəklə örtədim ki, külək olsa, aparmasın. Amma elə ört-

düm ki, pulun bir tərəfi görünsün. Geri qayıdanda da kiçik cib bıçağımla bir qarpızı saplağından üzub qoltuğuma vuraraq gətirdim.

Yol yoldaşlarım heyrətlə mənə baxırdılar. Həyəcanla dedilər ki, aparıb qarpızı talvara qoyum. Mən etiraz edəndə bir-birinə aman vermədən Özbəkistanda bostandan oğurluq edənlərin başına gələn hadisələrlə bağlı rəvayətlər danışmağa başladılar. Dedilər ki, bostanları iyələr(əyələr) qoruyur. Oğurluq edəni ilan cilidinə girib çalır, ya da elə vurur, ağzı əyilir. Bir sözlə, oğrunun özünə, ailə üzvlərinə zərər gəlir.

Mən: “Çora 5 som verib qarpız aldım” deyəndə yol yoldaşlarım heyrətlə mənə baxdılar. Gülərək çardağa 5 min som qoyduğumu dedim. Mamatkul: “Çox qoyubsan. O pula Daşkənddə üç qarpız almaq olardı” – dedi.

Rüstəm Abdullayev də dedi ki, qarpız yemək həvəsinə düşməyimə lap peşman olmuşdum. Elə bildim, Əli Şamil ateist olduğundan bostan əyəsinin varlığına inanmır.

Jumaboy Yusubov xəbər aldı ki, bizə görə “Çorun pulunu verdim” dediniz, yoxsa sizdə də çor sözü işlədilir?

Dedim ki, Azərbaycanda ev əyəsinə kilimçi, mal-qara əyəsinə çər, su əyəsinə vurğun, meyvə-tərəvəz əyəsinə çor deyilir. Bundan başqa, şulum-çulum, atay və b. əyələrin də haqqında eşitmişəm və ya oxumuşam. Heyif ki, tanrıçılıqdan yazanlar onları çox vaxt İlah kimi tanıdırlar. Əslində onlar İslam dinindəki mələklərə uyğun gəlir. İslam dinində Cəbrayıl, Mikayıl, İsrəfil, Əzrayıl, İnkir, Minkir, Ridvan-Rizvan mələk adlandırılırsa, tanrıçılıqda nədən əyələri İlah adlandırmalıyıq?!

Mamatkul dedi ki, sizinlə gərək çoxdan tanış olaydım. Məqalələrimdə onları mən də ilahlar kimi vermişəm. Dedikləriniz ağlıma batdı. Gərək geri dönəndən sonra bu mövzunu bir daha incələyəm.

Jumaboy Yusubov köks ötürərək dedi ki, sizin dediyiniz sözlərin çoxu bizim kəndlərimizdə də işlədilirdi. Heyif ki, unudulub getdi. Gənclər onları bilmir. Qarpızı deyə-gülə yeyib yola düşdük.

Sərhəd-keçid məntəqəsində qalmaqal

Yol boyu bir neçə böyük və gursulu kanalın üstündəki körpüdən keçdik. Heyrət məni bürümüşdü. Payız vaxtı Ceyhunda (Amudəryada) bu qədər su hardandır?! Bu kanalların hər birində az qala Araz və ya Kür çayındakı qədər su axırdı. Fikrimi Jumaboya bildirəndə dedi ki, Ceyhun çayının yuxarı axarlarında bir neçə bənd vurublar. Yazda qar-yağış suları bəndlərə yığılır. İndi tarlalardakı payız əkininə görə suyu çox buraxıblar, kanalların hamısı dolu gəlir.

Bir azdan Ceyhun (Amudərya) çayının üzərindəki körpüdən keçdik. Çaydakı su kanallardakından az idi. Körpüdən sərhəd-keçid məntəqəsi aydın görünürdü.

Sərhəd-keçid məntəqəsində qonaq olduğuma görə yoldaşlarım məni irəli verdilər. Özbəkistan tərəfdən problemsiz keçdik. Gömrük işçiləri çantalarımızı açıdırıb baxmadan, sərhədçilər sorğu-sual etmədən pasportlarımıza möhür vurub növbədənkənar yola saldılar.

Türkmənistan tərəfdə də gömrük işçiləri bir söz demədilər. Sərhədçi isə pasportumu o tərəf, bu tərəfə çevirib diqqətlə səhi-fələyib yana qoydu və yoldaşlarımın pasportlarına möhür vurub qaytardı. Mən pasportumu nədən qaytarmadığını soruşanda sərhədçi saymazyana “vizanız yoxdur” dedi. Onun saymazyana hərəkəti məni əsəbləşdirdi. Qatlanmış orta barmağımın arxası ilə sərhədçinin qarşısındakı taxtanı tiqqıldadaraq “taxta səs verir, sənin başın səs vermir! Diqqətlə oxu, mənim pasportum xidməti pasportdur” – dedim.

Hərəkətim sərhədçini özündən çıxardı. Şüşənin arxasından mənə bəğirdi ki, başqalarına mane olmayım, yolu açım. Mən də ondan bərk bəğirdim ki, növbə rəisini çağırın. Səs-küyümüzə Jumaboy Yusubov geri dönmək istədi ki, mənə kömək etsin. Onu mənim yanıma gəlməyə buraxmadılar.

Səs-küyə yanında iki əsgər olan bir zabıt gəldi. O, nə baş verdiyi ilə maraqlanmadan mənə hirsələndi ki, niyə qaydanı pozuram. Mən də əsəbiliklə onu acıladım və işlərini bilməməkdə, savadsızlıqda suçladım. Dedim ki, Türkmənistan Xarici İşlər

Nazirliyi xidməti pasportu olanlardan viza tələb etmir. Siz nə haqla məndən viza tələb edirsiniz?

Zabit məni boğmağa hazır olsa da, sərhədçinin əlindən pasportumu aldı və açıb baxmadan əsəbiliklə “Xidməti pasportunuz olsa da, miqrasiya xidmətindən icazəniz yoxdur” – dedi. Əsəbi olsam da, özümü toparlayıb, istehza ilə gülərək: “Əlifba bilirsinizmi? Əlifbanı tanısaydınız, miqrasiya xidmətinin siyahısında mənim adımlı oxuyardınız. Biz birlikdə Daşoğuzda simpoziuma gedirik. Siyahıda da 4 alimin adı var. Siz savadsızsınızsa, mən neyləyim” dedikdə zabit və onunla gələn sərhədçilər şüşə arakəsmənin o tərəfindən fırlandılar ki, gəlib məni harayasa aparınlar. Bu zaman ortaboş bir nəfər içəri daxil oldu. Sərhədçilər, görünür, onu tanıdıqlarından özlərini yığışdırdılar. O, mənimlə əl verib görüşdü və zabiti tənəli baxışla süzüb: “Hakimin qonaqlarını beləmi qarşılayırsınız?!” dedi.

Zabit sakit geri dönüb sənədlərə möhür vuran sərhədçini yerindən qaldırdı, siyahıya baxıb mənim pasportuma möhür vurub özümə qaytardı. Bizi qarşılamağa gələn nümayəndə ilə çölə çıxıb maşınlara mindik. 15-20 dəqiqə sonra Daşoğuzdakı simpozium iştirakçılarının qalacağı Diyarbəkir hotelinə çatdıq. Hotelə yerləşəndən sonra Jumaboy Yusubov dedi ki, saxlandığını Daşoğuz vilayət İcra Hakimiyyətinin nümayəndəsinə deməsəydik, səni müxtəlif bəhanə ilə sərhəddə saxlayacaqdılar. Burada qanun-qaydaya deyil, özlərindən yuxarı vəzifədə olanların dediklərinə əməl edilir.

Bizi arığa qonaq edən kənd imamı

Axşam yeməyindən sonra Jumaboy Yusubov xahiş etdi ki, birlikdə Daşoğuzda yaşayan əmisi oğlunu görməyə gedək. Etiraz etmədim. Taksiyə əyləşib Jumaboy Yusubovun dediyi ünvana sürməsinə istədik.

Şəhərin çoxmərtəbəli evlərindən sonra birmərtəbəli evlər başlandı. Dünyanın hər yerində şəhərlər böyüdükcə yaxınlığında olan kəndləri öz içərisində əridir. Daşoğuzda da belədir.

Birmərtəbəli evlərdən birinin qarşısında dayanırıq. Jumaboy Yusubovun səsinə bizdən 5-10 yaş kiçik bir qadın çıxıb evə dəvət etdi. Az keçməmiş 50-60 yaşlarında, saqqallı bir kişi içəri girdi. Jumaboyla qucaqlaşib öpüşdü, bir az da kövrəldilər. Ev sahibi mənimlə də görüşəndən sonra xanımına çantadakı arağı soyuducunun buzluğuna qoymasını tapşırırdı.

Jumaboy Yusubov hoteldə mənə əmioğlusunun kənd məscidinin imamı olduğunu demişdi. Buna görə özümlə Türkiyədə nəşr edilmiş, zərli Qurani-Kərim, təsbeh və canamaz götürmüşdüm. İçəri girəndə onları evin xanımına Azərbaycanca hədiyyə kimi vermişdim.

Ev sahibi əlhəşir edir, xanımına və evdəkilərə göstərişlər verir, Jumaboy Yusubov da onu sakitləşdirməyə çalışırdı. Söhbətlərindən başa düşdüm ki, ev sahibi bölgəsəl yeməklər hazırlatmaq istəyir, Jumaboy Yusubov da onlara əngəl olurdu. Yeyib gəldiyimizi söyləyirdi. Sonda razılığa gəldilər ki, yüngül bir süfrə ilə keçsinlər.

Məscid imamı əmioğlusunun həvəsini nəzərə alıb soyuducudakı yeddi yüz əlli qramlıq arağı süfrəyə gətirtirdi. İndiki vəziyyətini də, dini inancının qadağan etməsini də yaddan çıxardaraq gənclik illərində keçirdikləri günlərdən, yeyib-içmək məclisindən danışa-danışa araq içməkdə Jumaboy Yusubova yoldaşlıq edirdi. Söhbətin mövzusu tez-tez dəyişirdi. Ən çox da ötən günlərin xiffəti edilirdi. Həmişə özbəklərlə türkmənlərin mehriban yaşadıqları bölgədə özbəklərin sıxışdırılmasından, sərhəd rejiminin sərtliyindən gileylənilirdilər. Söhbətlərindən başa düşürdüm ki, xeyir-şərə vaxtında gedə bilmirlər, bölgədəki məmurların sırasında özbəklər gündən-günə azalır. Buna görə də Daşoğuz vilayətindən Özbəkistana köçənlərin sayı artır.

Jumaboy onu da bildirdi ki, arxın suyunu duruldub içmək üçün, yararlı hala salmaq məqsədilə vaxtilə Xivə xanı burada

daşdan böyük hovuz tikdirib. Ona görə də buraya Daş hovuz deyirlərmiş. İndi türkmənlər onu Daşoğzuza çeviriblər.

Jumaboyla əmioğluşu şirin-şirin uşaqlıq və gənclik illərindən, kolxozda pambıq yığmağa getdiklərindən, pambıq tarlalarının kənarında bitmiş qarpızların böyüklüyündən və şirinliyindən danışdıqca ürək ağrısı keçirirdim. Bərabərlikdən, 8 saatlıq iş günündən, demokratiyadan gen-bol danışılan Sovet hökumətində uşaq əməyinin istismarı, insanların kölə kimi işlədilməsi, iasə və səhiyyə xidməti olmadan onları ilin 7-8 ayı pambıq tarlalarında qızmar günəş altında işlətdikləri, lilli su içirdikləri gözlərim qarşısına gəlir.

Xarəzm bölgəsində yaşayan özbəklərin və türkmənlərin dili o qədər yaxındır, bəzən özbəkəmi, yoxsa türkməncəmi danışdıqlarını ayıra bilmirəm. Azərbaycan türkcəsinə çox yaxın olduğundan, terminlər də rus dilindən alındığından danışdıqlarını anlamaqda çətinlik çəkmirəm. Bu mövzuda Jumaboyla söhbət edəndə o giley və əsəbiliklə: “Bizi bir-birimizdən ayırmaq üçün Rusiyanın məmurları da, alimləri də çox məkrli plan hazırladılar. Daşkənd ləhcəsini ədəbi dilə çevirməklə həm Xarəzmliləri çətin vəziyyətə saldılar, həm də ədəbi dilimizin Türkməncədən, Türkcədən, Azərbaycan türkcəsindən uzaqlaşdırılmasına nail oldular. 70 ildir, Daşkənd ləhcəsi ədəbi dildir. Orta məktəblərdə dərslər bu ləhcələrdə keçilir. Amma Xarəzmdən Daşkəndə oxumağa və ya hər hansı bir iş dalınca gedən gənclər danışanda özbəklərin çoxu onlara gülür. Xarəzmlili ali məktəbi bitirdikdə təyinatını başqa bölgələrə, başqa bölgələrin gənclərinin təyinatını da Xarəzmə verirlər. Xarəzmdə qalıb işləyən gəncləri imtiyazlarla şirnikləndirirlər ki, həmişəlik burada qalsınlar. Bu metodla istəyirlər, Xarəzm ləhcəsini əritsinlər”.

Gecə hoteldə Jumaboyla xeyli söhbət etdik. Mən onun şirin xatirələrini korlamaq istəməsəm də, pambıqçılığın millətin genefonduna vurduğu zərərdən, pambıq əkinində zəhərli gübrə və dərmanlardan yerli-yersiz istifadə edilməsinin vurduğu zərərdən söz açdım.

– Dediklərin doğrudur. Əslində uşaqlıq və gəncliyimizi yarıac, yarıtıx, günümüzün çoxunu pambıq tarlasında keçirməklə yaşadıq. Necə deyərlər, sanki cəhənnəmi gördük. Amma insanlar

həmişə keçmişdəki ağrı-acıları yada salmaq istəmir. Xoş bir şey yadda saxlamağa, onu söyləməyə və yaşatmağa çalışırlar – dedi.

Aşqabaddan gələnlərin qarşılınması

Səhər saat 6.00-da bizi yuxudan oyadanda nə baş verdiyini anlaya bilmədim. Hava limanına gedəcəyimizi dedilər. Elə bildim, harayasa uçacağıq. Yol çantalarımızı və hotel qeydiyyatçısındakı pasportlarımızı götürməyə qoymadılar. Hava limanına niyə gedirik, nədən gedirik sualını da cavablandırmadılar.

Hava limanına gələndə əllərində şirniyyat təbəqləri tutmuş, milli geyimli qızları, məktəbliləri, vurnuxan vəzifə sahiblərini görəndə anladım ki, burada bir qarşılama törəni olacaq. Amma o qarşılanan biz deyildik. Avtobusdan enib açıq havada gözləməyə başladım.

Gündüz havalar isti keçsə də, səhər tezdən çox sərin idi. Yay paltarında gələnlərin bir çoxu qayıdıb avtobusa mindilər. Bir azdan bir neçə avtobus da gəldi. Avtobusdan enənlər arasında tanıdığım xeyli araşdırıcı və Elmlər Akademiyasının texniki işçiləri vardı. Tanışlarla görüşdük. Öyrəndim ki, onlar Aşqabaddan dünən yola düşüblər. 600 kilometrlik yolu 11 saata gəliblər. Onları hotelə aparmadan, yuyunmalarına, dincəlmələrinə imkan vermədən birbaşa aeroporta gətiriblər. Hamısının üz-gözündən yorğunluq yağırdı.

Aşqabaddan gələn təyyarə səhər saat 7.40-da Daşoğuzda yerə endi. Gələnlərin təntənəli qarşılınması başladı. Onda bildim ki, araşdırıcıları, işçiləri avtobusla yola salıblar, rəhbərlər isə təyyarə ilə gəlib. Rəhbərlərin və xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqların qarşılınması bir saatdan çox çəkdi. Sonra bizi qaldığımız hotelə qaytardılar. Türkmənistandan olan məruzəçiləri və akademiya işçilərini “Daşoğuz”, “Uzboy” hotellərinə apardılar.

Yüngül səhər yeməyindən sonra simpozium iştirakçılarını Əndəlib adına Dövlət Musiqili Dram Teatrına gətirdilər. Burada qeydiyyatdan keçib proqram aldıq. Proqramda simpoziuma 26 ölkədən 130 araşdırıcı qatıldığı yazılmışdı. Onların 55-i xaric-

dən gələnlerdi. Qeydiyyatdan keçəndən sonra proqramda adı olan tanışlardan bəzilərinin gəlmədiyini gördüm.

Proqram da nə proqram. Türkmən, rus və ingilis dillərində hazırlanmış proqramda 5 bölmənin hər birində 25-28 araşdırıcının adı, soyadı və məruzəsinin adı heç bir sistem gözlənilmədən, sıra ilə yazılmışdı. Məruzələr, sual və çıxışlar üçün neçə dəqiqə vaxt ayrıldığı göstərilməmişdi. Sovet dövrünün elmi konfranslarının proqramına bənzəyirdi. Türkmənistanda olanda hər dəfə təşkilatçılara bunu irad tutsaq da, “doğrudur, düzəldəcəyik” deyirdilər. Yenidən gələndə görürük, köhnə hamam, köhnə tas.

Proqramda məruzə, sual və çıxışlara dəqiq vaxt göstərilməməsinin ağrısını türkmənistanlı araşdırıcılar çəkirdi. Hörmət əlaməti olaraq xarici ölkələrdən gələnlərin sözünü kəsmirdilər. Onların bəziləri də 20 dəqiqə əvəzinə 30-40 dəqiqə məruzə oxuyur. Nəticədə, yerli araşdırıcıların əksəriyyətindən 5-10 dəqiqədə fikrini yekunlaşdırmalarını tələb edirlər, ya da heç söz vermirdilər.

Türkmənistanda keçirilən simpoziumların ən böyük nöqsanı məruzələrin çap edilməməsidir. Öncədən məruzə mətnlərini al-salar da, heç vaxt onların çap edildiyini görmədim. Həmişə məruzələrin özətlərini üç dildə nəşr etməklə kifayətlənirlər. Ən acınacaqlısı isə toplanan məruzələrin mətnlərinin arxivdə saxlanmaması idi. Bir dəfə Aşqabada simpoziuma gedərkən iki il öncə oxunmuş bir məruzənin mətni ilə tanış olmaq istədim. Onda öyrəndim ki, mətnlər saxlanılmır.

Hər dəfə qonaqlar özətlər çap olunmuş kitabı oxuyanda narazılıq etdiyini, təşkilatçıların isə onları dilə tutduqlarını görürdüm. Təşkilatçılar tərcümələrdəki səhvləri üzə vurmamızı xahiş edirdilər. Deyirdilər: “Siz hay-küy salsanız, rəhbərlik bizi cəzalandıracaq”. Səhvlər yalnız ingilis, rus dillərinə tərcümədə olmurdu, türk, rus, ingilis dillərindən türkmən dillərinə çeviridə də kobud səhvlərə yol verilirdi. Əgər simpoziumdakı özətlərdən kimsə qaynaq kimi istifadə etmək istəsə, gərək özətin yazıldığı dildən, orijinalından istifadə etsin.

Plenar iclas

Proqramlarımız, özətlərimiz nəşr edilmiş kitablar, dəftərçə, qələm, döş nişanı olan çantaları alıb iclas salonuna keçirik. Tən-tənəli açılış Türkmənistanın prezidenti Qurbandurdu Berdimuhəmmədovun təbrik məktubunun oxunuşu ilə başladı. Plenar iclasda Rusiyadan Arian Yermolayevin, Ukraynadan kırım tatarı İsmət Zaatovun, Azərbaycandan İsa Həbibbəyli və Əbülfəz Quliyevin, Qırğızıstandan Eqemberdi Toktarov və Baybulat Abutovun, Koreyadan Li Ok Ryönin, Özbəkistandan Jumaboy Yusubovun, İspaniyadan Helga Kegelin, Yaponiyadan Sakay Hurokinin məruzələri dinlənəcəkdi. Azərbaycandan İsa Həbibbəylinin vacib bir işi çıxdığına görə gəlməmişdi.

Yorğun olduqlarından adamların çoxunu yuxu basırdı. Toplantılarda şirin yuxuya getdiyimdən məni oyatmasa idilər, yəqin ki, salonda yatıb qalacaqdım.

Plenar iclas başa çatdıqdan sonra bizi Türkmənistan Prezidenti Qurbandurdu Berdimuhəmmədovun sağlığına sədəqəyə apardılar. Türkmənistanda sədəqə deyəndə böyük yemək süfrəsi nəzərdə tutulur. Orada 5-6 simpoziumda olsam da, prezidentin sağlığı şərəfinə verən sədəqə ilə, prezidentin adından verilən qonaqlığın fərqi ayra bilməmişəm.

Rəsmi yeməklərdə hökumət adamlarının yanında mötəbər din xadimləri də oturur. Onlar süfrə duası oxumasa, heç kim əlini yeməyə uzatmır. Süfrə başında hörmət göstərdikləri din adamlarını məmurların sevmədiyi açıq-aşkar bilinir. Bu, Sovet dönəmində ateist bir ruhda böyümüş məmurların din xadimlərinə ikili yanaşması idi.

Plenar iclasdan sonra qonaqların yolpullarını ödəyirdilər. Növbə mənə çatanda biletimdə göstərilən məbləği verdilər. Mən etiraz etdim. “Azərbaycandan gələnlərə min yüz dollardan çox yolpulu verdiyiniz halda mənə niyə 600 dollar verirsiniz” dedim. Mənə verdiyiniz pul azdır. Onlar izah edirdilər ki, yolpulu hansı ölkədən gəlməyinizə görə deyil, aldığınız biletdə görə verilir.

Mən “başa düşmək” istəmirdim. “Miras” təşkilatının gənc üzvləri isə məsələyə qarışmır, gülümsəməklə kifayətlənirdilər.

Bizim mübahisəmiz yanımızdan keçməkdə olan Annakurban Aşırovun da diqqətini çəkdi. Məndən deyil, maliyyə idarəsinin rəisindən nə hadisə baş verdiyini soruşdu. O da mənim qanunsuz olaraq çox pul istədiyimi söylədi. Annakurban Aşırov əlini bərkdən çiynimə vuraraq, maliyyə idarəsinin rəisinə: “Bileti Daşkənd üstündən almasına əngəl olmaq istədiyinizə görə sizi hirsələndirir. İstəyir, sizə dərs versin. Hamıya şübhə ilə yanaşmasanız, büdcədə qənaətiniz çox olar” deyib vilayət rəhbərləri və Aşqabaddan gələn rəhbərlərin yanına getdi.

Maliyyə idarəsinin rəisi dostlarının bizim söhbətimizə baxıb güldüklərini görsə də, heç nə demədi. Acığını kassirə tökdü.

Bölmə iclasları

Simpozium nahardan sonra 5 bölmədə işini davam etdirdi. Bölmə iclasları bir-birindən çox aralıdakı binalarda olduğundan proqramda qeyd etdiyim məruzələri dinləmək mümkün olmadı. Yalnız daxil olduğum bölmədəki məruzələri dinləyə bildim. Bu hal Amerikadan, Avropadan, Türkiyədən gələnlərin hamısının, keçmiş SSRİ məkanından gələnlərin də mənim kimi tək-tükünün narazılığına səbəb olurdu.

Nahara gedərkən Jumaboy Yusubovu görməyə gəlmiş qohumları ilə tanış oldum. Jumaboy dedi ki, qohumlarım məni kəndə aparacaq. Birlikdə getsək, yaxşı olar. Həm qohumlarımla tanış olar, həm də uşaqlıq və gəncliyim keçən kəndi görərsən. Axşam da bizi Daşoğuzə gətirəcəklər.

Nahardan sonrakı məruzəçilər sırasında olduğumu dedim. Jumaboy Yusubov: “Sənin məruzə etmədiyinə diqqət yetirən olmayacaq. Gəldin, göründün, yetərlidir. Görürsən ki, siyahıda adı olan türkmənlərin bəziləri ya gəlmir, gəlsə də, məruzə oxumur” – deyərək məni dilə tutmağa çalışdı. Onunla razılaşmadığımı gö-

rüb ata-anasının, doğmalarının qəbrini ziyarət etməyə və doğmaları ilə görüşməyə getdi.

“Koroğlu” dastanı Türkmən tarixini öyrənməkdə mühüm çeşmədir” adlandırılan 5-ci bölmənin toplantısı Əndəlip adına Sazlı (musiqili) Dram Teatrının kiçik zalında keçirildi. Proqramda həmin bölmədə 25 nəfərin məruzə oxuyacağı yazılmışdı. Mənim sırım 22-ci idi. Bölmənin yolbaşları (rəhbərləri) Slovakiyalı Mixail Şimigel və Qurtniyaz Xanmıradov olsa da, sonadək toplantını qonaq apardı.

Bölmə rəhbərləri öz məruzələrini oxuduqdan sonra başqalarına söz verdilər. “Xələc variantında Koroğlunun Türkmən səfəri” mövzusunda məruzəmi öncədən türkmən dilinə çevirtirdiyimdən aramla həmin mətni oxudum. Onu da vurğuladım ki, “Koroğlu” dastanında Türkmən dedikdə bugünkü türkmənlər deyil, indiki Özbəkistanda, Türkmənistanda, İran İslam Respublikasında, İraqda, Suriyada, Türkiyədə, Qafqazda, Balkanlarda və b. bölgələrdə yaşayan islamı qəbul etmiş oğuzlar nəzərdə tutulur.

Gözləyirdim ki, ən çox türkmən araşdırıcıları sual verəcək. Lakin sual verən olmadı. Ümumiyyətlə, çox az halda məruzəçiyə sual verilirdi. Sual verənlər də əsasən xaricilər olurdu. Bölməmizdə siyahıya salınmış 25 məruzədən 14-ü dinlənildi. Bölmə iclası dəyərləndirilmədən qapadıldı.

Diqqətimi çəkən o oldu ki, salonda susan türkmən araşdırıcılar fasilədə mənimlə mübahisə etməyə başladılar. Onların dediyi bu idi ki, Türkmənistan dedikdə indiki Türkmənistan və ona bitişik İran İslam Respublikasındakı Türkmənsəhra nəzərdə tutulmalıdır. Mən onlara məruzəmdən parçaları təkrar oxuyur və xəbər alırdım: “Bu mətnlərə etirazınız varmı? Mətnləri mən özümdən quraşdırmamışam ki?” Etiraz edən olmadı. Amma mənim fikrimlə də razılaşmadıqlarını bildirdilər.

Folklorşünas Qurbancamal İlyasovanın: “Əli Şamilin məruzəsi bizə bir istiqamətverici olmalıdır. Orada Türkmənistanın indiki Türkmənistandan çox böyük olduğu göstərilir. Böyük Türkmənistanımız parçalana-parçalana bizə bir ovuc qalıb” deməsi

ətrafımızdakıları sakitləşdirdi. Mən Saparmurad Türkmənbaşının “Ruhnamə” əsərinin əsas ideyasını, Oğuzların Türkmənləşməsi məsələsini onların yadına saldım. Bundan sonra etiraz edən, söz güləşdirən olmadı.

Axşam Əndəlip adına Sazlı (musiqili) Dram Teatrının əsas salonunda simpozium iştirakçıları üçün konsert verildilər. Həmin konsertdən mənə ən çox zövq verən Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettasından Əsgərlə Gülçöhrənin duetinin oxunması oldu.

Təhlükəsizliyimizə cavabdehlər, yoxsa bizi güdənlər

Yemək yediyimiz restoranla qaldığımız Diyarbəkir hotelinin arasında kiçik bir bağ vardı. Yolumuz yaxın olsa da, bizi hər gün hotelin qarşısında dayanan təzə Mercedes avtobuslara mindirir, restoranın qarşısında endirirdilər. Adamlar heç vaxt deyilən vaxtda avtobusa minmirdilər. Buna görə də hoteldən restorana getməyimiz 30-40 dəqiqə çəkirdi. Avtobusda oturub yubanları gözləmək isə məni əsəbləşdirirdi.

Piyada getməyimizə də müxtəlif vasitələrlə əngəl olurdular. Bunu bizim rahatlığımız və təhlükəsizliyimiz kimi qiymətləndirirdilər. Əslində bu kiçik əyalət şəhərində, hətta respublikanın paytaxtı Aşqabadda küçə və meydanlarda bir sakitlik, dinclik hakimdir. Küçələrin kəsişdiyi yerlərdə, meydanlarda bir tərəfdə 2-3 nəfər milis, o biri tərəfdə 2-3 nəfər də əsgər gəzişir. Ölkəni BMT tərəfsiz elan etdiklərindən əsgərlər hərbi təlimlərə cəlb edilmir. Əsgərliyə səfərbər edilənlər ya küçə və meydanlarda, ya da idarə və təşkilatların girişində növbətçilik edirlər.

Dəfələrlə Türkmənistanda simpoziumda olanda qonaqların yerli sakinlərlə görüşmələrini istəmədiklərini bildirdim.

Daşoğuzda olduğumuz ikinci gün yenə də hər gün şahidi olduğumuz hadisə təkrarlanırdı. Mən adamların sallana-sallana avtobusa minməsini gözləməkdən bezdiyimdən arxamca səslənən-

lərə əhəmiyyət vermədən iti addımlarla parka keçdim. Mənim bu ölçülüb-biçilməmiş hərəkətimi görənlər 28-30 yaşlı, uca boylu gənc hotelin qarşısındakı kiçik dəmir hasarın üstündən atılıb qarşıdakı parka gəldi. Onu sifətdən tanıyırdım. Aşqabadda da görmüşdüm. Sakitcə simpozium iştirakçılarını müşahidə edənlərin arasında olardı. Heç kimlə ünsiyyətə girməzdi. Mən hoteldən enəndə də o, avtobusdan bir az aralıda durub baxışları ilə adamları izləyirdi.

Məni geri qaytarmağa çalışdığını bildiyimdən iti addımlarla ona yaxınlaşıb salam verdim. O, çaşbaşlıqla mənə baxdı. Yanımızdan keçməkdə olan milli paltarlı türkmən qızlarına işarə ilə: “Sən cavansan. Bu yerləri də yaxşı tanıyırsan. Qızları axşam bara dəvət elə. Bir yerdə əylənək. Xərcini mən çəkəcəm” – dedim. Sifətində bir çaşqınlıq yarandı. Mən onun nə deyəcəyini gözləmədən “türkmən dilini bilmirsən, yoxsa lalsan?” – dedim və əlimi yelləyərkən “Məndən də qocasan. Səndən bara gedən olmaz” – deyərək yoluma davam etdim. Restoranın qarşısına çatandan 15-20 dəqiqə sonra avtobuslar gəldi.

Düşündüm ki, mənim bu həyasızlığımdan sonra bizi “qoruyan”lar bir daha mənə “haraya gedirsən”, “haradan gəlirsən” deməz. Amma Annakurban Aşırov abırımı bükdü. “Sənə nəçə dəfə demişəm, KQB işçiləri ilə işin olmasın. Sən gedirsən, sonra mənə irad tuturlar. Rəhbər işçiləri də saya salmırsan. Bura Türkiyə, Azərbaycan deyil” – dedi. Mən də: “Aşırov, onda məni bir daha simpoziuma çağırmayın. Bilirsiniz ki, dəyişən deyiləm” – deyəndə sakit və gülümsəyərkən: “Çox vaxt ürəyimdən keçənləri, demək istəyib deyə bilmədiklərimizi sən deyirsən. Onlar da görür ki, belə sözləri dilə gətirmək olar. Alimlərimiz, xüsusən gənclər sizlərin davranışından nümunə götürməyə çalışırlar, cəsarətlənirlər” – dedi.

Köhnə Ürgəncə gedə bilmədik

Sentyabrın 24-də bizi gəzməyə İzmışkır qalasının xarabalıqlarına apardılar. Orda da məktəblilər, əmək adamları, musiqiçilər qonaqları təntənəli qarşıladılar. Milli geyimdə, təxminən eyni boy-

da, eyni yaşda gözəl qızlar qonaqlara çörək, şirniyyat, kişmiş, şərbət və s. payladılar. 12 nəfər ağ saqqallı, türkmən milli geyimində olan qocaları elə bəzəmişdilər, elə bil, canlı insan deyil, manikendirlər.

Xaricdən gələnlər böyük həvəslə qoca türkmənlərlə və gənc, gülərlər qızlarla şəkillər çəkdirirdilər.

Oradan bizi İmamat ata qalasının xarabalarını gəzdirməyə apardılar. Gəzinti proqramındakı Mahmud Zamaxşarinin movzeleyi mənim üçün daha önəmli oldu. 1075-ci ildə qədim Xarəzmin Zamaxşar kəndində doğulmuş böyük alimin təfsir, kəlam, fiqh, bələğət sahəsində dəyərli əsərləri olsa da, mən onun lüğəti ilə tanış idim. Mahmud Kaşğari ərəblərə türk dilini öyrətmək üçün lüğət hazırlamışdısa, Əbülqasım Mahmud Ömər oğlu da türklərə ərəb dilini öyrətmək üçün lüğət yazıb. İradəsinə heyran qaldığım bu insan uşaqlıqda bir ayağını itirib, ömrünün sonunadək ağac ayaqla gəzib. Yeniyetməliyində Buxaraya gedərək mədrəsə təhsili alıb. Sonralar Xorasanı, İsfahanı gəzib. Bağdaddakı Nizamiyyə Mədrəsəsində oxuyub. İki dəfə Həcc ziyarətinə gedib. Uzun müddət Məkkə və Mədinədə yaşayıb. Dövrünün məşhur elm adamları ilə görüşüb. Onlardan öyrənib və onlara da bildiklərini öyrədib. Yorulmadan elmlə məşğul olub. Ömrünün sonunda Qurcanda-Ürgəncdə yaşayıb. 69 yaşında 1144-cü il iyun ayının 13-də ərəfə gecəsi dünyadan köçüb.

Mahmud Zamaxşari haqqında bir elmi məruzə yazıb simpoziumda çıxış etmişdim. Onun məzarını ziyarətdən sonra bizə Koroğlu rayonunda nahar verəcək və oranı gəzdirəcəkdilər. Orada elə gəzməli-görməli yer olmadığından kiyevli Anotoli Momriklə Köhnə Ürgəncə getməyi planladım. Jumaboy Yusubovu dilə tutduq ki, bizə bələdçilik etsin. O, yarıkönül razılaşdı. Lakin planımız baş tutmadı. Taksini saxlayıb bizi endirdilər. Bəhanələri də bu oldu ki, sizin təhlükəsizliyinizi qoruyuruq. Simpoziumun təşkilatçıları mənim cığallıq etdiyimi gördükdə söz verdilər ki, sabah nahardan sonra istədiyiniz bir neçə adamla sizi Köhnə Ürgəncə aparar, sentyabrın 26-da səhər yeməyindən sonra Ür-

gəncə yola salar. Mən onların dediyinə inanmasam da, yol yoldaşlarımla birlikdə gedəndə təşkilatçılardan biri: “Yeməyə getməyin, gözləyin” dedi. Hotelin foyesində gözləməli oldum. Təxminən bir saatdan sonra məni qara Mercedesə mindirib yola saldılar. Nömrəsindən hökumət maşını olduğu bilinirdi. 300-500 metr gedəndən sonra maşın Daşoğuz Vilayət Hakimiyyətinin binası qarşısında dayandı. Öncədən hara gedəcəyimi desəydilər, özüm gəzə-gəzə gələ bilərdim.

Hakimin Elçibəyin adını çəkməsinə heyrləndim

Sentyabrın 24-də axşam yeməyinə gedəndə təşkilatçılardan biri: “Yeməyə getməyin, gözləyin” dedi. Hotelin foyesində gözləməli oldum. Təxminən bir saatdan sonra məni qara Mercedesə mindirib yola saldılar. Nömrəsindən hökumət maşını olduğu bilinirdi. 300-500 metr gedəndən sonra maşın Daşoğuz Vilayət Hakimiyyətinin binası qarşısında dayandı. Öncədən hara gedəcəyimi desəydilər, özüm gəzə-gəzə gələ bilərdim.

Binanın girişində məni qarşılayanla ikinci mərtəbəyə qalxdıq. Qəbul otağında Annakurban Aşirovu gördüm. Onunla birlikdə hakimin otağına keçdik. Otaqdakı 30-35 yaşlı gənc yerindən qalxıb bizi qarşıladı. Oturmağa yer göstərdi. Özü haqqında onu dedi ki, ixtisası neft mühəndisi olsa da, idarəetmə sahəsində çalışır.

Özüm haqqında heç nə demədim. Bilirdim ki, Annakurban Aşirov lazımı bilgini verib. Ehtiyat üçün yanımda götürdüyüm “Quzey Kıbrıs” kitabıma avtoqraf yazıb, üzərinə də vizit kartımı qoyub verdim. Hakimin mədəniyyət üzrə müavini olan qadın da gəldi və bizi hakimin istirahət otağına dəvət etdi. Burada açılmış süfrə bizi gözləyirdi.

Hakim mənim sağlığıma bədə qaldırdı, Annakurban Aşirova bizi tanış etdiyi üçün təşəkkürünü bildirdi. Azərbaycanla Türkmənistanın mədəni, iqtisadi, siyasi, qohumluq əlaqələrini möhkəmləndirilməsinin vacibliyini vurğuladı və Türkmənistan-da rəhbər vəzifədə işləyənlərin təxminən 30 faizinin anası və ya nənələrinin Azərbaycanlı olduğunu dedi.

Mənim içməməyim gözündən yayınmadı. Annakurban Aşirov məsələyə aydınlıq gətirmək üçün “spirtli içki içməməyi dini inancı ilə bağlı deyil” dedi.

Sonra Annakurban Aşırov sağlıq dedi. Mənim türk xalqlarının yaxınlaşmasına çalışdığımı vurğuladı və hakimın şərəfinə uzun bir nitq söylədi. Ondan sonrakı sağlıqlar qısa oldu.

Sağlıqlar arasında hakim İranda və Türkiyədəki əhalinin milli tərkibi, İraq və Suriyadakı türkmənlərlə Türkmənistandakı türkmənlərin dil və mədəniyyətinin fərqli cəhətləri haqqında suallar verirdi. Mən də onun suallarını bilgin səviyyəsində cavablandırırdım.

Azərbaycanın siyasi vəziyyətindən söz düşəndə hakimın xalqın indi Elçibəyə münasibətinin necə olmasını xəbər alması mənim üçün gözlənilməz oldu. Qısaca olaraq dedim ki, tarixin heç bir dönməsində xalq müasirlərini doğru dəyərləndirə bilmir. Hakimiyyətdə olanların təbliğatı da xalqı çaşdırır.

Annakurban Aşırov səfir işləyərkən tanış olduğumuzdan, Türkiyə mətbuatında çap olunmuş bir neçə məqaləmi oxuduğundan, oradakı yazıda öncəgörənlik etməyimdən söz açdı. Dedi: “Heydər Əliyev Surət Hüseynovu baş nazir təyin edəndən bir neçə ay sonra Əli Şamil yazmışdı ki, Heydər Əliyev deyəcək: “Surət Hüseynov gənc olduğuna görə etimad göstərdik, vəzifə verdik, dedik, işləsin, millətin qulluğunda dursun. Görün o nələr elədi. Vətənə və millətə necə zərbə vurdu!”

Türkmənbaşı haqqında elə bir yazı çap olunsaydı, Türkmənbaşının xəbəri olana kimi bunu aradan götürərdilər” dedi. Sonra da mənim “Ayna” qəzetində 2002-ci il oktyabrın 18-də çap olunmuş “Türkmənistan milli oyanışla avtoritarizm arasında” məqaləmin məzmunundan söz açdı. Dedi ki, Türkmənbaşı xarici ölkələrdən gələn alimləri qəbul edərkən Heydər Əliyev, Türkmənistan-Azərbaycan münasibətləri haqqında nə demişdisə, hamısını yazmışdı.

Hakim məqaləyə görə mənə hansı cəzanın verildiyi ilə maraqlandı. Mən heç bir cəza almadığımı deyəndə inanmadığını üzündən oxudum. Annakurban Aşırov: “Qarşınızda sakit durmasına baxmayın. Hər dəfə simpoziuma gələndə bir qalmaqal olur” dedi və mənim səhər parkda bizi qorormalı olan gəncə dediklərimi xatırlatdı. Hakimın da, müavinin də üzü güldü.

Hakimin müavininin telefonu zəng çaldı. O, danışmaq üçün dəhlizə çıxdı. Mən Türkmənistanda olarkən bizi qarşılayan, şəhəri gəzdirən türkmən gənclərinə hərdən zarafatla “Leninin heykəli nə yaman çoxdur” deyirdim. Onlar da çox vaxt “Lenin heykəli yoxdur, onları yıxmışıq. Türkmənbaşının heykəlidir” deyirdilər. Hətta bir dəfə Sarbon Universitetini bitirib, Türkmənistan Xarici İşlər Nazirliyində işləyən Kamilə də belə bir zarafat edəndə eyni cavabı almışdım. Sonra da bizi Leninin Aşqabadda qalmış yeganə heykəlinin yanına aparıb: “Türkmənistanda təkcə burada Leninin heykəli qalıb” demişdi. Mənim gülüşümdən nəyə işarə etdiyimi bilsə də, üstünü vurmamışdı.

2006-cı ildə Saparmurat Türkmənbaşı (Niyazov) öləndən sonra göürdüm ki, onun heykəllərinə münasibət dəyişib. 2009-cu il martın 11-13-də Aşqabadda keçirilən “Səlcuqlar dövrünün ədəbiyyatı və mədəniyyəti” Uluslararası Simpoziumda iştirak edəndə eşitdim ki, Türkmənbaşının şəhərin mərkəzindəki qızıl suyuna çəkilmiş, üzü günəşə doğru fırlanan nəhəng heykəlini təmir ediləcəyi adıyla götürməyi planlayırlar¹. Türkmən tanışlarıminin bəziləri buna görə məndən muştuluq da istəmişdilər.

Türkmənbaşıya qarşı münasibətin dəyişməkdə olması, hakimin də yeni təyin edilməsi məni bir az da cəsarətləndirdi. Yemək-içmək süfrəsi arxasında olduğumuzdan cəsarətim bir az da artdı. Oturduğum yerdən şəhər meydanı aydın görünürdü. Müavininin çölə çıxdığından, içəridə üçümüzdən başqa bir kimsənin olmadığından istifadə edərək əlimi pəncərəyə tərəf uzadıb, gülümsəyərək dedim: “Meydan çox gözəl və səliqə-səhmanlıdır. Yaraşğını “Lenin”in heykəli pozur. Onu nə vaxt götürəcəksiniz?” Hakim tükünü pirsutmadan, arxasına baxmadan sakitcə

¹ Həmin heykəl 2017-ci ilin iyulunda tam söküldü və atasının şərəfinə adlanan Atamırat rayonu və Atamırat şəhəri Kərkin rayonu və Kərki şəhəri, Dyanyev rayonunun Niyazov qəsəbəsi Qaraşsızlıq, Sərdarabat rayonu Çarcev adlandırıldı və Böyük Türkmənbaşı adına rayon ləğv edilərək ərazisi Dövlətli rayon inzibati vahidinə verildi.

“Siz Azərbaycanda “Leninin” heykəllərini götürəndə biz də götürəcəyik. Siz bizim böyük qardaşınızsiniz. Sizin arxanızca gedir, gec də olsa, sizin etdiklərinizi təkrarlamağa çalışırıq” cavabını verdi. Onun hazır cavablığı məni pərt vəziyyətdə qoydu.

Hakimin müavini geri qayıdanda yanında iki nəfər də vardı. Onlar gələndə biz türkmən, Azərbaycan dillərinin qarışığında danışırıdıq. Onlar süfrəyə əyləşəndən sonra söhbətimiz rus dilində davam etdi. Gələnləri tanıyırdım. Keçmiş Yakutiya Respublikasından idilər. SSRİ dağılandan sonra özlərini Saxa adlandırıdılar və bunu rəsmiləşdirdilər. Özlərini bizim saklar dediyimiz qədim türk xalqının varisi sayırlar.

Saxadakı M.S.Amasov adına Beynəlxalq Olonxo Mərkəzinin rəhbərləri olan Lena Fyodorova və Vitali Vlasovla söhbətimiz giley-güzarlı keçdi. Onlar müstəqillik əldə etmiş respublikalardan kömək gözləyirlər. Bizlərdən çox uzaqda olan sakaları isə elə bil tamam unutmuşuq. Təklif edirdilər ki, hər il yayda keçirdikləri Olonxo bayramına Türk və Azərbaycan Respublikalarından araşdırıcılar, sənət adamları qatılsınlar. Birgə layihələr əsasında mədəniyyətimiz, folklorumuz öyrənilsin və təbliğ edilsin.

Onlara açıq dedim ki, sizin istədiklərinizi həyata keçirməyi arzulayan milli şüurlu insanların o qədər yolpulu yoxdur ki, toplantılarınıza qatılsın, sizləri dəvət etsin. Hakimiyyətdə olanlar isə vəzifələrini itirməmək xatirinə, Rusiyanın hakim dairələrinin qorxusundan belə bir iş görməzlər.

Tez-tez mövzu dəyişir, söhbətin əsas mövzusu ictimai-siyasi, milli məsələlər olsa da, hərdən şəxsi məsələlərə də keçirdi.

Hakimin kabinetindən ayrılanda baxdım ki, saat 23-ü keçib.

Münasib bilmədiyimə görə hakimə sual vermədim ki, sizin ananız və ya nənələrinizdən hansısa Azərbaycanlıdır mı? Onun sualından özüm üçün belə nəticə çıxardım ki, Azərbaycanlı olmasa, bu məsələni niyə vurğulasın ki?!

Bu dəfə də Özbəkistan sərhəddində...

Sentyabrın 25-də bölmə iclasları yekunlaşdırıldı. Saat 13.30-da isə iştirakçıların hamısını Daşoğuzdakı Əndəlib adına Sazlı (musiqili) Dram Teatrına gətirdilər. Burada yüksək vəzifəlilərin də iştirak etdiyi bağlanmış toplantısı oldu.

Proqramda simpozium 2009-cu il sentyabrın 21-də başlayıb 26-da bitəcəyi göstərilmişdi. Yazılan kimi də oldu. Elmi məruzələrin dinlənməsi və müzakirəsi məqsədi daşıyan toplantıya cəmi bir gün ayrıldı. Qalanı qonaqların qarşılanmasına, tarixi yerlərin gəzdirilməsinə və yola salınmasına həsr edildi. Ümumiyyətlə, Türkmənistanda iştirak etdiyim simpoziumlar elmdən çox ölkənin tanındılmasına, təbliğinə xidmət etdiyini gördüm.

Saat 14.30-da Türkmənistan Prezidenti Qurbandurdu Berdimuhəmmədovun adından qonaqlıq verdilər. Süfrəyə yeni əyləşmişdim ki, təşkilatçılardan biri məni çölə çağırırdı. Elə bildim, dünənki höcətləşməmizdən vilayətin hakimi xəbər tutub. Bizi Köhnə Ürgəncə göndərəcəklər. Maşına minəndə gördüm ki, ukraynalı Anotoli Momrik yoxdu. Jumaboy Yusubov, Mamatkul Jurayev və Rüstəm Abdullayev sakitcə arxa sırada əyləşiblər.

Anladım ki, bizi Özbəkistana göndərməyi planlayıblar. Hotelə gətirib dedilər ki, gömrük-keçid məntəqəsi bağlana bilər. Ona görə də tez çantalarınızı toplayıb yola düşməlisiniz. Başqa çıxış yolu qoymadılar.

Apar-topar yol çantamızı hazırlayıb hotelin həyətinə endik. Gələndə bizi iki maşın və vilayət hakimliyinin dörd işçisi qarşılamışdısa, gedəndə bizi bir maşında, sürücü ilə yola saldılar. Maşında özbəklər gileyləndilər ki, süfrədən yolda yeməyə meyvə götürməyə belə imkanları olmayıb.

Saat 16.20-də bizi Daşoğuz-Ürgənc keçid məntəqəsinə gətirdilər. Yolda Rüstəm Abdullayev təklif etdi ki, mən də onlarla birlikdə Daşkəndə dönüm. Mamatkul Jurayev də onun fikrinə şərik çıxdı. Etiraz etmədim. Razılaşdıq ki, Ürgəncdən Daşkəndə birgə uçaq. Jumaboy Yusubov bizim planımıza münasibət bildirmədi.

Gömrük-keçid məntəqəsinə çatanda qonaq olduğuma görə, hörmət əlaməti olaraq yenə məni irəli verdilər. Adamlar çox olsa da, gömrük-keçid məntəqəsinin qapısında duran sərhədçilər pasportlarımıza baxıb, haradan gəldiyimizi xəbər aldılar. Sonra da onlardan biri öndə gedərək bizə yol açdı. Pasportlarımızı gətirib şüşənin arxasındakı sərhədçiyə verdi. Adamlarla çənə-boğaz edən, yüklərini açdırdıqdan sonra pul qoparmaq üçün höcətləşən gömrük işçiləri sanki bizi görmürdülər. Nə çantalarımızı açdırdılar, nə də baxdılar.

Gözüm biz gələrkən növbədə olan sərhədçiləri və zabıtləri axtarırdı. Heç birini görə bilmədim. Heç bir söz söruşmadan və gözlətmədən pasportlarımıza möhür vurub verdilər. Beləcə, Türkmənistan tərəfdən çox rahat keçdik.

Çox da uzun olmayan neytral zonanı keçib Özbəkistan gömrük-keçid məntəqəsinə gəldik. Yenə öndə mən idim. Gömrük işçiləri çantalarımızı yoxlamadığı kimi sərhədçi də heç bir söz xəbər almadan möhür vurub pasportları özümüzə qaytardı. Üzümüz güldü ki, rahat keçdik. Bir də baxdıq, Mamatkul Jurayev yoxdur.

Mamatkul Jurayev bizimlə birlikdə binaya daxil olmuşdu. Arxada gəlirdi. Dördümüzün də pasportunu bir yerdə vermişdik. Başa düşdüm ki, pasportuna möhür vursalar da, onu saxlayıblar. Onun yubadılması bizim təyyarəyə gecikməyimiz, planımızın pozulması demək idi. Ürgəncdə nə Jumaboy Yusubovun evində, nə də hoteldə qalmaq istəyirdim. Odur ki, Mamatkul Jurayevi Özbəkistanda Milli Havfsızlık Hızmatı adlandırılan keçmiş KQB işçilərinin əlindən almağa cəhd etdim.

Geri dönməyimə yer yox idi. Adamlar keçmək üçün basabas salmışdılar.

Göz gəzdirdim. Baxdım ki, Mamatkul Jurayevi sərhədçilər oturub pasportlara möhür vurduqları arakəsmənin axasındakı otaqlara apara bilərlər. İti addımlarla oraya tərəf irəlilədim və bir neçə dəfə var səsimlə “Mamatkul! Mamatkul! Mamatkul!” – deyə bağırdım. İçəridən çıxan ortayaşlı, dolu bədənli birisi bədəni

ilə qapını kəsdi. Sanki mənim içəri girməmə əngəl olmaq istəyirdi. O da əsəbiliklə: “Buraya niyə gəldiniz?” deyə xəbər aldı. Əsəbiliklə “Tualet! Bura tualet qoxuyur!” dedim.

O, mənim səsimdən və qırımımdan tualet axtarmadığımı bildi və əsəbiliklə pasportumu istədi. Mən soyuqqanlıqla xidmət pasportumu verdim. O, diqqətlə pasportumu gözdən keçirərək özümə qaytardı və irəlini göstərdi. Tualetin yerini işarələyirdi.

Mən səbrimi basa bilməyib “hər yerdə buralar eyni qoxu verir!” dedim və onun ağzını açmasına imkan vermədən “1925-ci ildə nə qədər ÇK işçisi həbs edildi və güllələndi?” deyə sual verdim və cavab gözləmədən “1938-ci ildə Yejov güllələyəndə nə qədər KQB işçisi güllələndi və həbs edildi? Bəs 1953-cü ildə Beriya güllələyəndə həbs edilən və güllələyən KQB işçilərini də yadınıza salımmı?” deyə sualı suala caladım. Qarşımdakı mənim yarı özbək, yarı Azərbaycan türkcəsində dediklərimi çaşqınlıqla dinləyirdi. Bizim səsimizə içəridən iki gənc çıxdı. Onları göstərərək: “Professoru bunlarmı dapros edir? Professoru Daşkəndə gedəndə nəzakətlə çağırıb söhbət edə bilməzlərmi? Gərək qohumlarına görə KQB-də özlərinə iş tapmış bu savadsızları dindirələr?” – dedim.

Qarşımdakı adam geri dönüb sakit səsle arxasındakılara “gedin” komandası verdi və qoluma girərək məni gəldiyim yerə tərəf apararkən təmkinini pozmadan, sakit səsle “Harada işləyirsiniz? deyə xəbər aldı. Mən “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xarici Ölkələrlə Əlaqələr bölməsində” dedim. Səhvimi düzəltmək, Folklor İnstitutunun Xarici Ölkələrlə Əlaqələr bölməsi demək istədim. Bu dəfə o mənə imkan vermədi. “Pasportuna baxdım, çox ölkədə olubsan. Getdiyin yerlərlə buranı müqayisə etmə. Bura Özbəkistandır!” dedi.

O sanki Azərbaycan türkcəsində, Xarəzm ləhcəsində danışdı. Danışığından türkmənmi, özbəkmi, Azərbaycanlımı olduğunu seçə bilmədim. Jumaboy Yusubov və Rüstəm Abdullayevin yanına çatanda o, nüfuzedici nəzərlə yol yoldaşlarımı süzərək: “Birlikdəmi gedəcəksiniz?” dedi və cavab gözləmədən “Siz

həyatə çıxıb təmiz hava alın. Mamatkul Jurayev də beş dəqiqəyə gələr” – dedi.

Jumaboy Yusubov və Rüstəm Abdullayev susurdular. Beş-altı dəqiqə sonra Mamatkul Jurayev gəldi. Bizi qarşılamağa gələn maşına minib Ürgənc Hava limanına getdik. Yol boyu heç kim ağzını açmadı.

Mənim bu cür davranmam bəzilərinə inandırıcı gəlməyə bilər. Bu cəsarəti mənə milli azadlıq hərəkatı vermişdi. Döyülsəm də, söyülüb təhqir edilsəm də, sonda haqlı mən olmuşdum. İllər keçəndən sonra bizi döyənlər, söyənlər, üçrəngli bayrağı əlimizdən alıb cıranlar ya üzrxahlıq etmişlər, ya da xeyirdə-şərdə üz-üzə gəlməməyə çalışmışlar. Çox vaxt da “Neyləyək, vəzifəmizi itirməmək, balalarımızı dolandırmaq üçün sizə qarşı sərt davranırdıq” deməklə özlərinə haqq qazandırmağa çalışıblar.

1988-ci ildən başlayaraq Sovet ordusunun generalları, komendant Makaşov, Dubinyak, eləcə də SSRİ KQB-sinin yüksək çinli generalları, Sov.İKP MK-nın katibi Girenko, Sov.İKP MK-nın şöbə müdiri Mixalkov, SSRİ Millətlər Sovetinin sədri Nişanov, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibləri Vəzirov, Mütəllibov və onlarla yüksək vəzifəliylərlə o qədər mübahisələrdə iştirak etmişdim ki, onların xofu daha məni basmırdı.

Mübahisə etdiyimiz yüksək vəzifəliylərin yanında sərhəddə işləyənlər, gömrükdə işləyənlər, polis zabitləri mənə çox kiçik görünürdü. Mənim cəsarətli olmağımın səbəbi haqlı olmağım, qayda-qanunlara əməl etməyim idi. Haqlı olmadıqda heç vaxt inad etməzdim.

Ürgənc hava limanında Mamatkul Jurayevlə Rüstəm Abdullayev Ürgənc-Nukus-Daşkənd təyyarəsinə bilet aldılar. Mənə bilet olmadı. Bir neçə saat sonraya Ürgənc-Daşkənd reysi və səhərə yaxın Ürgənc-Buxara-Daşkənd reysi vardı. Mən getmək istədiyimi bildirdikdə Jumaboy Yusubov hava limanında işləyən birisi ilə danışdı. Əlavə pul verməklə bilet ala biləcəyini söylədi. Mən həmin dəqiqə razılaşdım. Azərbaycanla müqayisədə Özbəkistanda çox ucuzluq olduğundan bilet pulu da mənə çox ucuz gəldi.

Hava limanında yenə də məni Qulu Kəngərli qarşıladı. Yavərin evinə gəldik. Həmişəki kimi mən yenə də Qulu Kəngərliyə simpozium, orada görüşdüyüm və söhbət etdiyim insanlar haqqında geniş bilgi verdim.

Yol yorğunu olsam da, söhbətimiz bitmirdi. Yavər keçib o biri otaqda yatdı. Biz türk xalqları arasındakı əlaqələrin genişləndirilməsi, bu işə kimləri qata biləcəyimiz, hansı işləri görmək mümkün olduğu haqqında müzakirələr edirdik. Vəzifəmiz kiçik, maddi imkanımız az olsa da, görə biləcəyimiz işlər olduqca çox idi. Onları reallaşdırmaq üçün yollar axtarırdıq.

Söhbətimiz o qədər uzandı ki, bir də baxdıq, səhər işıqlanır. Mən narahat oldum ki, Qulu Kəngərli evə getmədi. Evdəkilər narahat olacaqlar. O, gülərək “evdəkilər buna alışqandır. Bilirlər ki, sən və sənin kimi tanışlar gələndə mənim evə getməyim “tükənməz aylara, illərə qalır” dedi.

Birlikdə səhər yeməyi hazırlayıb yedikdən sonra Qulu Kəngərlinin maşını ilə şəhərə getdik.

Daşkənd bazarında qurud

Mən Daşoğuzda olan günlərdə Qulu Kəngərli Səmərqənddə keçirilən beynəlxalq toplantıdan yazı hazırlamağa getmişdi. Qarşıdakı günlər şənbə və bazara düşdüyündən idarə və təşkilatlarda iş olmayacaqdı. Demək, onu istədiyim qədər “istismar” edə biləcəkdim. Öncədən hazırlanmış plana görə bu gün Daşkənd bazarını gəzməliydik. Getdiyim şəhəri tanımaq üçün bazara baş çəkirəm.

Bazardan nəse almağı planlaşdırmamışdım. Hər yay Qulu Kəngərli Bakıya gələndə bizim ailəyə hədiyyə gətirir. Bu hədiyyələr gah özbəklərin milli naxışlarla bəzədilmiş süfrəsi olur, gah plov boşqabı, gay çayniki dəmə qoymaq üçün onun üzərinə örtük, gah da müxtəlif hədiyyələr. Heyif ki, onun gətirdiyi hədiyyələri qoruyub saxlaya bilmirik. Bu diqqətçəkici hədiyyələri xarici ölkələrdən gələn dostlarımin xanımları mənimsəməklə kifayətlənmirlər. Bəzən sifariş də verirlər: “Qulu Kəngərliyə de, fi-

lan şeyi alsın göndərsin, yaxud özü gələndə gətirsin. Sən də bizə çatdır.” Bəzən də elə olub yemək başa çatanda qonaq süfrəni çırparaq səliqə ilə çantasına qoyduğunu görmüşəm. Ya da çay içildikdən sonra çaynikin üstündəki çayı isti saxlayan dəmkeşi götürür, ya da xörək yeyildikdən sonra özü durub plov çəkilmiş boşqabı yuyaraq çantasına qoyur. Azərbaycanlı qonaqlarımız isə “Qulu Kəngərliyə de, Bakıya gələnlərlə yenisini göndərsin, qızımın cehizinə qoşacam” deyirlər.

Qulu Kəngərli evimizə gələnlərin əksəriyyəti yaxından tanıyır. Türkiyədə, İranda, Balkanlarda, Avropa ölkələrində yaşayan dostlarımın əksəriyyəti ilə ya şəxsən tanışdı, ya da qiyabi bir-birini tanıyırlar. Tanıdıqlarının da, tanımadıqlarının da sözünü yerə salmır. Təki Özbəkistanı tanıyanların, onu sevənlərin sayı artsın.

Bazarı gözdikcə ərək qurusu, ərək dənəsi, mövüz, kişmiş, kiçik püstə və b. çərəzlər, xörəkdə istifadə ediləcək meyvə quru-ları alırıq. Birdən özümdən asılı olmayaraq həyəcanla “Qurud” deyirəm. Səsimi ətrafdakılar da eşidir. Qulu Kəngərli gülərək: “Deyəsən, Göyçəni xatırladın?! Burda qurud Göyçədəkindən çoxdu. Göyçəlilər bir növ qurud hazırlayırlar, onu da 3-4 növ xörəkdə, əsasən də xəngəldə istifadə edirlər. Özbəklərdə qurudun 10-dan yuxarı növü var. Hər xörəyə uyğun da qurud hazırlayırlar. Hətta o qədər modern olublar ki, pivə üçün də qurud hazırlayıb satırlar” – deyir.

Türküstanın ən böyük şəhərinin də, ən kiçik rayonunun da bazarında 5-10 növ qurud görmək normal haldır.

– Payız olanda adam axtarıq ki, Gəncəbasardan, Borçalıdan bizə 2-3 kilo təmiz qurud gətirsin ki, qışı yola verək. Burda isə gör nə qədərdir?- deyirəm.

Qulu Kəngərli ilə dadına baxıb xəngəldə, qaşixəngəlində, kələcoşda və b. xörəklərdə işlətməyə 2 kilo qurud alırıq. İndiyə-dək görmədiyim qurudların da hərəsindən 200-300 qram alıram ki, Bakıda qurud həvəskarı olan tanışlarıma daddıram.

Bakıda bazara girəndə bir saatdan çox orada qalmağa səbrim çatmır. Qulu Kəngərli “bizi gözləyirlər, tələs” deyəndə saata baxdım. 3 saata yaxın idi bazardaydıq. Sanki muzeyə tamaşa edirdim.

Tapçanda çay içə-içə şairlərlə söhbət

Özbəklərin tapçan dedikləri, məişətlərinin əvəzedilməz əşyasına bizdə taxt deyirlər. Havalər isti keçdiyindən taxtadan düzəldilmiş, ayaqları yerdən 60-70 santimetr ucada olan tapçanın üstündə gündüz ailə süfrə açıb yemək yeyir, çay içir, dincəlir, gecə də yer açıb burada yatır. Yerdən ucada olduğundan ilan-çayan da oraya çıxmır və toz-torpaqdan da uzaq olur.

Sovet dövrünün çoxmərtəbəli binalardakı mənzilləri kiçik olduğundan şəhər evlərinə tapçan qoymaq olmurdu. SSRİ dağılından sonra həyətəyən evlərin sayı artdığına görə tapçanların sayı da artdı. Yeməxxana və restoranlarda da tapçanlar qoymağa başladılar.

Daşkənd şəhərinin Xiyaban meydanında da son illər bir neçə tapçan qoyulub. Bura mədəni bir mərkəzə çevrilib. Rəssamlar yeni çəkdiqləri əsərlərini, sənətkarlar əl işlərini satırlar. Necə deyərlər, məhsul – sənət əsəri parkda yaradılır və orada da satılır.

Biz də gəlib ayaqqabılarımızı çıxararaq ağacların kölgəsində qurulmuş tapçan üzərindəki döşəkçələrdə oturur və mütəkkəllərə söykəni b söhbətimizi davam etdirməyə başladıq. Gözlədiyimiz üç qoca şair də gəldi. Onları şəxsən tanıyırdım. Yaradıcılıqlarına da bələd idim. Xəlil Rza Ulutürk onlardan çevirdiyi şeirləri “Turan çələngi” kitabına daxil edərək Bakıda nəşr etdirmişdi.

Qulu Kəngərli onlara Daşkəndə gəldiyimi xəbər verib. Razılaşıblar ki, bu gün burada oturub söhbətləşək. Onlar Azərbaycan poeziyasından xeyli əsər tərcümə etmiş və şairlərimizin çoxu ilə şəxsən tanış olan Rəzzaq Abdurrəşid, Mirəziz Əzəm, Feyzi Şahismayıl idi.

Qulu Kəngərli onları qarşılayıb tapçanda yer göstərdi. Yaxınlıqda çayxana olmasa da, Qulu bəy çay da gətirdi. Çaynıkdəki yaşıl çayı piyalələrimizə boşaldıb söhbətə başladıq. Adətən,

Özbəkistanda, Türkmənistanda, Tacikistanda, Qırğızistanda yaşıl çay içməyə üstünlük verirlər.

Qulu Kəngərli deyir ki, özbəklərdə çayxana bizdən fərqli anlamda işlədilir. Burada Azərbaycandakı kimi çayxanalara rast gəlinməz. Çayı yeməxanalarda verirlər.

Çayxana deyəndə özbəklər mərasim nəzərdə tuturlar. Məhəllədə birisi oğluna və ya qızına toy edəcəksə küçədə, açıq havada məclis qurur. Məhəllənin adamları o məclisdə xörək yeyib çay içə-içə iş bölgüsü aparılır. Toyun məsrəfləri də orada müəyyənləşdirilir. Kim hansı xərcləri çəkəcək, kim hansı işi görəcək. Bunlar müəyyənləşdiriləndən sonra çayxana işini başa çatdırmış olur və adamlar da evlərinə gedirlər.

Rəzzaq Abdurrəşid, Mirəziz Əzəm, Feyzi Şahismayilla 3 saatdan çox davam edən şirin söhbətimiz sona çatdı. Totalitar rejimli ölkələrdə diktafon, kamera işə düşəndə adamlar sərbəst danışmırlar. Söhbətimizə xələl gəlməsin deyə diktafonumu ortaya qoyub danışığlarımızı lentə almadım. Sonra da heyfisləndim. Öz-özümə dedim ki, gərək gizli yazaydım.

Biz Özbəkistanın hazırkı rejimindən, İslam Kərimovun yaratdığı qorxu imperiyasından söhbət açmamağa çalışsaq da, mümkün olmurdu. Şairlər söhbəti haraya fırlayırdılar, söz gəlib güzəranlarının üzərində dayanırdı. Bu zaman da başlayırdılar, Sovet dövrünü tərifləməyə. Bu da səbəbsiz deyildi, onda siyasi sıxıntı içərisində yaşasalar da, içlərindən keçəni deyə və yaza bilməsələr də, ailələrini dolandıracaq qədər təminatları vardı.

Qəzet-jurnalda, radio-televiziyada, nəşriyyatda qələm sahiblərinə iş verir, yazılarına görə qonorar ödəyirdilər. Bu da onları yazıb-yaratmağa, tərcümələr etməyə həvəsləndirirdi. "Litfond"-dan (Ədəbiyyat fondu) aldıkları ezamiyyə və qonorar puluyla getdikləri yerləri, Azərbaycan yazıçı və şairləri ilə görüşlərini həsrətlə xatırlayırdılar. Zəhməthaqqı almağa ümidləri olmasa da, hərdən yazıb-yaradırlar. Söhbət edərkən son illərdə yazdıqları şeir və tərcümələrdən oxuyurdular.

Gileylənirdilər ki, mətbəə və nəşriyyatlar özəlləşdirilib. İndi onlara sifariş verən, yazdıqları kitabları nəşriyyat planına daxil edən yoxdur. Yazdıqlarını nəşr etdirmək üçün gərək sponsor tapalar. Özbəkistan kimi əhalisi kasıb yaşayan bir ölkədə sponsor tapmaq olduqca çətindir. Pulu olan, ondan bir qismini mədəniyyət məsələlərinə xərcləməyi ürəyindən keçirən də qorxur. Bilir ki, hansısa kitabı, qəzet-jurnalı yuxarıların tapşırığı olmadan, öz istəyi ilə maliyələşdirsə, töküləcəklər onun üstünə. Bu gün prokurorluqdan, sabah vergi idarəsindən, o biri gün maliyyədən gələrək onu “soyub” gedəcəklər. Buna görə də heç kim “ağrımaz başına buz bağlamaq” istəmir.

Nəşr etdirdikləri kitabları da sata bilməyəcəklər. Satış şəbəkəsi dağılıb. Kitab mağazalarını özəlləşdirərək ərzaq, geyim mağazalarına, gəlir verən xidmət obyektlərinə çeviriblər. Öncələr 100 min tirajla nəşr edilən, qısa bir zamanda satılan kitablarını indi 2 min ədəd nəşr etdirəndə sata bilmirlər. Kitablər əllərində qalıb köhnə kağız yığımına çevrilir. Əhalisi 25 milyonu keçən ölkədə insanların başı gündəlik çörək pulunu qazanmağa elə qarışıb ki, kitab oxuyanların sayı az qala barmaqla sayılacaq qədər olub.

Daşkənddə Qarabağ komitəsi

Tahir Kahharı qiyabi 1990-cı ildən tanıyırdım. 20 yanvar qırğınından sonra Xəlil Rza Ulutürkü tubub Moskvaya, məşhur Lefortovo həbsxanasına aparanda Tahir Kahhar dostunun müdafiəsi üçün özbək yazıçı və şairlərinin bir qismini səfərbərliyə almışdı. Onların Moskvaya göndərdikləri etiraz məktubu Bakıda “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində də çap olunmuşdu. Etiraz məktubu əks-səda doğuranda yazıçı və şairlərin bir neçəsi imzasını danmaqla Tahir Kahharı çətin vəziyyətə salmışdılar.

Onunla şəxsi tanışlığımız isə 1998-ci il noyabrın 24-27-də Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin Qazi Mağosa şəhərindəki Doğu Akdeniz Universitetində keçirilən İkinci Uluslararası

Kıbrıs Araştırmaları Kongresində oldu. İstedadlı şair, zəhmətkeş alim, yeyib-içməyi, şənlənməyi sevən Tahir Kahharla bir yerdə olmaq, onunla söhbət etmək adamda xoş ovqat yaradır.

Allah qismət edərsə, onunla bağlı ayrıca xatirələrimi yazacağam.

Tahir Kahhar bizi evinə qonaq çağırırsa getməyə vaxt tapa bilmirdik. Axır ki, Qulu Kəngərli oktyabrın 26-da axşam Tahir Kahharın evinə-Daşkəndin Yunusabad rayonundakı 13-cü məhəllənin 64-cü mənzilinə, “xruşşovka” dediyimiz alçaq tavanlı üçotaqlı mənzilə getməyimizi təşkil edə bildi. Bu kiçik mənzildə Özbəkistandan, dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş nə qədər məşhur şairlər, yazıçılar, araşdırıcılar yeyib-içiblər?! Divarların dili olsa, yaxud onların səsinə saxlaya bilsəydi, Tahir Kahharın evi ədəbiyyatın ən dəyərli xəzinəsinə çevrilərdi.

Xəyalıma gətirirəm ki, Xəlil Rza Ulutükün gur səsi divarları titrədib. Tahir Kahharın balalarını, qonşularını yuxusuz qoyurdu.

Qapıda bizi Tahir Kahharla yaşı 50-ni haqlamış, yaraşıqlı və gur səslə birisi də qarşılayır. Görüşəndə hiss edirəm ki, bizi göz-ləməyə səbirləri çatmayıb. Necə deyərlər, qonaqlar gələndək “yüz-yüz gillədiblər”

Süfrə arxasında əyləşirik. Tahir Kahhar bizi şair Törə Mirzə ilə tanış edir. Mən gülərək dedim ki, Törə Mirzənin şeirlərini oxuyanda, elə bilirdim, bunları akademik Törə Mirzəyev yazıb. Elə bilirdim, elmi məqalələrini Törə Mirzəyev, şeirlərini Törə Mirzə imzası ilə yazır.

Mənim bu sözümlə Törə Mirzəyə elə bil od qoydu. Sözümlə tamamlamamış: “Onda elə zövq, elə hissiyyat hardadı, şeir yazsın? O, yaxşı bir elm məmurudur”- dedi.

Tahir Kahhar sözünü kəsməsəydi, Törə Mirzəyevin əleyhinə, deyəsən, çox danışacaqdı. Tahir Kahhar deyəndə ki, Törə Mirzəyevin hesabına həbsdən canını qurtardın, indi onu bəyənmirsən? Bu sözə məndən başqa evdəkilərin hamısı güldü.

Mənim yad-yad baxdığımı görüb Törə Mirzə özü söhbətə başladı. Dedi ki, 1988-ci ildə Azərbaycanlı qardaşlarımızla həm-

rəyliyimizi bildirmək üçün Daşkənddə Qarabağ Komitəsi adlı bir qeyri-hökumət təşkilatı qurmağa çalışdıq. Ondən iki-üç gün sonra Moskvaya gedəsi oldum. Geri dönüşüm 10 gün çəkdi. Daşkəndə çatanda evdəkilər, dost-tanış həyəcanla mənə dedilər ki, nədən gəldin?! KQB səni neçə gündür axtarır, həbs etmək istəyir.

Təəccüb qaldım. Axı mən neyləmişəm ki, KQB mənə həbs etsin? Dedilər ki, sən gedəndən sonra Qarabağ Komitəsinə görə neçə adamı həbs edib, sorğu-suala çəkdiilər. Mən bunu söz-söhbət sandım. Çünki yaratmaq istədiyimiz təşkilat Qorbaçovun yenidənqurmasına, Sov.İKP MK-nın qərarlarına uyğun idi.

Səhəri gün qapımızı iki polis döydü. Mənə bildirdilər ki, onlarla Daşkənd şəhər KQB-sinə getməliyəm. Mən dedim ki, yol gəlmişəm, yuyunub üst-başımı səliqə-səhmana salıb, saqqalımı qırıxıb saat 15-də gələcəm. Siz gedin. Gələnlərdən birisi təkid edirdi. Ondən rütbəcə böyük olan mənə tanıyırdı və hörməti də vardı. Buna görə məndən xahiş etdi ki, mutləq KQB-yə gedim, onları pis vəziyyətdə qoymayım.

Əmin etdim ki, dediyim vaxtda orada olacağam. Özümü səliqəyə salıb, ən bahalı kostyumumu geyinib Daxili İşlər Nazirliyində İdarə rəisi işləyən qohumumun yanına getdim. Ona KQB-yə çağırıldığımı demədim. Moskvaya səfərimdən danışdım, ona gözəl bir qalstuk alıb hədiyyə gətirdiyimi söylədim. O, çox məmnun qaldı. Aldığım hədiyyəni açıb boynuna bağladı. Hansı paltarına uyğun gəldiyini də söylədi.

Bir az söhbətdən sonra durub gedəndə xahiş etdim ki, xidməti maşını mənə Yazıçılar İttifaqına aparsın. O da sözümü yerə salmadı. Mən maşına əyləşəndə şoferə dedim ki, maşını Daşkənd şəhər KQB-sinə sürsün, orada rəisə Moskvadan gətirdiyim bir sənədi verdikdən sonra Yazıçılar İttifaqına gedəcəyəm.

Dediyim vaxtda KQB-də oldum. Qapıda duran növbətçi zabıtə sədrin mənə gözlədiyini dedim. O, qarşısındakı buraxılış və rəqinə baxdı, mənim geyim-kecimimi gözdən keçirdi. Mənə gətirən dövlət nişanlı maşına baxdı. Sədrlə deyil, işçilərindən kiminləsə görüşməli olacağımı deyəndə ötkəm səslə “Sədrə deyın, Tö-

rə Mirzə gəlib!” dedim. Növbətçi çaşqınlıq içində daxili telefonla danışandan sonra yanındakı sırayı işçiyə tapşırırdı ki, məni sədrin otağınadək müşayət etsin.

Sədr məni xoş üzlə qarşıladı. Oturmağa yer göstərəndə mən də gülər üzlə dedim ki, çoxdan sizinlə bir görüşüb söhbət etmək istəyirdim. İşim çox olduğundan vaxt tapa bilmirdim. İndi yaxşı fürsət düşüb. İcazənizlə başqa bir ciddi işiniz yoxdursa, yarım saat söhbət edək. O da tərəddüd etmədən razılaşdı. Xahiş etdim ki, məni gətirən maşına desinlər, getsin. O da zəng vurub köməkçisinə mənim dediyimi çatdırdı.

Mənim şairliyimə salıb nə üçün çağırıldığımı demədən Moskvadan, SSRİ Yazıçılar İttifaqında baş verən dəyişikliklərdən, Qorbaçovun yenidənqurma, aşkarlıq siyasətindən xeyli danışdım. Sədr dil boğaza qoymadan danışdığımı görüb xeyli qulaq asdıqdan sonra məndən Qarabağ Komitəsi haqqında soruşdu.

Mən də başladım tarixdən, özbək torpaqlarının genişliyindən, Əmir Teymurun qalibiyyətli səfərlərindən və onun Muğanda qışlamasından, Qarabağda olduğu günlərdən danışmağa. Görünür, o qədər ilhamla danışdım ki, KQB-nin sədri də mənə qoşuldu. Bir-iki il öncə Əmir Teymur haqqında xoş söz deyənləri hədələyən, təzyiq göstərən təşkilatın rəhbəri indi Əmir Teymurun tərənnümçüsünə çevrilmişdi.

Yaranmış imkandan istifadə edib yaratdığımız Qarabağ Komitəsinin gələcək fəaliyyətindən, oraya özbək yazıçılarının, sənət adamlarının səfərini təşkil edəcəyimizdən, sənədli filmlər çəkmək istədiyimizdən və s. danışdım.

Danışdıqlarım KQB sədrinin canına yağ kimi yayılırdı. Təşkilata üzvlük məsələsi haqqında da xeyli söhbət etdik. Mən Pri-baltikada, Moskva və Leninqradda qeyri-hökumət təşkilatlarına partiya-sovet işçilərinin, xüsusi xidmət orqanları və hüquq müha-fizə orqanı işçilərinin də üzv yazıldığını, bütün bunların Sov.İKP. MK-nın yenidənqurma və aşkarlıq siyasətinin tələblərinə uyğun olduğundan danışdım. Amma erməni məsələsindən, ermənilərin Qarabağa sahiblənmək istəyindən bir kəlmə də olsun danışmadım.

Necə ilhamla danışdımsa, sədr də Qarabağ Komitəsinə üzv yazılmaq üçün bir ərizə yazıb mənə verdi.

Oradan çıxıb Yazıçılar İttifaqına gələndə məni görənlər görməməzlikdən gəldilər. Birbaşa Yazıçılar İttifaqının katibinin otağına gəldim. Məni çaşqınlıqla qarşıladı. Mən də heç nə olmamış kimi söhbəti oradan-buradan saldım. Moskvada yenidənqurma və aşkarlığın necə həyata keçirildiyindən söz açdım. Sonra da KQB-də olduğumu, KQB sədrinin Qarabağ Komitəsinə üzv yazılmaq istədiyini dedim. Onun da təşkilata üzv yazılması üçün ərizə yazdığını dedim. Katib çaşqın vəziyyətdə qaldığını gördükdə KQB sədrinin ərizəsini ona göstərdim. O, ərizə yazmasa da, mənimlə xeyli söhbət etdi. Gedəndə də idarənin məşını ilə məni yola saldı.

Aradan iki gün keçəndən sonra KQB sədri əlimyandıda məni axtardı. Arxamca məşın göndərdi. Xahiş-minnət elədi ki, onun Qarabağ Komitəsinə üzv yazılmaq üçün yazdığı ərizəni geri qaytarım. Mənə də bərk-bərk tapşırırdı ki, bir daha təşkilatın toplantılarını keçirməyə və mətbuata bu haqda bilgi sızdırmayaq.

Özbəkistanda yaşayan ermənilər Moskvaya hansı danosları göndəribse, SSRİ KQB-nin rəhbərliyi ayağa qalxıb. Bizi sıxışdırır, təşkilat və təşkilatın üzvləri haqqında geniş bilgi istəyir.

Tahir Kahhar da gülərək: “Onlar həmişə belə işləyiblər. Ağıl və savada deyil, zora arxalanıblar. Qarabağ Komitəsinə təşkil edənlər qaldılar kənarda, ad oxşarlığına görə 3-4 nəfəri tutub apardılar. Üç gün saxladılar. Aparan kimi dindirəydilər, görürdilər ki, onların Qarabağ Komitəsinin yaranmasından xəbərləri belə yoxdu. 3 gün sorğu-sualsız saxlayanandan sonra dindirəndə bilindi ki, yanlışlığa yol veriblər.

Utandıqlarındanmı, məsələ böyüməsinmi deyə daha Qarabağ Komitəsinə yaratmaq istəyənləri çağırır sorğu-suala da çək-mədilər. Sadəcə sifariş göndərdilər ki, bir daha o təşkilatın adını heç yerdə çəkməyin.

Mən Törə Mirzədən xahiş edirəm ki, vaxt ayırsın, səhər, ya birisigün sakit yerdə görüşək. Onun danışdıqlarını lentə yazım. Bakıya gedəndə yazıya alıb qəzetlərin birində çap etdirim. Azərbaycan

oxucusu da bilsin ki, Qarabağ məsələsində özbəklərdən bizi müdafiə etmək istəyənlər olub. Amma hökumət buna icazə verməyib.

Törə Mirzə söz verdi ki, mən yol üstəyəm, işimi görüm. Özü həmin hadisə ilə bağlı geniş bir məqalə yazacaq. Mən nağıdını qoyub nisyə dalınca qaçmaq istəmədim. Odur ki dedim: “Törə əkə, mənim babam Məhəmməd Füzulinin adını eşidibsinizmi?”

– Mən Tahir Kahhar qədər Füzulini bilməsəm də, bir neçə şeirini deyə bilərəm.

– Hə... Füzuli bilirsiniz necə deyib:

Gər Füzuli desə ki, gözəllərdə vəfa var,

Aldanma, əlbəttə ki, şair sözü yalandır!

O dövrdən keçən 500 ildə heç nə dəyişməyib!

– Füzuli şair sözünün yalan olduğunu deməyib, gözəllərdə vəfa olmadığını deyib.

– Sizinlə mübahisə etmək fikrim yoxdu. Sizin Füzulinin bilicisi, bu sahədə özünü ustad saydığınız Tahir Kahhar görək necə izahat verəcək!

Tahir Kahhar mənim sözümlü yayındıraraq 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi *Kün küzi* (oko dnya) (Şeirlər) kitabına “Mohtaram dostum Ali Şamil beye iyi dileklerimle, Tahir Kahhar, 26.09.2009. Toşkənt”, 1994-ci ildə nəşr etdirdiyi “Hür Türküstan üçün” və *Toğniq parvozi* (Şeirlər, afsonalar və ertək-daston) “Ali Şamil beye sevgi və sayğı ilə. Tahir Kahhar. Akşəhri. 08.05.2008”. 2001-ci ildə Nihal Atsızdan tərcümə etdiyi *Kukburılarnıq ulimi* (Tarihi roman Türkcədən Tahir Kahhar tərciməsi) kitabına “Dəğərli dostum Ali Şamil beye saykılarım ilə Tahir Kahhar, 26.09.2009. Taşkənt” avtoqraflarını yazıb mənə verir.

Ev sahibləri ilə xüdafızlaşib ayrılıq. Amma yolasalma mərasimi yazman uzun çəkir. Evdəki söhbət bəs etməmiş kimi gecəyarısı küçədə də xeyli söhbət etməli olduq. İçkili adamlarla sağollaşmaq bezdirici olur. Bu dəfə isə elə deyildi.

Qulu Kəngərli məni Yavərin qaldığı evə gətirib səhər görüşəcəyimiz vaxtı bir daha təkrarlayıb getdi.

Jurnalist-tərcüməçi Rüstəm Cabbarovla görüş

Gec yatdığımıza görə səhər yuxudan dura bilmirdim. Yavər səhər qəhvəaltısı hazırlayıb məni yeməyə səsləsə də, bərk yatdığımından oyanmamışdım. Qulu Kəngərlinin hay-harayına yuxudan ayıldım. Evdə yeyib gəlsə də, nəzakət xatirinə mənimlə birlikdə qəhvəaltı elədi.

Sonra şəhəri gəzməyə çıxdıq. Qulu Kəngərlidən xahiş etdim ki, Xalid Səid Xocayevin oxuduğu mədrəsəyə gedək. O, gülərək: “Nə qoyub, nə axtarırsan – dedi. 1966-cı il aprelin 26-da baş verən 8 ballıq zəlzələ şəhərdə daşı-daş üstündə qoymadı. Görmürsənmi, şəhərdə nəinki orta yüzillərdə, heç 20-ci yüzilin birinci yarısında tikilmiş bir bina da gözə dəymir.

– Qulu bəy, o dövrdə orta məktəbi bitirmişdim. Daşkənddə baş verənləri də diqqətlə izləyirdim. Yaxşı yadımdadır ki, zəlzələdə cəmi 8 nəfər öldüyünü, 150 nəfərin yaralandığını yazırdılar.

– Sovet mətbuatına nə var ki?! Nəyi düz yazırdı ki, zəlzələdən ölənləri də düz yazırdı. Yalnız Daşkənd şəhərində 80 min ailə evsiz qalmışdı. 2 milyon kvadrat metrlik yaşayış sahəsi dağılmışdı. Dağılan dövlət idarələrinin, məktəblərin, xəstəxanaların, ictimai-iaşə və ticarət binalarının sayına şəhərin çox yerində qoyulmuş abidələrdə rast gələcəyik. Lazım olsa, oradan yazarsan. Ola bilsin, mən yanlış deyəm.

Köhnə Daşkəndi zəlzələ xaraba qoyandan sonra yaxınlıqda yeni Daşkəndi o dövr üçün çox qısa bir müddətə, 3-4 ilə tikdilər. Xalid Səid Xocayevin oxuduğu mədrəsədən inanmıram bir iz qala. Öyrənərəm, görüm məhəllə durur, yoxsa o da köhnə Daşkəndin xarabalıqlarında qaldığından yeri-yurdu da unudulub.

İndi gedək Rüstəm Cabbarovu görək. Yarım saatdır bizi gözləyir.

Şəhərin mərkəzindəki türk kafələrindən birinə gəldik. Biz əyləşib çay sifariş verdik. Yarım saat öncə gəlməli olan Rüstəm Cabbarov hələ gəlib çıxmamışdı. Biz çayımızı içib qurtaranda o gəldi.

Qəzetçi və Özbəkistanda Azərbaycan nəsrinin gənc tərcüməçilərindən sayılan Rüstəm Cabbarovu Qulu Kəngərliyə görə tanıyıram. Folklorcu olmasa da, Azərbaycanla bağlılığını artırmaq üçün Qulu Kəngərlinin tapşırığı ilə onu 2005-ci il noyabrın 13-15-də AMEA Folklor İnstitutu təşkil etdiyi "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə. III Uluslararası Folklor Konfransı"na gətirtmişdim. Bakıda olduğu günlərdə şəhəri gəzdirmək, axşamlar restoranlara aparmaqla yanaşı bir axşam da dostum İsrafilin qızının toyuna aparmışdım. Özbəkistandan gəlmiş qonaq olduğuna və oynamağı yaxşı bacardığına görə toydakıların çoxu onu əzizləyir, oynamağa dəvət edirdilər. Arıq bədənli, uca boylu Rüstəm Cabbarov yorulmaq nə olduğunu bilmədən, demək olar ki, hamı ilə oynadı.

Daşkəndə gedəndən sonra yazdığım e-maillərə və telefon zənglərinə ara-sıra cavab verirdi. Elə bilirdim, məndən nəyə görə narazı qalıb. Fikrimi Qulu Kəngərliyə dedim. O da gülərək: "Sənlik bir şey yoxdur. Soyuqluğu şəxsi məsələyə görə deyil. Aqlın Azərbaycana getməsin. Rüstəm Cabbarov Daşkəndə qayıdandan sonra Milli Havfsızlıq Hızmatına çağırılıb barmaq silkələyiblər" demişdi.

Ötüb-keçənlərin üstünü vurmada Rüstəm Cabbarovla mehribanlıqla görüşdüm. O, Anarın və Vəqif Sultanlının özbək dilində nəşr edilmiş hekayə və povestlərini mənə verdi ki, Bakıya dönəndə müəlliflərə çatdırım.

Qulu Kəngərli durub yemək sifariş verdi. Onu da xatırladım ki, Özbəkistanda olduğum müddətdə evlərə dəvət olunduğumuzu çıxmaqla harada süfrəyə otururduqsa, yemək-içməyin pulunu Qulu Kəngərli ödəyirdi.

Süfrə arxasında Azərbaycanın gənc nasirlərinin hansı əsərlərinin özbək dilinə çevrilməsini müzakirə etdik. Mən Rüstəm Cabbarovu təkidlə Bakıya dəvət etdim. O, işi çox olduğunu, gəlməyə vaxtı olmayacağını deyəndə Qulu Kəngərli yenə də gülərək: "Rüstəmə elə barmaq silkələyiblər ki, onun qorxusu cənindən ancaq 5-6 ilə çıxar" dedi.

Rüstəm Cabbarov utancaq bir görkəmlə bizim zarafatlarımızı dinləyir, heç bir reaksiya verməməyə çalışırdı.

Özbəklərin toy plovu

Özbəkistan Milli Universiteti Özbək filologiyası fakültəsinin dosenti Abdumurat Tilatov bizi axşam evinə dəvət etdi. Arxayın idim ki, Qulu Kəngərli bir bəhanə ilə ora getməkdən canımızı qurtaracaq. Hər ikimiz bilirdik ki, Abdumurat Tilatov kasıb bir müəllimdir, onu xərcə salmağa, ailəsinə əziyyət verməyə dəyməz.

Abdumurat Tilatov deyəndə ki, axşama “toy plovu” bişirtirmişəm, qoy Əli Şamil də görsün ki, özbəklərin “toy plovu” necə olur” deyəndə Qulu Kəngərli: “Abdumurat “toy plovu” səhər yeyilir, sən nədən axşama saxlayıbsan”- dedi. O da, “Qulu əkə, bilirəm ki, Əli Şamil gəldiyinə görə gecələr bir yerə toplaşib söhbətləşirsiniz. Ondan sonra “toy plovu” yeyilən vaxt sizi yuxudan oyatmaq olmaz. Buna görə axşama saldım ki, gecə söhbətini bizdə davam etdirək. Əli Şamili görmək, onunla məsləhətləşmək istəyən başqa qonaqlarımız da olacaq”.

Qulu Kəngərli Abdumurat Tilatovla razılaşdı və ev adreslərini, telefon nömrəsini aldı.

Abdumurat Tilatov ilk dəfə 2005-ci il noyabrın 21-26-da Atatürk Kültür Mərkəzi Başkanlığının Ankarada keçirdiyi “6-cı Uluslararası Türk Kültürü Kongresi”ndə görüşmüşdük. Sonra da Mehmet Altunbaş bizi axşam evinə qonaq aparmışdı.

Abdumurat Tilatov və dostları Mehmed Altunbaşın qayınatası, islam dini haqqında 236 kitab və broşurun müəllifi, camaat rəhbəri Mehmet Kamal Plavoğlunun 20-yə yaxın kitabını özbək dilinə çevirərək nəşr etdirmişdilər. Onlar ölkədəki təqiblərdən yayınmaq üçün kitabların hamısını Mehmed Kamal Plavoğlu imzası ilə çap etməmişlər. Bəzi kitablar Mehmed Kamal Plavoğlunun xanımının, bəziləri də qızının adı ilə nəşr edilib.

Ölkədə “Ərk” Partiyasının üzvlərinə dinçi, terrorçu adı qoyub kütləvi həbs edildiyindən aydınlar dini məsələlərdən kənar dururlar. Ata-babaları müsəlman olsa da, özləri içdən inanclı bi-

risi olsalar da, namazlarını qılıb, oruclarını tutsalar da, üzdə öz-lərini dindən uzaq göstərməyə çalışırlar.

Abdumurat Tilatovun evi də Tahir Kahharın evi kimi alçaq damlı “xuruşovka”lardan idi. Süfrə arxasında tanıdığım bir neçə özbək alimini görməyim mənim üçün xoş oldu. Söhbətimizin əsas mövzusu islam dini və onun təriqətləri oldu.

Buxara, Səmərqənd, Termez, Kokanda, Xivə mədrəsələrin-də Şərqi böyük din alimləri yetişiblər. Sovet hakimiyyəti illə-rində dinə qarşı güclü təqiblər olduğu zamanda Buxarada məd-rəsə fəaliyyət göstərər, Daşkənddə İslam Universiteti açılıb.

Özbəkistan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra islam dininə və dindarlara qarşı bu qədər basqının haradan gəldiyini öyrən-mək üçün suallar verirdim. Bir də Qulu Kəngərli dedi: “Əli sən çıxıb gedəcəksən, bunlar qalacaq. Hakimiyyətdəkilərin haqsızlı-ğına qarşı din çox səfərbəredici gücdür. Ölkədə dindarlara po-tensial və təhlükəli müxalifət kimi baxılır. Ona görə də bu möv-zuda söhbəti çox dərinləşdirmə”.

Qulu Kəngərlinin bu sözü məni ayıltı. Abdumurat Tilatov və süfrədəki qonaqların bağışladığı kitabları da götürüb evə döndük.

Daşkənddəki qohumum

Daşkənddəki Azərbaycan dərnişininin rəhbəri Mobil Məmmədov sentyabrın 28-də məni nahara dəvət etmişdi. Hər yerə bir-gə getdiyimiz Qulu Kəngərli bu dəfə məni tək yola saldı. Bilmə-dim, həqiqətən işi vardı, yoxsa Mobillə incikliyi vardı. Mən bunu Qulu Kəngərlinin işinin çoxluğu kimi qəbul etdim. Çünki həf-tənin birinci günü olduğundan dedib işlərini yoluna qoymalı idi.

Mobil Məmmədov haqqında mənə Qulu Kəngərli bilgi ver-mişdi. Bilirdim ki, göyçəlidir, yəni mənimlə eyni bölgədə doğu-lub. Sovetlər çökəndən sonra Daşkəndə gəlib. Burada işini qurub. Restoranları və b. müəssisələri də var. İctimai işlə də məşğul olur.

Mobil bəy məni restoranda qarşıladı. Tək deyildi. 5-6 nəfər də vardı. Xəbər almadım ki, özünün restoranıdır, yaxud başqası-nın. Zəngin bir süfrə açmışdı.

İlk tanışılıqda o mənim hansı kənddən və kimlərdən olduğunu öyrənmək istədiyi kimi mən də onun hansı soydan olduğunu bilmək istədim. O, Hacıyevlərdən olduğunu dedi. Kəndimizdə orta məktəb olmadığından mən iki il Zodda oxumuşdum. Müəllimlərimizdən Sultan və Meydanın da soyadı Hacıyev idi. Onlar mənim ana nənəmin qohumları olduğunu bildirdim.

Zodda Hacıyev soyadları arasında Mobilin ata və babasını tanıya bilmədim. Ona görə də “hansı tayfadansınız” deyərək xəbər aldım.

Mobil bəy sayıflı tayfasından olduğunu deyəndə bərkənd güldüm. Xəyal məni uşaqlıq və yeniyetməlik illərimə apardığı üçün özümdən asılı olmayaraq dediyim sözün necə təsir bağışlayacağını düşünmədən “Səy sayıflıdan?” deyərək xəbər aldım.

Araya bir pərtlik düşdüyünü gördükdə: “Mənim ana nənəm Ababil Sayıfın qızıydı. Məhəmməd və Əhməd adlı iki qardaşı olmuşdu. Məhəmməd Şərq ölkələrinin hansıdasa dini təhsil alıbmuş. Müəllimləri oxuduğu mədrəsədə qalıb işləməsinə istəyiblər. Ailə vəziyyətlərinə görə kəndə qayıdıb. Ömrünün sonuna kimi də kəndin uşaqlarına dərs deyib.

Nənəm onun Qurani-Kərimini ömrünün sonunadək qorudu. 1988-ci ildə dayımgil Goranboya köçəndə həmin Qurani-Kərimlə maraqlandım. Öyrəndim ki, vəziyyət gərgin olanda nənəmin sandığını gətirə bilməyiblər. Beləcə nənəmin xatirə əşyaları da o sandıqla birlikdə it-bata düşüb.

Nənəm həmişə qohumlarından, soyundan danışanda səy sayıflı deyib qürurlanırdı”.

Mənim söhbətim pərtliyi aradan qaldırdı. Süfrədəkilər mənə Azərbaycanın durumu ilə bağlı, mən də onların soy kökləri ilə, işləri ilə bağlı suallar verirdim. İşlərindən, Özbəkistandakı vəziyyətlərindən çox razı görünürdülər. Belə ki, ölkədəki siyasi sıxıntı elə bil bunların yanlarından yel olub ötməmişdi.

Mən onları Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinə yatırım qoymağa həvəsləndirirdim. Onlar bu işə elə də maraqlı deyildilər. Onlar üçün mədəni əlaqələr toylarına, xeyir işlə-

rinə Azərbaycandan müğənnilər dəvət etmək, yaxşı halda Azərbaycan artistlərinin Daşkənddə konsertini təşkil etmək səviyyəsində idi.

“Jahon adabiyoti” jurnalında

Hazırladığımız proqramda “Jahon adabiyoti” jurnalına baş çəkmək də vardı. Jurnalın 2008-ci ildə çıxan 1-ci (128) sayında mənim Xalid Səid Xocayev haqqında “Katağon (repressiya) kurboni” adlı yazım nəşr olunmuşdu. Qulu Kəngərli dediyinə görə, Özbəkistanın ən kütləvi və oxunaqlı jurnalıdır. Redaksiyada da milli şüurlu, türk təfəkkürlü, Azərbaycanı sevən insanlar işləyir.

Redaksiyaya yaxınlaşanda Qulu Kəngərli küçədən keçən balaca boylu bir adamı “Osman! Osman!” deyə səslədi. O, səse döndü və bizə tərəf gəldi. Çatanda üzrxahlıq etdi ki, sizi görmədim. Qulu Kəngərli bizi tanış etdi. Osman Kuçkarı qiyabi tanıyırdım. Böyük həvəslə Azərbaycan ədiblərinin əsərlərini çevirdiyinə görə hörmətim vardı. Söhbətimizdən məlum oldu ki, ikimiz də bir gündəyik. Osman Kuçkar da məni Özbəkistana marağıma, özbək aydınları haqqında araşdırma və publisistik yazılarıma görə tanıyır.

Harayasa tələsirdi. Gecikməsin deyə Qulu Kəngərli onu maşını ilə apardı. Sonra “Jahon adabiyoti” jurnalının redaksiyasına gəldik. Köhnə və uzun müddət təmir olunmadığından yararsız kimi görünən binanın 2-ci mərtəbəsində yerləşən redaksiyada böyük bir otağa keçdik. 5-6 nəfər yaşlı şair, tərcüməçi, yazıçı, ədəbiyyatşünas əyləşmişdi.

Görüşüb tanış olduq. Gətirdiyim kitabları və Bakı ilə bağlı kiçik hədiyyələri verdim. Hamısı Qulu Kəngərliyə yaxşı tanıyırdı. Ona minnət edirdilər ki, Azərbaycandan çox yazıçı, şair, alim gətirsin. Sovet dövründəki görüşlərini yada salıb kövrəldilər.

Aralarında bir narahatlıq və vurnuxma da vardı. Bir azdan Tahir Kahhar gələndə üzləri güldü. Tez siyirmələrindəki qulpu qırıq fincanlarını, çappa stakanlarını, bir sözlə, Sovet dövründən

qalma çay içdikləri qabları suda yaxalayıb bir yerə yığdılar. Tahir Kahharın gətirdiyi arağı süzüb sağlıq deməyə başladılar.

“Jahon adabiyoti” jurnalının əməkdaşları: sağdan, ön sırada Zakir Ağlam və Feyzi Şahismayıl, arxadakı sırada Artunbəy Abdullayev, Əmir Feyzulla, Əli Şamil, Əlişan Rəhimcanov və Qulu Kəngərli

Sağlıqlarının mövzusu da ənənəvi idi. Xalqlar dostluğu, ədəbiyyatlarımızın yaxınlaşması, tərcümələrin çoxaldılması, Özbək yazıçı və şairlərinin əsərlərinin Azərbaycanda, Azərbaycanlıların Özbəkistanda nəşri və s. Ara-sıra da ötən günlərin xiffətini, yazdıqları əsərlərə qonorar ala bilməmələri!

Qonaq gələndə onu mütləq araqla qarşılamak, şəninə sağlıq demək – hamısı Sovet dövründən qalma olduğu kimi araqlar süzdükləri qablar da, otaqlar da, oturduqları mebellər də təxminən 30-40 il öncə necə varda, elə də qalmışdı.

Başla düşdüm ki, mən bu adamların nə əsərlərini nəşr etdirib qonorar verilməsinə kömək edə biləcəm, nə də maddi durumlarının yaxşılaşmasına. Bu mühitin, bu şəraitin dəyişməsi çətindir. Onlar ömürlərinin sonuna kimi belə yaşamağa məhkumdurlar. Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrini inkişaf etdirəcək yeni nəsil lazımdır. Gənc nəsil zamanla ayaqlaşacaq, yeni imkanlar ortaya qoyacaq. Biz xatirələrlə yaşayan bu qocalardan-

sa gənc nəşildən olanları tapıb onlarla görüşməli, onları ədəbi-mədəni əlaqələri inkişaf etdirməyə həvəsləndirməliyik.

“Düşmən”inə heykəl qoyan özbəklər

Sovet hökuməti yıxıldıktan sonra Özbəkistanın çox yerində Əmir Teymura əzəmətli heykəllər qoyulub, haqqında film çəkilib, kitablar yazılıb. Mətbuatda, radio və televiziya, sosial şəbəkədə, demək olar ki, hər gün onu öyən yazılara rast gəlmək olar. İnsanların bu cür davranışı mənə qəribə gəlir.

Özbəkistanda elə ciddi xalq hərəkatı, mitinqlər, ictimai-siyasi qarşıdurmalar olmadı. Sovet hakimiyyəti illərində rəhbər vəzifələrdə kimlər idisə, Özbəkistan SSRİ-nin tərkibindən çıxanda da həmin adamlar vəzifədə qaldılar. Bəzilərinin rəhbər vəzifələrdən uzaqlaşdırılmasının səbəbi də siyasi görüşlərinə görə deyil, İslam Kərimova münasibətinə görə oldu. Sovetlərin dövründə Moskvadan çəkinən İslam Kərimov rəhbər vəzifələrə adamları ehtiyatla qoyduğu kimi, vəzifədən uzaqlaşdıranda da ehtiyatla uzaqlaşdırırdı. Sonra tam sərbəst oldu. Kimi hansı vəzifəyə istədi gətirdi, kimi hansı vəzifədən istədi uzaqlaşdırdı. “Gözün üstündə qaşın var deyən” olmadı.

Belə bir durumda necə oldu ki, uzun illər Əmir Teymuru tənqid edən, onu pisləyənlər qısa müddətdə Teymursevərlərə çevrildilər, təbliğ etməyə, adının əbədləşdirilməsinə başladılar. Dünənki kommunistlərin qısa müddətdə dəyişkənliyi çox təhlükəli bir haldır. Sabah da onlar başqa bir sifətlərini göstərirlər.

Özbəkistanda olanda Əmir Teymurun əzəmətli heykəllərini görəndə yanımdakı aydınlara “Bu özbəklər niyə belədir, düşmənlərinə görə necə də əzəmətli heykəllər qoyur, adına küçə və meydanlar verirlər?” – deyər soruşuram. Onlar nə məqsədlə dediyimin fərqi varmadan uzun-uzadı izah edirlər ki, Rusiyanın Türkünə işğalından sonra Əmir Teymur gözdən saldı. Sovet hakimiyyəti illərində onu xalqa qəddar, qaniçən, düşmən obrazında təqdim etməyə başladılar.

Mən səbirlə dinlədikdən sonra yenə sual verməli oluram: “Əmir Teymur haqqında oxuyubsunuzmu? Onun qanunları və çıxışları ilə tanışsınız mı?”

Cavab birmənalı olur: “Əlbəttə!”

Onda mən yeni bir suala keçməli oluram: “Siz özbəksiniz mi?” Cavab qəti olur: “Əlbəttə!”

Məcbur oluram yeni sual verməyə. Deyirəm ki, Əmir Teymur özbəklərə nifrət edir, onları aşağılayır, ölümə hədələyirdi.

Onda da cavab verirlər ki, Əmir Teymur özbəklər deyəndə indiki Özbəkistanın şimalında yaşayan, Toxtamış xana qulluq edənləri nəzərdə tuturdu.

Əmir Teymur kimin özbək, kimin türk olduğunu bilmirdi? Kimlər ki, özünü Əmir Teymurun nəslindən sayır, onlar niyə özbək adlandırılmalı ilə razılaşırlar? Bu suallarına cavab ala bilmirəm.

Hər yerdə türk olmadıqlarını deyən, özbəklikləri ilə qürurlanan Əmir Teymurun özbəklərə düşmən münasibəti haqqında danışmaq istəməirlər. Amma Əmir Teymurun özbək olduğunu deyir və qürurlanırlar.

Milli lider, mətin siyasətçi həbsxanada yetişir

Gəncliyimdə baş vermiş bir hadisəni heç vaxt unuda bilmirəm. 1973-cü ilin martı idi. Biz 5-ci kursda oxuyurduq. Universitetin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) tarix fakültəsində müəllim işləyən Əbülfəz Əliyevlə (Elçibəy) tanışlığım vardı. Tarix fakültəsinin axşam şöbəsində oxuyan, Xanağalı Ələddin Həsənov, hüquq fakültəsinin axşam şöbəsində oxuyan, Aşağı Qışlaqlı Məmməd Abdullayev onunla daha yaxın idilər.

Əbülfəz Əliyev hərdən onlarla yataqxanaya gəlir, söhbətlər edir, sonra da gedib bir yerdə oturub yeyib-içirdik. Yeyib-içmək məclislərimiz çox uzun çəkirdi. Çox vaxt mən cıgallıq etsəm də, Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) dözürdü. Ən çox ortağ məxrəcə gələ bilmədiyimiz məqam Türk xalqlarının birləşməsi, yoxsa Azərbaycanın bir inzibati mərkəz kimi birləşməsi məsələsində olurdu.

Əbülfəz Əliyev bütün gücü ilə Türk xalqlarının birliyinin vacibliyindən danışdı. Mən isə belə bir birliyi mümkünsüz sayırdım. Monqolların, Toxtamışın, Noqay xanın, Əmir Teymurun və başqalarının Azərbaycana basqınıni əsas götürürdüm. Mən əsasən üçcildlik Azərbaycan tarixi kitabındakı faktlara dayanırdım. Əbülfəz Əliyev isə çoxlu qaynaq göstərirdi.

Mən Rusiya və SSRİ-nin təbliğatından çıxma bilmədiyimə görə deyirdim ki, iki Azərbaycanın birləşməsi vacibdir. Özü də bu birləşmə SSRİ-nin köməyi ilə olmalı, yeni yaradılan dövlət sosialist dövləti olmalıdır. Özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, qırğızlar çox geridə qalıblar, onlardan bizə hay olmaz.

1973-cü ilin martında da belə bir mübahisəmiz oldu. Mənim çox inad etdiyimi görən Əbülfəz Əliyev bərk hirsələndi və dedi: “Bilirsən sən kimə bənzəyirsən? Həbsxanada bu kamerada cəza çəkdiyin halda, o biri kameradakı qardaşınla bir kamerada olmaq uğrunda mübarizə aparana! Sən həbsxanadan çıxmaq istəmirsən! Sənin siyasi şüurun yoxdur! Həbsxanada qardaşınla ya bir kamerada ol, ya ayrı-ayrı kamerada. Həbsxana, həbsxanadır!”

Onun bu sözü bərk xətirimə dəydi. Çox ölçüb-biçdikdən sonra qərara gəldim ki, diplom müdafiəsində olduğumuzdan dərs yoxdur, bizi də itirib axtarmırlar. Gedim Səmərqəndə, özbəklərin durumunu öyrənirəm, gəlirəm Əbülfəz Əliyevin qarşısına faktla çıxıram.

İki il öncə Daşkənd Universitetinin jurnalistika fakültəsində oxuyan Məhəmmədcan 1970-ci ildə Bakıda tələbə elmi cəmiyyətinin simpoziumunda tanış olmuşduq. Səmərqəndin kəndlərindən olduğunu bilirdim. Mübahisəmizdən təxminən bir həftə öncə ondan məktub almışdım. Yazırdı ki, ailələrinə kömək üçün kəndə gedir. Diplomu da kənddə yazacaq.

Ona məktub yazdım. Səmərqəndə gəzməyə gələcəyimi bildirdim. Xahiş etdim ki, mümkünsə, Səmərqənd Universitetinin yataxanasında mənə yer tapsın ki, xərcim az çıxsın. Bəzən aylarla məktubuma cavab verməyən Məhəmmədcan dan heç on gün keçmədi ki, cavab aldım. O, universitet yataxanasının komendantı

qohumu olduğunu, ikimizə bir otaq verəcəyini, orada bir həftə, on gün qala biləcəyimizi və Səmərqəndi gəzdirəcəyini vəd etdi.

Onun məktubu məni o qədər sevindirdi ki, otaq yoldaşlarıma, dostlarıma da heç nə deməyib qatara biletdən alıb Səmərqəndə yola düşdüm.

Məhəmmədcan vədinə əməl etmişdi. Hər şey qaydasında idi. Mənim gəlişim şərafinə yataqxanada pambıq yağı ilə özbək plovu da bişirmişdilər. Mən də xırda-para hədiyyələrdən başqa bir neçə butulka Azərbaycanda istehsal olunmuş çaxır və araq da aparmışdım.

İlk tanışlığımız gözəl keçdi. Yedik-içdik, Azərbaycan-özbək xalqlarının şərafinə, dostluq şərafinə sağlıqlar dedik. Sonrakı günlərdə mübahisələrimiz başladı. Mən Əmir Teymur tərifləyirdim, özbək tələbələr onun qəddarlığından danışdılar. Mən Əbülfəz Əliyevdən eşitdiklərimi böyük həvəslə özümün fikrim kimi deyirdim, onlar isə etiraz edir, məni fikrimdən daşıdırmağa çalışırdılar.

Mən qızların da toplantılarımıza qatılmalarını istəyirdim. İçimiz bol olduğundan hər gün bir necə dəfə 10-12 nəfərlə bir yerə toplaşırdıq. Həmişə də oğlanlar gəlirdi. Səmərqənddə olduğum üçüncü günü saat 23-ü keçəndə iki polis gəlib məni aparmaq istədi. Ad da qoydular ki, mən pasport rejimini pozmuşam. Yataqxanada qalmağa haqqım yoxdu.

İçib hallanmış tələbələr hay-küy saldılar və polisə müqavimət göstərdilər. Polislər hara iləsə yataqxananın telefonu ilə danışandan sonra pasportumu və tələbə biletimi alıb getdilər. Bir adres verdilər ki, sabah saat 10.00-da gəlib sənədlərimi oradan alım.

Səhər Məhəmmədcanla deyilən adresi gedib tapdıq. O, nə hiss etdisə, bir də baxdım yoxdu. Sonra da nə onu gördüm, nə də məktublarıma cavab aldım.

Məni içəri aparanda başa düşdüm ki, bura milis idarəsi deyil. KQB-dir. Mülki geyimli bir özbək 3 saata yaxın məni danışdırdı. Sonra izahat yazmaq üçün kağız-qələm verib getdi. Təxminən iki saatdan sonra gəldi və mənim izahatımı alıb oxu-

du. Məndən izahatı rus dilində yazmağı tələb etdi. Rus dilini bilmədiyimi söylədim. Günortadan sonra başqa bir nəfər də gəldi. O, Azərbaycan türkcəsində yaxşı bilirdi.

Yenə də eyni məzmunlu sorğu-sual başladı. Harada doğulubsan, atan-anan nəçidir, harada oxuyubsan, nə məqsədlə Səmərqəndə gəlibsən və s. Mən hər şeyi doğru deyirdim. Səmərqəndə də gəzməyə, tarixi abidələrə baxmağa gəldiyimi söyləyirdim. Sadəcə Əbülfəz Əliyevlə tanışlığım və onunla olan mübahisəmi demirdim. Gecə məni milis idarəsinin müvəqqəti saxlama məntəqəsində saxladılar. Səhər yenidən KQB-yə apardılar.

Bu dəfə söhbətin məzmunu tamam dəyişmişdi. Əmir Teymur haqqında söylədiklərimi haradan oxuduğumla, məni kimlər göndərdiyi, Özbəkistanda öncələr olub-olmadığımı, burada kimləri tanıdığımı soruşur, özləri protokol yazıb mənə imzalatmağa cəhd edir, özümə izahatlar yazdırırdılar.

Üç günüm beləcə keçdi. Dördüncü gün sərxoş olub tələbələrle dalaşmaqda ittiham edib 15 sutka həbs cəzası verdiklərini bildirdilər. Beləcə milisin 15 sutkalıqlarının arasına düşdüm.

Milisdə vəziyyət başqa idi. Gecə saat 24.00-dan sonra sakitlik olanda növbədə olan milislər məni yanlarına aparıb danışdırır, lağa qoyur, bir-birinə bu Azərbaycandan gəlib bizə Əmir Teymuru tərifləyir deyirdilər. Mən onların bütün kobudluqlarına baxmayaraq Əmir Teymuru tərifləməkdən əl çəkmirdim.

Milislər məni lağa qoyub gülmələrinə baxmayaraq içərilərdə bəzilərinin xoş münasibətini də görürdüm. Özləri yemək yeyəndə mənim də onlarla bir süfrədə oturmağımı təkid edirdilər. Qəribə burası idi ki, mənə 15 sutka verdiklərini desələr də, milislərin söhbətindən belə başa düşürdüm ki, heç bir sənədləşdirmə aparılmamışdı.

7 gün sonra bir milis leytenantı məni vağzala gətirdi. Plaskarda bilet alıb vaqona mindik. Məni Krasnavodskiyə kimi gətirib bərəyə (paroma) mindirəndə sənədlərimi verdi.

Mən Bakıya gələndən sonra Ələddin Həsənov və Məmməd Abdullayevlə birlikdə Əbülfəz Əliyevlə görüşdük. Başıma gə-

lənləri təfəsilatı ilə danışdım. Gözləyirdim ki, təəssüflənəcək, mənə ehtiyatlı olmağı, bir də belə iş görməməyi tapşırıcaq.

Gözlədiyimin tərsinə oldu. Nahaq buraxıblar, sənin əməlinə görə birinci dəfə olduğu üçün 3 il həbs cəzası verməliydilər. Milli lider, mətin siyasətçi həbsxanada yetişər. Həbsxanadan qorxmağa dəyməz. Ora da bir məktəbdir.

Uzun illər dostlarım bəyin bu sözlərini yada salıb gülərdilər.

Gömrük işçiləri ilə mübahisə

Qulu Kəngərli məni hava limanına gətirəndə dedim ki, səni çox yordum. Üç gün yatsan, yorğunluğun çıxmaz.

Qulu da: “Sən gedəndən sonra üç gün deyil, bəlkə, 10 gün darıxacam, əlim çətin iş tutacaq. Mənim də özbək alim, yazıçı və şairləri ilə tez-tez görüşməyə, danışmağa vaxtım olmur. Sənə görə başqa işlərimi ertələyir, ya da ixtisara salıram. Görüşlərdə onları fəallaşdırmağa çalışıram. Sən gedəndən sonra hələ onları ərlə danlayacam ki, fəal olun. Milli məsələyə diqqəti artırın. Dünyaya çıxın. Azərbaycan sizin üçün bir körpüdür, ondan istifadə edin”- cavabını verdi.

Biletimi qeydiyyatdan keçirəndə kitabların çoxluğuna görə yüküm ağır gəldi. Qulu Kəngərli işə qarışandan sonra baqajımı göndərdilər.

Qulu Kəngərli ilə sağollaşıb, arxa çantamı çiynimə atıb, gömrük keçid məntəqəsinə getdim. İcimdə bir üzüntü vardı. On gündən artıq burada olsam da, görmək istədiyim işlər hələ qalırdı.

Gömrük keçid məntəqəsinə gələndə deklorasiyanı doldurdum. Orada Bakıdan aldığım təyyarə biletinə görə mənə verilən dolların məbləğini göstərdim. Taksi üçün saxladığım Azərbaycan manatını yazmağa ehtiyac duymadım. Bilirdim ki, xırda milli pullar deklorasiyaya yazılmaz. Məbləğ 25 manatı keçmirdi.

Gömrük işçisi deklorasiyaya baxıb valyutanı göstərməmi tələb etdi. Mən də arxayınlıqla pulqabımı onun qarşısına qoydum. O, dollarları sayanda diqqətlə əlini izləməyə başladım. Bakıda

metroya girəndə milislər, gömrükdən keçəndə gömrük işçiləri pulu sayarkən adamın başını qatıb oradan bir-ikisini “çırpışdır”dıqlarını bilirdim. Onu bilirdim ki, bu, təkcə Azərbaycanda deyil, dağılmış Sovetlər Birliyinin əksər yerlərində belədir.

Mənim diqqətlə izlədiyimi görən gömrük işçisi əsəbiliklə dolları saydı. Deklorasiyada yazdığım ilə düz gəldiyini gördükdə Azərbaycan pulunu əlinə alaraq “bunu nədən deklorasiyadan gizlədibsən” deyər xəbər aldı. Elə bildi ki, mən həmin pulları ona verməklə “canımı qurtarmağa” çalışacam. Mən əsəbləşsəm də, sakitliyimi qoruyaraq “görünür, gömrükdə yeni işləyirsiniz. Bilmirsiniz ki, o pullar valyuta sayılmaz və deklorasiyaya yazılmaz”- dedim. İki gömrük əməkdaşı da işlərini yarıda saxlayıb söhbətimizi dinləməyə başladılar. Görünür, iş yoldaşlarının yanında onu pərt eləməyim xatirinə dəydi.

– Sizə akt tərtib edəcəyəm - dedi.

Mən bu dəfə bərkədən gülərək:

– Əlifba tanıyırsan ki, akt da yazasan?

O, dada da qızıışaraq:

– Mənə dərs verməyin, 5 ildir kömrükdə işləyirəm. İşimi də bilirəm-dedi.

Açıq-aydın görürdüm ki, o akt yazmağa tələsmir. Yanındakılar da mənə işarə edir ki, çıxım gedim. Mən nədənsə inadlaşdım. Həm onlara ürəyim ağrıyırdı ki, gör nə gündədilər. Mənim Azərbaycan manatım onlara qalsın deyər neçə oyunlardan çıxırlar.

Hırləndiyimdən əlimi atıb manatları götürdüm və üç yerə bölüb üstünə atdım.

– Al, sənə olsun- deyib getmək istədim.

Mənim bu hərəkətim onu daha da əsəbləşdirdi. Arxa çantama baxmaq üçün açmağımı tələb etdi. Mən çantanın ağzını açıb onun qarşısına qoydum və tələb etdim ki, kənarda dursun. Çantada nə var stolun üstünə özüm qoyacam. Ehtiyat etdim ki, çantanı yoxlamaq adına oraya narkotika qoyar.

Çantamdakıları boşalda-boşalda bərkədən çıxırdım ki, gedin növbə rəisinizi çağırın. Yanımızdakı kömrük işçilər çaşqınlıqla

bizi izləyirdi. Səs-küyə hamı bizə baxırdı. Keçid demək olar ki, tıxanmışdı.

Bu zaman bir kömrük işçisi tələsik addımlarla bizə yaxınlaşdı və mənə hirs-lənərək “niyə işimizi pozursunuz”-dedi. Mən sakit və təmkinimi pozmadan: “Sizin işini bilməyə bu çoban pozur” – dedim. Mənim belə cavabım onu çaşdırdı. Pörtmüş halda pasportumu götürdü və işçisinə “onun yüklərini mən yoxlayacam. Siz gedin baqajını da buraya gəyirin” dedi və biri işçilərə də tez-tez işləmələrini, yolu açmalarını tapşırırdı.

Mən sakit-sakit onun hərəkətlərini izləyirdim. Diqqətlə xidməti pasportumu səhifələdi, möhürləri gözdən keçirdi, elə bil orada səhv axtarırdı. Xidmət pasportumun vaxtı bitməsinə az qaldığından möhürlər çox idi. Onu gözdən keçirəndən sonra kitablara baxmağa başladı. Əlinə ilk keçən konfransın proqramı oldu.

Onun vaxtı çox uzatdığını görüb proqramı əlindən alaraq qəsdən ingilis dilində yazılan səhifədə ad və soyadımı göstərdi. Baxandan sonra elə bil bir az sakitləşdi. İkinci kitabı da götürəndə gördüm ki, çantadakı vizit kartımı oxuyur. Özümü görməməzliyə vurdu.

O, Nəsrəddin Muhammadiyevin kitabını açdı və avtoqraf oxuyandan sonra işçilərinə göstəriş verdi ki, baqajı gətirtməsinlər. İşçiləri mənim çıxıb atdığı Azərbaycan pulunun parçalarını yerdən yığıb ona verdilər. O da gülümsəyərək “Azərbaycanda banka verib yenisini alarsınız” – dedi. Mən pulun cırıqlarını alıb oradakı stolun üstünə qoydum.

Çantamı yığmağa da kömək etdi.

– Nəsrəddin əkə mənim qohumumdur – dedi.

Onun sözünə heç bir reaksiya vermədiyimi görüb:

– Ocuyevi tanıyırsınız mı? – deyərək xəbər alanda qeyri-ixtiyarı və tənəli:

– Səmərqənddə yaşayan professor Səxavət Ocuyevi tanıyıram! – dedim. Sözümün vurğusundan belə çıxdı ki, mən professorları, alimləri, yazıçıları tanıyıram, sizin kimilərini yox.

O, gülümsəyərək:

– Sizin tanıdığınız həmin Ocuyevin oğlu bizim rəisdir. Nədən onu tanıdığınızı demədiniz? Tanışlıq versəydiniz, qanınız bu qədər qarmazdı.

Mən cavab vermədim.

Məni saxlayan gömrük işçisi ona tərəf gələnləri yoldaşlarına yönəldirdi. Özü heç kimi yoxlamaq istəmirdi. Növbə rəisi ona heç nə deməsə də sifətindən narahatlığı bilinirdi.

Növbə rəisi kitabları çantama qoyub ağzını bağladı. Bir əlində çantam, o biri əlində pasportum sərhəd keçid məntəqəsinə doğru getdi. Mən də onun arxasınca getdim. Pasportuma növbədən-kənar möhür vurdurub mənimlə birlikdə gözləmə salonuna keçdi.

Çay içməyə dəvət etdi. O qədər əsəbləşmişdim ki, yox dedim. Hədiyyələr satılan yerə çatanda: “Bəyəndiyiniz bir şey seçin. Məndən sizə yadigar olsun” dedi. Təşəkkürümü bildirdim. Bakıya uçacaq qapıya doğru getdim. O da mənimlə gəldi və vizit kartını verərək: “Özbəkistana gələndə kartı göstərərsiniz, heç kim sizi incitməz – dedi.

Onun bu sözündən də xoşum gəlmədiyindən vizit kartını almadım.

– Adamlara vəzifəsinə görə, tanışlığa görə deyil, qanunların verdiyi imkanlara görə hörmət etmək lazımdır – dedim.

O qədər hirsələnmişdim ki, mənə bu qədər qayğıkeşliklə yanaşan adamın adını, soyadını xəbər almadım. Ləhcəsini sonralar yadıma salanda güman etdim ki, Xarəzm türkmənlərindən.

Mənim uçuş kartımı da cırdırıb avtobusadək gətirdi. Mən avtobusa minəndə gülərək dedi:

– “Bakıya gələndə birbaşa evinizə gələcəm. Məni qovmayacaqsa ki! Ev ünvanınızı bilirəm”.

Təyyarədə oturanda özüm-özümə sual verdim: “Mən niyə kobudam? Həmişə gömrük, sərhəd işçiləri ilə, polislərlə problemim çıxır. Çox ölçüb-biçdikdən sonra axır bu qənaətə gəldim: SSRİ dağılmasaydı, xarici ölkələrdə insanlara münasibəti görməsəydim, yaqın çoxları kimi mən də nə desələr susardım, işim keçsin deyə bəlkə də, yaltaqlanmağa çalışardım.

Özbəkistan hava limanındakı qanıqaraçılığın nəticəsi o oldu ki, Bakıda mindiyim taksini gecə yarısı həyətdə gözləyib evdən pul gətirməli oldum.

Səhərişi günün axşamı Nəsrəddin Muxammediyev zəng vurdu. Necə çatdığımı maraqlandı. Gömrükdəki hadisə ilə bağlı heç nə deməsəm də o, gülə-gülə qohumunun səhər tezdən yanına gəldiyini, işini itirə biləcəyinə görə narahatlıq keçirdiyini dedi. Xahiş etdi ki, Xarici İşlər Nazirliyinə, səfirliyə və ya Özbəkistan prezidentinə şikayət məktubu yazmayım.

Boluda Koroğlu simpoziyumu

2009-cu il oktyabrın 17-18-də Abant İzzət Baysal Universiteti Bolu Xalq Kültürünü Araşdırma və Uygulama Mərkəzi (BAMER), AMEA Folklor İnstitutu və Özbəkistan Respublikası Fanlar Akademiyası Til və Ədəbiyyat İnstitutu ilə birgə “I Uluslararası Koroğlu, Bolu tarix və kulturu simpoziyumu”nun təşkilatı məsələlərinə kömək üçün oktyabrın 15-də Bolu şəhərində oldum.

Səhər tezdən Ali Yamanla birlikdə Abant İzzet Baysal Universitetinin rektoru, prof. dr. Atilla Kılıçın qəbulunda olduq. Rektor birinci məndən Azərbaycan və Özbəkistandan gələcək məruzəçilər haqqında soruşdu. Mən Özbəkistana yolluğum, akademik Törə Mirzəyev və məruzəçilərlə görüşüm haqqında, həmçinin məruzəçilərin Türkiyəyə gəlmələri üçün Özbəkistan Xarici İşlər Nazirliyinə məktub yazılmasından söz açdım.

Rektor Atilla Kılıç maraqla: “Özbəkistan Xarici İşlər Nazirliyinə nədən məktub yazdılar? Biz onlara dəvət məktubu göndərmişdik. Həmin məktub əsasında Türkiyənin Daşkənddəki konsulluğundan viza ala bilməzdilərmisi?” deyərək soruşanda mən də dedim ki, viza məsələsində problemləri yoxdur. O məsələ həll olunub. Özbəkistan alimləri xarici ölkələrə getmək üçün Xarici İşlər Nazirliyindən də icazə almalıdırlar.

Atilla Kılıç özünü saxlaya bilməyib “Şu nasıl olur?” deyərək soruşanda söhbətə Ali Yaman da qarışdı. Dedi ki, Sovetlər Bir-

liyindən ayrılmış cümhuriyyətlərdə uluslararası qanunlar hələ oturmamayıb.

Atilla Kılıç xeyli fikrə getdikdən sonra: “Azərbaycandamı öylə?” deyər soruşanda mən: “Xeyr, Azərbaycanda öylə kurallar, yasaklar yokdu. Bildiri sunacaq kişilərdən 3-ü kəndi istəkləri ilə Təbriz üstündən avtobusla gələcəklər. O birilər isə uçaqla gələcək”.

Rektor gələn qonaqların qarşılınması və yerləşdirilməsi, məruzələr dinlənəcək salonların durumu, hotellərdəki otaqlarda xidmətin səviyyəsi, simpoziumla bağlı şüarların şəhərin hansı yerlərinə vurulması və sairə maraqlandı.

Ali Yaman yarım saatlıq bir hesabat versə də, rektorun ürəyi soyumadı. Maliyyə məsələləri üzrə yardımçısını çağıraraq qonaqların yol pullarının ödənməsi üçün bankdan pul alınmış-alınmaməsi ilə, təsərrüfat üzrə yardımçısını çağıraraq nə qədər maşın ayrıldığı, yeməklərin keyfiyyəti, menyu ilə və s. maraqlandı.

Verilən cavablardan razı qaldığından “durun gedək öylə yeməyinə” dedi. Yemək süfrəsi arxasında Koroğlu mövzusunda ilk simpoziuma hazırlığın uğurlu getməsi şərəfinə qədəhlərə şərab da süzdülər. Mənim içmədiyimi görən Atilla Kılıç zarafatla dedi: “imamlar toplumla içməz, təklikdə içər. Ali Şamilin payını gedəndə çantasına qoyarsınız. Bakıda içər”– dedi. Onun bu zarafatı hamımızda xoş bir əhval-ruhiyyə yaratdı.

Özbəklərdən başqa proqramda adı olanların hamısı gəlmişdi. Simpozium proqramda nəzərdə tutulduğu kimi yüksək səviyyədə keçdi.

Məni narahat edən o oldu ki, yaxşı, Daşkənddəkilər Xarici İşlər Nazirliyindən icazə ala bilmədikləri üçün gəlməyiblər. Bəs Jumaboy Yusupov niyə gəlməyib? Axı o, mənimlə birlikdə biletdə almışdı. Özü də qətiyyətlə demişdi ki, icazə versələr də, gələcəm, verməsələr də. Bəs bu nədən gəlməsin?

Bakıya dönəndə Jumaboy Yusupovun qızı Nərgizdən bir məktub aldım. O, dərin kədərlə bildirirdi ki, atası 2009-cu ilin oktyabrın 10-da Daşkəndə gedib ki, orada bir neçə gün qalıb,

işlərini səhmana salıb İstanbulla ucsun. Nə yazıq ki, əcəl aman verməyib. Elə həmin gün vəfat edib.

Əlimdən “Allah rəmət etsin! Qəbri nurla dolsun!” deməkdən başqa bir iş gəlmədi.

İslam dinində xeyirli bir iş üçün yola çıxanların ölümü də şəhidlik sayılır. Jumaboy Yusubov da beləcə elmimiz yolunda şəhid oldu.

* * *

Qısa sözardı. Jumaboy Yusubov vəsiyyət edibmiş ki, öləndə doğma kəndində, valideynləri və qohumları uyuduğu qəbiristanlıqda dəfn etsinlər. Cənazəni Daşoğuzla aparmağa Türkmənistan tərəfdən icazə ala bilməyiblər. Mən də çox çalışdım. Yazışdım. Tanıdqlarımın hamısına müraciət etdim. Dedim, heç olmasa ölümünün ildönümündə Jumaboy Yusubovun vəsiyyətini reallaşdırmaq, onu da bacarmadım. Gördüm ki, məmurlar insanın yalnız dirisindən deyil, ölüsündən də qorxurlar.

Türkmənistanın hakimiyyət orqanlarında çalışanlar düşünlər ki, Jumaboy Yusubov kəndində dəfn edilərsə, Özbəkistanda onun doğum və ölüm günlərində, dini bayramlarda qəbrini ziyarətə gələrlər. Onların başına da yerli özbəklər toplanar. Bu toplantı isə hakimiyyət orqanları üçün başağrısına çevrilər.

Daşkənddə yazmağa başladığım yol qeydlərini Boluya simpoziuma getdiyimə görə tamamlaya bilmədim. Oradan geri qayıdandan sonra yazmağa davam etdim.

***Daşkənd-Ürgənc-Daşoğuz-Bolu-Bakı
9-12 noyabr 2009-cu il.***

QƏDİM MƏDƏNİYYƏT BEŞİYİ TERMEZİN BU GÜNÜ

Azərbaycan türkləri ilə Özbəklər eynü soylu xalqlar olsalar da, araşdırıcılar özbəklərin danışdığı dili Türk dilinin qarluq, bizim danışdığımız dili isə oğuz qrupuna aid edirlər. Əlişir Nəvai, Əmir Teymur və onların çağdaşları isə özlərinə özbək deyil, türk deyirmişlər.

Azərbaycanda sufizmin yayılmasında Türküstan sufilərinin rolu böyükdür. Orta yüzil Azərbaycan filosoflarının əsərlərini oxuyanda onların Əbu İsa Məhəmməd Tirmizidən, Hakem ət-Tirmizidən, Seyyid Bürhanəddindən və b. yararlandıklarını görürük. 16-cı yüzildə Səmərqənd və Buxarada yaşamış, Fərabî, İbn Sina, Bəhmənyar, Biruni, Tusi, Qəzvini, Davvani, Taftazani, Aristotel, Platon, Pifaqor, Sokrat kimi filosofların əsərlərinə şərhlər yazmış Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağını Buxara xanı Əmir Bahadur yüksək qiymətləndirmiş və onu kitabxana vəziri təyin etmişdir.

Xalqlarımız arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr 20-ci yüzilin başlanıradək eyni axarla davam etmişdir. Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnallar Özbəkistanda necə həvəslə oxunmuşsa, Özbəkistanda nəşr edilən qəzet və jurnallar da Azərbaycanda elə oxunmuşdur. Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm” operaları, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” operetlləri, eləcə də dramaturqlarımızın səhnə əsərləri özbək dilinə çevrilmədən göstərilmişdir.

Hətta 19-cu yüzilliyədək yaşayan Azərbaycan şairlərinin bəzilərinin əsərlərinin arasında cığatayca (bugünkü özbəkçə) yazılmış şeirlərə də rast gəlmək olur.

Səmərqənddə yaşamış Azərbaycanlı Seyid Rza Əlizadə 20-ci yüzilin başlarında “Şərq” və “Teleqraf xəbərləri” qəzetlərini açmış, “Söyləyiş inqilabı” jurnalının redaktoru olmuş, özbək və taciklər üçün “Əlifba”, “Coğrafiya”, “Tarix”, “Riyaziyyat”, “Həndəsə”, “Astronomiya”, “Ərəb dilinin qrammatikası” və b. kitabları yazmışdır.

Azərbaycanlı Maqsud Şeyxzadə Özbək ədəbiyyatına ilk mənzum dram müəllifi kimi daxil olmuş, onun bədii və elmi əsərləri bu gün də ümumtəhsil və ali məktəblərdə tədris edilir.

Özbəkistanda teatr, opera yaranmasında azərbaycanlılar aparıcı rol oynamışlar. Sovet dövründə onlarla azərbaycanlı Özbəkistanda rəhbər vəzifədə işləmişdir.

Özbək Xalid Səid Xocayev 1923-1937-ci illərdə Azərbaycanda ali məktəblərdə və texnikumlarda dilçilikdən, üslubiyatdan dərs demiş, dərsliklər yazmış, “Divan-i lüğət-it türk”i ilk dəfə ərəb dilindən Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir.

Azərbaycan-Özbək ədəbi və mədəni əlaqələri olduqca zəngin olsa da, bu gün onlar gərəyincə tanındılmır. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanla Özbəkistan arasındakı milli bağlara ideoloji yön verməyə çalışaraq beynəlmiləlçiliyi, Özbək-Azərbaycan pambıqçılarının sosializm yarışını qabartmışlar. İki-üç ildən bir sosializm yarışının necə yerinə yetirildiyini yoxlamağa gedən əməkçilərin sırasına mədəniyyət işçiləri, şairlər, yazıçıları da qatılıb. Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərləri Özbəkistanda, Özbək yazıçı və şairlərinin əsərləri də Azərbaycanda nəşr edilib. Lakin onların elə bir ciddi elmi, bədii dəyəri olmayıb. Əsasən sosializmi təbliğ edən əsərlər nəşr və təbliğ edilib.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Türksöylü xalqların elmi, mədəni, iqtisadi əlaqələrinin daha sürətlə inkişaf edəcəyini gözləyirdik. Lakin gözlədiyimiz kimi olmadı. Dünyanın inkişaf etmiş, hərbi gücü böyük olan dövlətlərindən çəkinən yeni yaranmış Türksöylü dövlətlərin rəhbərləri ehtiyatlı davranmağa üstünlük verdilər.

Türkmənistan hökuməti yaxın qohumların belə bir-birini görməsini problemə çevrən viza rejimi tətbiq etdi. Özbəkistanda nəinki öz soyköklərinin türk olduğunu demək yasaqlanıb, Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin, şair və yazıçılarının ölkədə nəşr edilən əsərləri üzərində ciddi senzura nəzarəti qoyulub. Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov Türksöylü dövlətlərin yeni yaratdıqları qurumlara qoşulmaqdan imtina edib. Onun ölümündən

sonra, yəni 2019-cu ilin payızında Özbəkistan Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına qatıla bilib.

Türksoylu dövlətlərin bəzi rəhbərləri yaxınlaşmadan nə qədər çəkinsələr də, zaman öz işini görüb. Qadağalarla, əngəllərlə inkişafın qarşısını almaq mümkün olmayıb. Azərbaycan öz suverenliyinə qovuşandan sonra iqtisadi durum ağır olsa da, Özbək yazıçı və şairlərinin əsərlərini dilimizə uyğunlaşdıraraq çevrilməsinə, ədəbi-mədəni əlaqələri genişləndirməyə diqqəti artırıb.

Özbəkistan prezidenti İslam Kərimovun ölümündən sonra Türksoylu xalqlarla əlaqələr yeni mərhələyə daxil olub. Aşağıdakı yazı yol qeydləri kimi qələmə alsam da, Azərbaycan-Özbək əlaqələrinin tarixindən də söz açacam.

Termez deyiləndə yadıma düşənlər

Sovet qoşunlarının Əfqanıstandan çıxarılmasından 30 il keçir. Buna baxmayaraq, hələ də Termez adı gələndə üşənirəm. Kommunist partiyasının üzvü olmasam da, təyinatımı partiya qəzetinə vermişdilər. – 1973-cü ilin sentyabrından Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin orqanı olan “Şərq qapısı” qəzetində işə başlamışdım. Redaktor “Partiya həyatı” söbəsində işləməyimi məsləhət bilmişdi. Kommunist olmadığımıdan partiya təşkilatlarının toplantılarına qatıla, onların işindən yaza bilməzdim; amma partiya rəhbərlərinin adından məqalə yaza (o dövrdə bu işə “təşkil etmək” deyirdilər), onların yazısını redaktə edə bilərdim. Öz imzamla isə gənclərin həyatından yaza, bu mövzuda məqalələr “təşkil” edə, hərbi vətənpərvərlik səhifələri hazırlaya bilərdim.

Sovet qoşunları 1979-cu il dekabrın 24-də Əfqanıstanı işğal edəndən sonra, hərbi vətənpərvərlik mövzusuna diqqət artırıldı. Redaksiyamıza gələn valideynlərin sayı da çoxaldı. Onların bir qismi hərbi xidmətdə olan oğulları haqqında yazı verilməsini istəyirdisə, bəziləri də nigranlıqdan redaksiyaya gəlirdi. Elə bilirdilər, qəzetə müraciət etsələr, məsələ ictimailəşəcək, təcili tədbir görülcək. Ona görə də, valideynlər hərbi komissarlıqdan,

partiya-sovet təşkilatlarından çox qəzetlərə müraciət edirdi. O dövrdə qəzetdə tənqidi yazı çap olunan kimi təşkilatlar ona reaksiya verir, tədbir görürdü. Qəzetdə işləyənlərin isə daxilində qosqocaman bir sensor vardı. Daxili sensorun nəzarəti altında yazılan məqaləni ardıcılıqla şöbə müdiri, məsul katib, redaktor müavinləri, redaktor oxuyurdu. Onlar da sensor təlimatlarını əzbər bilirdi. Buna baxmayaraq, sonda sensor oxuyub möhürünü vurmasa, mətbəə həmin qəzeti çap etməzdi. Bunların heç birini redaksiyanı son ümid yeri bilənlərə demək olmurdu.

***Termez şəhərində 2019-cu il aprelin 5-10-da keçirilən
Birinci Xalqlararası Baxşı (Aşıq-Ozan) Festivalının
iştirakçılarından bir qrupu***

Əsgərlikdəki övladından nıgaran qalan valideynlər redaksiyaya gəlir, xahiş edirdilər ki, onlara oğullarından xəbər tutmaqda yardımçı olaq. Mən də övladlarının əsgərlikdən göndərdiyi məktubları gətirmələrini istəyirdim; gətirdikləri məktubları müxbirdən çox ekspert sayığı incələyirdim. Zərflərin üzərindəki mö-

hürdə Termez sözü oxuyanda kədər məni bürüyürdü. Bilirdim ki, sonrakılarda ünvan “Polevaya poçta” olacaq. Bu da məktub yazanın Əfqanıstana göndərildiyi deməkdi. Hərbçiləri Əfqanıstana və xarici ölkələrə göndərəndə onlara bərk-bərk tapşırırdılar ki, ailələrinə, dostlarına, tanışlarına harada olduqlarını yazmasınlar. Bu, dövlət sirri sayılırdı. Hərbi hissələrdəki siyasi işçilər isə əsgər və zabitlərin məktublarını açıb oxuyur, onların tapşırıqlara əməl edib-etmədiklərini nəzarətdə saxlayırdılar. Bəzi diribaşlar məktubun içərisindəki hərfləri fərqləndirməklə hansı ölkədə olduğunu bildirirdi. Nizam-intizamlılar, komandirlərinin tapşırıqlarına əməl edənlər isə heç bir işarə vermirdi. Buna görə də valideyn çox vaxt oğlunun hansı ölkədə xidmət etdiyini bilmirdi.

Övladından məktub gəlmədiyinə görə nigaran olan valideynlərin gətirdiyi zərfin üstündəki möhürdən durumun nə yerdə olduğunu anlasam da, açıq bir söz deyə bilmirdim. Bir neçə gün sonra həmin ailəyə ya tabut gəlirdi, ya da şikəst övlad... Qurğuşunlanmış tabutları hərbiçilər gətirirdi və yerli hərbi komissarlığın nümayəndələri ilə birlikdə basdırırdılar. Sərt bir qayda vardı: “Tabutu açmaq olmaz!” Tabutda cəsəd olmadığından şübhələnənlər, hətta gizli də olsa, onu açmağa cəsarət etmirdi. Sovetlər Birliyi dağılandan sonra bilindi ki, adamların şübhəsi əsassız deyilmiş. “Öldü” adıyla torpağa basdırdıqları tabutda cəsədi olmalı gənclərin bir neçəsi Sovetlər Birliyi dağılandan sonra vətənə qayıtdı. Bəzilərinin sağ olduğu barədə xəbərlər gəldi. Lakin onların çoxu həbs ediləcəklərindən qorxdığı üçün və ya başqa səbəblərdən geri dönmədi.

Rəsmi qaynaqların verdiyi bilgiyə görə Əfqanıstandakı 10 illik savaşa Sovetlər Birliyi 620 min əsgər və zabiti göndərüb. Onun da 7 min 500 nəfəri Azərbaycanlı olub. Əfqanlardan seçilməsin deyə oraya qarabuğdayıları, əsasən azərbaycanlıları, özbəkləri, tacikləri, türkmənləri və b. göndərməyə üstünlük verilirdi.

Naxçıvandan neçə nəfərin Əfqanıstanda xidmət etdiyini, neçə nəfərin öldüyünü dəqiq bilmirəm. Rəsmi statistikanın verdiyi bilgiyə görə Sovet qoşunları yerli əhalidən 2-2,5 milyon nəfər

öldürüb. Müqavimət göstərənlər – Sovetlərin “düşmən” adlandırıldığı mücahidlər isə 14 min 427 nəfər Sovet vətəndaşını öldürüb. Onun 208 nəfəri azərbaycanlı olub. Mən onlardan 6 nəfəri haqqında məqalə yazmışdım. Əfqanıstanda hərbi xidmətdə olanlar söyləyirdi ki, yerli əhəlinin də, hətta “düşmən” adlandırılanların da azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar və taciklərə, bir sözlə, müsəlman saydıqlarına münasibətləri yaxşı olub. Hətta döyüş zamanı onları öldürməməyə çalışıblar. Sovet hərbciləri isə uşaq, qadın, qoca fərqi qoymadan qəddarlıqlar edib.

Buna görə hələ də Termez adı gələndə üşənirəm. Bir anda elə düşünürəm ki, bunun ardınca ya ölüm, ya yaralı xəbəri eşidəcəm.

Termezin məşhur alimləri

Bilmirəm, nədən insan yaddaşında acı, kədər daha çox qalır. Axı mənim Əfqanıstan müharibəsindən öncə də Termez haqqında bilgilim vardı. Gənclik illərimdə sufizmlə maraqlandığımdan Əbu İsa Məhəmməd Tirmizi, Hakem ət-Tirmizi, Seyyid Burhanəddin haqqında az-çox oxumuşdum. Bilirdim ki, sufilərin sayəsində Buxara, Səmərqənd, Mərv və Türkiyənin bəzi şəhərləri islam dünyasının mədəni mərkəzlərinə çevrilib. Orada incəsənət, memarlıq, fəlsəfə sürətlə inkişaf edib. Xarəzmşah Məmunun başçılığı ilə 11-ci yüzildə Xarəzmdə Doğu Araşdırıcılarının Elmi Araşdırma Mərkəzi yaradılıb. İndiki terminlərlə desək, elmi mərkəz Türkiyənin akademiyası olub. Xarəzm şəhərinə epitet kimi “Madinat ar rical” – yəni alimlər şəhəri deyilirmiş.

Əbu İsa Məhəmməd Tirmizi

Əbu İsa Məhəmməd Tirmizi kimi tanıdığım alimin adı bütövlükdə Əbu İsa Məhəmməd bin Sevre bin Musa bin Dahhak əs-Sulemidir. 824-cü ildə Termez yaxınlığındakı Buğ kəndində doğulub. Ailəsi oraya Mərvdən gəlib. Kor olsa da, hədis və fiqh sahəsinin böyük alimi kimi ün qazanıb.

O, Termezdə təhsilini başa vurduqdan, yəni 849-cu ildən sonra, hədis toplamağa və onlara şərh yazmağa başlayıb.

***Əli Şamil və qaqauz şairi Todur Zanet Termez yaxınlığındakı
Əbu İsa Məhəmməd ət Tirmizinin türbəsi önündə***

Xorasanı, İraqı, Hicazı gəzib, Buxari, Müslüm və Əbu Davud kimi ünlülərdən hədis toplayıb. Bir neçə kitab hazırlasa da, onların ən ünlüsü “Əl Cəmi-ül Kəbir”dir. Kitabda topladığı hədislərin hər birinin sonunda “*Əbu İsa deyir ki*” yazaraq, həmin hədis haqqında geniş şərhlər verib. Alim əsərini oxucuya belə təqdim edib: “*Cəmi-ül Kəbir*”i yazıb *Hicaz alimlərinə göndərdim. Hamısı bəyəndi. Daha sonra İraq alimlərinə göndərdim. Onlar da bir ağızdan əsərimi öydü. Nəhayət, Xorasan diyarının alimlərinə təqdim etdim. Onlar da məmnun oldu. Beləcə, əsəri elm aləminə təqdim etdim. Bu əsər kimin evində varsa, orada danışan bir Peyğəmbər var*”.

Əbu İsa Məhəmməd Tirmizinin şagirdlərinin sayı 20-i keçsə də, onlardan altısının adı çox çəkilib, haqlarında çox danışılıb, çox yazılıb. Gözləri görməyən böyük sufi 892-ci il oktyabrın 9-da, 66 yaşında doğulduğu Buğ kəndində dünyadan köçüb.

Hakem ət-Tirmizi

Bütövlükdə adı (və şəcərəsi) Əbu Abdilləh Muəmməd bin Əli bin Həsən ət-Tirmizi kimi yazılan, hədis, təfsir və kəlam sahəsində böyük şöhrət qazanan sufi alim 820-ci ildə Termizdə doğulub. Onun haqqında ən dəyərli bilgi, yazdığı “*Büdüvvü şen*” adlı risələsidir. Araşdırıcıların gəldiyi qənaətə görə, ilk təhsilini atasından alıb. – Atasının “nakıl və akıl alimi, hədis uzmanı” olduğunu yazır. İlk təhsil illərini “qədərinin xoşbəxt doğuşu”, atasını isə “yaxşı bir ustad” adlandırır.

Yeniyyətliyiində özünə bir səmimi dost tapa bilməyən Hakem ət-Tirmizi vaxtının çoxunu təkbaşına çölləri, xarabalıqları və qəbiristanlıqları gəzməklə keçirib. Yuxuda Həzrəti peyğəmbəri gördükdən sonra həyatında bir dönüş yarandığını yazıb; insanlarla arasındakı pərdə qalxıb, ona bir ilham gəlib. Bundan sonra məclisinə gələnlərlə axşamdan sabahadək söhbət edib, dualar oxuyaraq, Allaha yalvarıb-yaxarib.

İyirmi yeddi yaşında Həcc ziyarəti arzusuylla yola çıxıb. Bir müddət İraqda qalıb, məşhur alimlərdən hədis dinlədikdən sonra Bəsrə yoluyla Məkkəyə gedib. “*Büdüvvü şen*” əsərində Məkkədə olarkən hər gecə səhərə yaxın Kəbə ətrafında dua edib, böyük günahlarından tövbə etdiyini yazıb. Allaha yalvararaq Ondan halını yaxşılaşdırmasını, bu dünyanın işlərindən əl götürməsinə və “Quran”ı əzbərləməsinə vəsilə olmasını istəyib.

Həccdən dönərkən başladığı hafizliyi vətəninə tamamlayan Hakim ət-Tirmizi, Allahı tanımaq və axirətə yönəlmək üçün kitab oxumağa və araşdırmalar aparmağa başlayıb. Kutəybə bin Said, Hasen bin Ömər bin Sakik, Salih bin Abdullah Tirmizi, Salih bin Mühəmməd Tirmizi, Əli bin Hucr əs-Sadi, Yahya bin Musa, Utbe bin Abdullah əl-Mərvəzi, Abbad bin Yakub əd-Devraki, Süfyan bin Vekidən və b. hədisi şəriflər öyrənib.

Əhməd bin Hadraveyh, Yahya bin Muaz er-Razi və Əbu Türeb en-Nahşebi kimi böyük sufilərin – övliyaların söhbətini dinləyən, onlardan təsəvvüfün sirlərini öyrənən Hakim ət-Tirmi-

zi təsəvvuf, əxlaq, kəlam, hədis, təfsir, məzhəblər tarixi və dilçilik sahəsində ortaya yeni baxış qoyan dəyərli əsərlər yazıb. Helenistik fəlsəfədən və gnostisizmdən gələn hikmət anlayışını təsəvvüflə bağladığına görə “Hakim” təxəllüsünü qazanıb.

Əsərlərinin böyük maraqla qarşılanması paxılları qıcıqlandırır. Şəriət alimlərinin bəziləri fikirlərini yanlış yozub, suçlayıb, hətta iftira da atıblar. Hakim ət-Tirmizini “Hatmül-evliya” və “İləlüş-şeria” adlı əsərlərindəki fikirlərinə görə suçlanıb, vəliləri nəbilərdən üstün tutmaqda ittiham ediblər. Bəzi araşdırıcılara görə alim Tirmizdən qovulduqda o, Bəlx şəhərinə gedib. Bəlxdə hörmət-izzətlə qarşılanıb. Uzun müddət orada yaşadıqdan sonra Nişapura köçüb. Ölüm tarixi 905-ci il, 910-cu il, hətta 932-ci il kimi göstərilib.

Soldan: Termez Dövlət Universitetinin dosenti, folklorşünas Rüzəqul Mustafakulov, uzun illər Özbəkistan Elmlər Akademiyası Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutuna başçılıq etmiş folklorçu, akademik Törə Mirzoyev, Əli Şamil və Ege Universitetindəki Türkiyə Araşdırmaları İnstitutunun keçmiş direktoru, professor Fikrət Türkmən.

Hakim ət-Tirmizidən yazan müəlliflərin çoxu onun şəhid edildiyi qənaətindədir. 85-112 yaşlarında bir qocanın şəhid edilməsi o qədər də inandırıcı görünmür. Araşdırıcılar “nurlanmış qəlb” məsələsini təsəvvüfə ilk gətirən Hakim ət-Tirmizinin olduğunu yazır. Sufi alim “Nevadirul-usul” və “Kitabul menhiyyat” adlı əsərində “nurlanmış qəlb”in geniş izahını vermişdir.

Alimin “Kitab es-salat və makasidiha” (“Dua və məqsədləri haqqında”), “Kitabul-Hac və əsrarihi” (“Hac və fəziləti haqqında”), “Kitabül-ihtiyatot” (“Ehtiyat haqqında”), “Kitabul-cumelil-lazım marifetiha” (“Bilinməsi gərəkli cümlələr haqqında”), “Nevadirul-usulün” və b. əsərləri sufizmin təməl qaynaqlarından sayılır.

Hakim ət-Tirmizinin şagirdləri sırasında ən çox adı çəkilən Əbu Əli əl-Cuzcani və Əbu Bakr əl-Barrakidir.

Seyyid Burhanəddin

1165-66-cı illərdə (bəzi qaynaqlarda isə 1169-cu ildə) Tirmizdə doğulub. Atası, anası, şəcərəsi haqqında geniş bilgi yoxdur. Haqqında bilgi verən ilk qaynaqlar Mövlanə Cəlaləddin Ruminin oğlu Sultan Vələdin “İbtidanamə” adlı məsnəvisi, Feridun bin Əhməd Şipehsaların “Risalə”si və Mövlanənin nəvəsi Cələbi Arifin müridi olan Əhməd Eflakinin “Menakibül-arifin” adlı əsərləridir. Onlar Seyyid Burhanəddinin Seyyid Həsən Tirmizinin oğlu, Seyyid Qasımın nəvəsi olduğunu yazır.

Mövlanə qaynaqlarına görə ilk təhsilini doğulduğu şəhərdə alan Seyyid Burhanəddin 1208-ci ildə Bəlx şəhərinə gedib. Burada Cəlaləddin Ruminin atası Sultan-ül uləma adlandırılan Bahəddin Vələdlə görüşüb, qırx gün onun söhbətlərini dinlədikdən sonra icazə alıb yenidən Termizə dönüb. Ertəsi il yenidən Bəlxə gəlib və burada 2-3 il qalıb, gələcəkdə Mövlanə Cəlaləddin Rumi kimi məşhurlaşacaq kiçik Cəlaləddinə atabəylik edib.

Bahəddin Vələdin ailəsi Anadoluya köçəndə, o, Termizdə qalıb. Sonralar o da Anadoluya getməli olub.

Anadoluya getməsi haqqında rəvayətlərdən birində deyilir ki, 1231-ci il fevralın 23-də Bahəddin Vələd dünyasını dəyib. Həmin gecə ustadı Seyyid Burhanəddin yuxusuna girib və ona deyib: “Mənim Cəlaləddinimi yalnız buraxmayasan”. Yuxudan ayılan Seyyid Burhanəddin bir neçə dostu ilə Anadoluaya getməyi qərarlaşdırıb, Kayseri şəhərinə gəlib. Bir müddət burada qalıb. Onun biliyi, davranışı haqqında söhbətlər şəhərə yayılıb. Şəhərin hakimi Sahib İsfahani onu evinə dəvət edib, bir müddət əziz qonaq, dəyərli alim kimi evində saxlayıb.

Ustadının vəfatından bir il sonra Konyaya gəlib çıxan Seyyid Burhanəddin Sincari məscidində qalıb. Oradan Larendə olan Cəlaləddin Rumiyə məktub yazıb ki, Konyaya gəlsin. Atabəyin məktubunu alıb Konyaya gələn və burada yaşamağa başlayan Cəlaləddin Rumi ondan islam elmlərini öyrənib.

Mövləvi qaynaqları onu vəlilərin və gerçəyi axtaranların tacı, təmiz və arif kişilərin özü, arın tacı, kəşf və sirlər sahibi, mərifətdə coşğun dəniz və b. epitetlərlə öyüb. Gerçəkləri yaxşı araşdırıb incələdiyinə, insanların qəlbindən keçən sirləri bildiyinə görə ona “Seyyidi-sirdan” ləqəbi verilib.

Alimin günümüzə kimi gəlib çatan əsərini çox vaxt “Maarif” adlandırıblar. Əslində, maarif böyük sufilərin, din alimlərinin söhbətləri, oxuduqları mühazirələr əsasında toplanıb, qələmə alınmış əsərlərə verilən addır. Mövlanə Cəlaləddin Rumi Seyyid Burhanəddinin “Maarif” əsərindən söz açarkən onun bir başlanğıcdan (“önsöz”dən), 61 bölümdən ibarət olduğunu yazıb.

Mövləvi qaynaqlarında öyülən Seyyid Burhanəddinin fikirləri şəriət alimlərini razı salmayıb. Aralarında ziddiyyət dərinləşdiyindən Konyadan Kayseriyə gedərək ömrünün sonuna kimi orada yaşayıb. 1244-cü ildə dünyasını dəyişən Seyyid Burhanəddin Kayseridə ehtiramla dəfn edilib, qəbri üzərində türbə ucaldılıb. Bu gün də onun türbəsi ziyarətghədir.

Termezdə baxşı-aşıq sənəti festivalı

Özbəkistanın ən güney nöqtəsindəki Termez şəhərində Birinci Beynəlxalq Baxşı (Aşıq-Ozan) Festivalı keçiriləcəkdi. Əfqanıstanın sərhəddində yerləşən bu şəhər keçmiş SSRİ-nin də son güney nöqtəsi sayılırdı. Mən də simpoziumda məruzə etməyə dəvət edilmişdim. Məruzə yazmağa həvəsim olmadığına və yolun uzaqlığına görə getmək istəmirdim.

Termez şəhərində 2019-cu il aprelin 5-10-da keçirilən Birinci Xalqlararası Baxşı (Aşıq-Ozan) Festivalının iştirakçılarından – soldan: Özbəkistan Elmlər Akademiyası Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutunun keçmiş direktoru, akademik Törə Mirzoyev, AMEA Folklor İnstitutu Xarici Əlaqələr bölməsinin müdiri Əli Şamil, Koreyadakı Dondoq Qızlar Universitetinin professoru, Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun rəhbəri Eunkyung Oh, Özbəkistan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Baxtiyar Sayfullayev, Türkiyənin İzmir şəhərindən folklorçu, professor Fikrət Türkmən və mədəniyyət nazirinin köməkçisi.

Özbəkistanda və Türkiyədə keçirilən simpoziumlarda bir neçə dəfə görüşüb söhbət etdiyim Jabbar Eşenkul zəng vurdu. Dedi ki, siz elmi məqalələrinizdə və məruzələrinizdə dəfələrlə vurğulayıbsınız ki, Özbəkistandan toplanmış “Goroğlu” dastanı ilə Azərbaycandan toplanmış “Koroğlu” dastanı mövzuca bir-bi-

rinə yaxın olsa da, Sovet dövründə araşdırıcılar əsas diqqəti bu dastanlar arasındakı fərqlə yönəldib. Sizin Xarəzm dastanları, baxşı-aşıqlar haqqında söylədiyiniz fikirlər mənim ürəyimcədir. Xahiş edirəm, bu mövzuda bir məqalə göndərin və simpoziuma gəlin. Qoy özbək araşdırıcıları da sizin fikirlərinizlə tanış olsun və fikir mübadiləsi etsin. Jabbar bəy telefonla danışmaqla yetinmədi, email ilə geniş bir məktub da yazdı.

Jabbar Eşenkulun sözünü yerə salmadım. “Azərbaycan və Xarəzm dastanlarının formalaşmasında ozan-baxşı-aşıqların rolu” adlı məruzə hazırladım. Qəribəsi bu idi ki, simpoziuma məruzələrin özbək, ingilis, rus dillərində göndərilməsi istənilirdi. Bakıda məqaləmi rus və ingilis dillərinə çevirtirdi bilərdim; lakin məqaləmi Daşkəndə – Qulu Kəngərliyə göndərdim, xahiş etdim ki, özbəkcəyə çevirtərsin. Sağ olsun Qulu bəy, qısa müddətdə məqaləmi özbəkcəyə çevirtirdi. Beləcə Termezdə məqaləmi özbəkcə oxumağıma imkan yarandı.

Surxandərya vilayəti

Özbəkistan 12 vilayətə bölünür. Onlardan biri də mərkəzi Termez olan Surxandərya vilayətidir. Əfqanıstan sərhəddindəki bu şəhər, qaynaqlarda Tirmiz, Termiz, Türmiz, Teremez kimi yazılıb. Amudərya (Ceyhun) ilə Surxandəryanın qovuşduğu yerdə salınmış şəhərin adının Makedoniyalı İsgəndərin orduları tərəfindən verildiyi söylenebilir. Araşdırıcıların bəziləri şəhərin adının yunanların “termos” – yəni “isti yer” sözündən yarandığını yazır. Bəziləri də Baktriya dilindəki “su kənarındakı qala, liman” anlamını verən “taramastha” sözündən yarandığını, sonra dəyişikliyə uğrayaraq, demetrias, taramata, tarameta, tarmid, tarmiç şəkilini aldığı qənaətindədir.

Termez qədim mədəniyyətlərin beşiyidir. Büt-pərəslilik məbədləri hələ də qalır. Arxeoloq Bahodir Turqunova görə budizm bölgəyə Hindistandan gəlmiş və buradan Çinə, Koreyaya, Yaponiyaya yayılmışdır.

Müsəlmanlar bu yerləri fəth etdikdən sonra isə mədəniyyətlərin kəsişmə nöqtəsində yerləşdiyinə görə sufizm sürətlə inkişaf edib.

***Termez şəhərində 2019-cu il aprelin 5-dən 10-dək keçirilən
Birinci Xalqlarası Baxşı Festivalının iştirakçılarından bir qrupu
Özbəkistanın ən qədim abidələrindən Fayaz təpə Budda məbədində***

Ruslar buranı işğal edəndən sonra Hindistana yol açdıqlarını düşünüb. Ona görə də şəhəri hərbi düşərgəyə çeviriblər. Rus işğalına kimi bu yerlər, eləcə də indiki Əfqanıstanın böyük bir parçası Güney Türküstan adlandırılıb. Əfqanıstanın işğalı dövründə isə Sovetlər burada 100 minlik ordu saxlayıb.

Son illər Termezin abadlaşdırılmasına Özbəkistan hökuməti xüsusi diqqət yetirir. Hazırda Termezdə 150 min nəfərə yaxın insan yaşayır.

Dostlarla görüş

Daşkənddə qalmağa, oradakı dostlarla görüşməyə imkanımız olmadı. Təyyarədən enən kimi bizi şəhərin ikinci hava limanına apardılar. Oradan da Termezə yola saldılar. Termezdə yeni

beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilib. Kiçik şəhər arı yuvasını xatırladırdı. Buraya 76 ölkədən 300-ə yaxın alim, musiqiçi, sənət adamı dəvət edilmişdi. Şəhər parkında isə ölkənin 12 vilayətindən gəlmiş mədəniyyət işçiləri üçün sahə ayrılmışdı. Onlar istehsal etdikləri məhsulları, eləcə də sənətkarların məharətini nümayiş etdirirdi. Burada ölkənin etnoqrafiyası ilə yaxından tanış olmaq mümkün idi. Kəndirbazlar, pəhlivanlar, oxatanlar, musiqiçilər, çini ustaları, çörək bişirənlər, xalça və kilim toxuyanlar, keçə atanlar və b. peşə ustaları məharətlərini nümayiş etdirirdilər. Şəhər əhalisi də böyük maraq və həvəslə axın-axın onlara baxmağa gəlirdi. Necə deyərlər, bir bayram havası hakim idi.

Biz qaldığımız hoteldə mədəniyyət naziri və bir iki məmuru çıxmaqla, yerlilərdən heç kim yox idi. Hamısı xarici ölkələrdən gələn alimlərdi. Tanıdığım özbək alimlərini görmək istədim. Dedilər, başqa hoteldədirlər. Sabah simpozium keçiriləcək salonda görüşəcəksiniz.

***Özbəkistan Konservatoriyasının tələbəsi Balabəy Niyazov,
qaqaz şairi Todur Zanet, baxşı aşiq Atamurad Matyakulov,
Əli Şamil, İzmirdəki Ege Universitetinin professorları
Metin Ekici və Fikrət Türkmən***

Simpoziumlarda görüşüb tanış olduğum qazax Şakir İbraevlə, Anarbay Buldubayla, qırğız Abdullajan Akmataliyevlə, Jıldız Orezebekova ilə, qaqaz şairi Todur Zanetlə, türkiyəli Fikrət

Türkmən və Metin Ekici ilə, başqırd Gülnar Yuldıbayevlə, buryat Yevgeni Kuzmina ilə, Koreyadakı Dondəq Qızlar Universitetinin professoru, Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun rəhbəri Eunkyung Ohla, eləcə də internetlə yazışmalardan bir-birimizi tanıdığımız saxalı professor Vasiliy İllarianovla görüşüb, hal-əhval

tutduq. Bu söhbətlər bir növ son dövr yaradıcılığımız haqqında hesabat və bir-birimizə kitab bağışlamaqla keçdi.

Koreyadakı Dondəq Qızlar Universitetinin professoru, Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun rəhbəri Eunkyung Oh və Əli Şamil

Azərbaycandan gedən Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi Məsləhət Şurasının başqanı Əkbər Qoşalı adını çəkdiyim alimlərin çoxu ilə şəxsi tanışlığı olmasa da, özünü onların arasında “yad” hiss etmirdi; mən isə əksinə, Əkbər bəyin ətrafına toplaşan, onu gah universitetə, gah da başqa toplantılara aparən yeni nəsil özbək şair və yazıçıların arasında özümü “yad” hiss edirdim. Demək olar, heç birini tanımadığımdan, yazılarını oxumadığımdan utanırdım.

Aprelin 6-da başlayan simpoziumda özbək alimlərindən akademik Törə Mirzoyevlə, folklorçu professorlardan Şomirza Turdumovla, Mamatkul Jurayevlə, Jabbor Eşenkulla, musiqişünas Rüstembek Abdullayevlə və başqaları ilə qeydiyyat başa çatnadək xeyli söhbət etdik. Gözüm Ürgənc Universitetinin professoru Səfərbəy Ruzimboyevi axtarırdı. Proqramda adı vardı. Gəlməyəcəyini biləndə üzöldüm. Onun iş yoldaşı və keçmiş tələbəsi Sanat Sarıyevdən niyə gəlmədiyini soruşanda dedi ki, yaşlanıb, xəstədir.

Gənc özbək alimlərinin mənimlə köhnə tanışlar kimi davranmalarına, mehribanlıq göstərmələrinə çaşmışdım. Onları tanımadığımı söylədikdə bildirdilər ki, sizin Mamatkula, Şomirzəyə, Jabbor, Törə ağaya göndərdiyiniz simpozium dəvətlərindən, bağışladığınız kitablardan tanıyıraq. Ustadlarımız biz gənclərə verir və deyirlər ki, yararlanacaq. Bağışladığımız kitabları oxuyub qaynaq göstərir, göndərdiyiniz simpozium dəvətlərindən seçib mövzumuza uyğun olanlarına gedirik. Birlikdə şəkil çəkdirdilər, e-maillərini verdilər ki, simpozium dəvətlərini, nəşr etdirdiyimiz kitabları birbaşa onlara göndərim. Vəd verdim ki, göndərəcəyəm. Gələn kimi onların adlarını da siyahıya daxil etdim ki, simpozium dəvətlərini, kitabları göndərim. Amma heç birinin adı yadımda qalmadı. Kitablarını bağışlasaydılar yəqin ki, yolboyu oxuyardım, diqqətiçəkən fikirləri olsa, yadımda qalardılar...

Simpoziumun gedişi

Özbəkistan prezidenti Şavkat Mirziyoyevin 2018-ci ilin noyabr ayında verdiyi sərəncam və YUNESKO, eləcə də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının iştirakı ilə keçirilən toplantıya böyük vəsait xərcləndiyi hər addımda hiss edilirdi. Şəhərin görünüşü tamamilə yenilənmişdi. Hər yerdə yeni əkilmiş gül-çiçək, yeni salınmış asfalt, təzə meydan və bağçalar göz oxşayırdı.

Bizə verilmiş çantalar da çox ağır idi. Onları ağırlaşdıran içərisindəki yüksək keyfiyyətli kağızdan hazırlanmış kitablar idi. Özbək baxşılarından gözəl bilgi verən kitablar sanki oxumaq üçün deyil, bəzək üçün hazırlanmışdı. Yüksək keyfiyyətli rəngli şəkillər, karton cild və üzlüyü göz oxşayırdı. Kitabların tirajını və keyfiyyətini gözdən keçirdikcə elə bil beynimdə bir hesablayıcı maşın işləyirdi. Hesabladım ki, bu kitabın birinin xərcinə oxunaqlı, daha çox bilgi verən 5 cildli ensiklopediya nəşr etmək olardı.

Termez şəhəri sanki yenidən qurulmuşdu. Bu qədər böyük işlər görülməsinə baxmayaraq prezident vilayətin hakimini biz oraya getməmişdən bir neçə gün öncə işdən azad etmişdi. Yəqin, görülmüş işlər onu qane etməmişdi.

Festivalda iştirak edəcək musiqi kollektivlərinin çoxu hələ gəlməmişdi. Aprelin 6-da elmi simpozium öz işinə başladı. Qeydiyyat zamanı bizə verilən qovluqdan ilk çıxarış gözdən keçirdiyim simpoziumun proqramı oldu. Sovet dövründə hazırlanan proqramlara bənzəyirdi. Salona daxil olduqda isə başqa bir mənzərənin şahidi oldum. Müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş salonda toplantı keçirilməsi üçün gərəkən ortam vardı. Toplantını Özbəkistan Respublikasının Mədəniyyət naziri Baxtiyar Sayfullayev açdı. Onun çıxışında prezidentin şərəfinə öncələr gördüyüm tərifi yağdırmaqdan, alqışlardan əsər-əlamət yox idi. Bu da məni, eləcə də qonaqları çox razı saldı. Salondakılar pıçıltı ilə də olsa fikirlərini bir-birilə bölüşürdü.

Soldan: Başqırd professor Gülnar Yıldızbayeva, Əli Şamil, Özbəkistan Elmlər Akademiyası Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutunun arxiv müdürü, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Latifa Xudoyqulova, Özbəkistan Elmlər Akademiyası Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutunun Folklor şöbəsinin müdürü Mamatkul Jurayev.

Sonra araşdırıcılara söz verildi. Burada məşhur “Qəribi ağlamaq tutdu” deyimimiz yadıma düşdü. Proqramda kimin nə vaxt, neçə dəqiqə danışacağı göstərilmədiyi kimi, toplantıda reqlament də gözlənilmədi. Sovet dövrünün elmi konfransları kimi son məruzəçilərə 3-5 dəqiqəyə fikirlərini çatdırmağa “imkan yara-

dıldı”. Adətən, belə hallarda toplantını aparanlar vəziyyətdən çıxmaq üçün “Məruzələr çap olunub, oradan oxuyarsınız” deməklə vəziyyətdən çıxmağa çalışırlar. Bu dəfə onu deməyə də imkan yox idi. Çünki məruzələr deyil, bir səhifəlik özətlər çap edilmişdi. Simpoziyumda məruzələr dinlənilib müzakirə etməkdən çox araşdırıcıların bir-biri ilə dərhləşməsinə, söhbətləşməsinə şərait yaradılmışdır. Bu cür toplantılardan çıxan nəticə budur: Bir-birinizi tanıdınız, məruzələrinizin adı proqramda var; bundan sonra fasilələrdə, avtobusla gəzintiyə gedəndə, süfrə arxasında, axşam dincəlmə saatlarında maraqlandığınız mövzuları müzakirə edin.

Əli Şamil məruzəsini oxuyarkən

Simpoziyumda adətən elmi məruzələr dinlənilir və müzakirə edilir. Termezdəki simpoziyumda bir fərqlilik də o oldu ki, 92 yaşlı aşiq-baxşı Atamurad Matyakulova da şərait yaratdılar “Aşıq Qərib” dastanından bir parça oxusun. Xarəzm türkmənlərindən olan bu sənətkarla 12 il öncə Ürgəncdə ayaqüstü görüşmüşdük. Yaddaşının itiliyinə heyran qaldım, adımı xatırlamasa da, Azərbaycandan olduğumu, “Koroğlu” simpoziyumu düzənləmək üçün Özbəkistana, Türkmənistana səfər etdiyimi xatırladı. Bizi tanış edən özbək professoru Cumabay Yusupova rəhmət

oxudu. “Aşıq Qərib” dastanından bir mahnı oxuyanda da gördüm, səsinin təravətini qoruyub saxlaya bilib.

Gəldiyim nəticə bu oldu ki, avadanlıqları yeniləmək, binaların görünüşünü dəyişmək, insanlar üçün rahatlıq yaratmaq daha asandır, nəinki onların davranışını, düşüncəsini dəyişmək. Odur ki, ciddi elmi müzakirədən çox, gözəl gəzintinin, Termezin reklamının şahidi oldum.

Məruzələr özbək, rus, ingilis dillərində oxunurdu. Əkbər Qoşalı ilə mən məruzələrimizi dostların köməyi ilə özbək dilinə uyğunlaşdırdığımızdan, bacardığımız qədər, özbək dilində çıxış etməyə çalışdıq. Salondakıların reaksiyasından hiss olunurdu ki, özbəklərin çoxu bizim bu hərəkətimizdən razı qalıb.

Axşam yeməyində Törə Mirzoyev məni öz masalarına dəvət etdi. Onunla tanışlığımızın tarixi 20 ili keçir, dəfələrlə görüşmüşük. Açıq, söhbətlərimizin alınmadığı, umu-küsü etdiyimiz vaxtlar da olub. Bolu şəhərindəki A.Baysal Universiteti ilə birgə keçirəcəyimiz “Birinci Uluslararası Koroğlu simpoziumu”nda onun başçılıq edəcəyi institutu da təşkilatçılar siyahısına daxil etmişdik.

Mənim vasitəçiliyimlə planlaşdırılmış simpoziuma hazırlıq yaxşı gedirdi, Özbəkistandan simpoziuma gedəcək alimlər üçün hotel tutulmuş, uçaq bileti alınmışdı. Törə Mirzoyev sonralar dedi ki, Xarici İşlər Nazirliyi getmələrinə icazə verməyib. Mən pis vəziyyətdə qalmışdım.

Bir neçə dəfə planlaşdırılmasına razılıq verib, sonra sözlərindən dönmüşdülər. Mən buna görə onlardan çox incimirdim. Bilirdim ki, alimlər böyük həvəslə əlaqələrin möhkəmlənməsinə can atır; lakin hökumətdəki məmurların qorxusundan qəti addım ata bilmirlər.

Süfrə arxasında oturarkən Törə Mirzoyev dedi ki, siz Azərbaycanlılar yenə də yaxşı bir addım atdınız. Məruzələrinizi özbək dilində oxumanız bizim rusdillilərə sərt bir şillə oldu.

Fayaz təpə Budda məbədi

Özbəkistanda Buddistlərin iki məbədi məşhurdur. Biri miladdan öncə 2-4-cü yüzillərdə tikilmiş Qara təpə məbədidir. O, Kaşkadərya vilayətindədir. İkincisi isə miladdan öncə 1-3-cü yüzillikdə tikilmiş Fayaz təpə məbədidir. Aprelin 7-də, səhər yeməyindən sonra ilk işimiz Fayaz təpə məbədinə getmək oldu. Bomboz çölün ortasındakı möhrədən tikilmiş alçaq məbəd qıraqdan diqqəti o qədər də çəkmir; buna baxmayaraq axın-axın turist gəlir, baxır, şəkil çəkdirir. Son zamanlar burada xeyli təmir – abadlıq işləri görüldüyü gözə çarpır.

Termez şəhərinin yaxınlığındakı Fayaz təpə Budda məbədinin möhrədən hazırlanmış kiçik binasının günümüzə gəlib çıxmasına təəccüb qaldım. Dağıdıcı zəlzələlər, yağış-qar bişmiş kərpicdən tikilmiş binaları yer üzündən sildiylə halda möhrədən tikilmiş məbəd sağ-salamat qalmışdı. Bələdçi məbəd haqqında ilhamla danışdı. Sanki demək istəyirdi: “Baxın ha, müsəlman olsaq da, buddist və xristianlıq məbədlərini, islam abidələrindən daha yaxşı qoruyub saxlamışıq”. Bizim turistlərə “Atəşgah” da dediklərimiz yadıma düşdü. Qəribəsi bu idi ki, müsəlman olduqlarını söyləyən bələdçilər sufi alimlərin türbələrində belə coşğunluq və həvəslə danışmırdı.

Taşkul Cumayev: Siz bizim qardaşınız

Axşamüstü hotelin qarşısında söhbət edirdik. Milli geyimdə, ariq, ucaboy bir özbək bizə yaxınlaşdı. Mehribancasına hamımızla əl verib görüşdü və kimin hansı ölkədən gəldiyi ilə maraqlandı. Biz də onu eyni səmimiyyətlə qarşılasaq da, bir ayrımcılıq da oldu. Türkiyədən, Tatarıstandan, Tuvadan, Başqırdıstandan, Qaqauz yerindən gələnlərlə qarşılaşan qoca, mənim və Əkbər Qoşalının Azərbaycandan gəldiyini eşidəndə təkrar görüşdü və bərkədən “Siz bizim qardaşınız” deyib qucaqladı. Onun bu sözüne nə Türkiyədən, nə də başqa türk respublikalarından gələnlər qısqançlıqla yanaşmadı, çox normal qarşıladılar.

Azərbaycanlılara xüsusi diqqət göstərən qocanın haralı olduğu və adı, soyadı ilə maraqlandım. Adı və soyadı Taşkul Cumayev olan ağsaqqalla ayaqüstü söhbətdən öyrəndim ki, Qaraqalpaq Muxtar Vilayətindəki Komrat rayonundandır, baxşı-aşıq kimi festivala qatılıb. Birgə şəkil çəkdirdik. Vizit kartı yanında olmadığını bildirdi və telefon nömrəsini, ünvanını və e-mailini yazıb, mənə verdi. Ayrılanda xahiş etdi ki, Bakıya çatanda onun e-mailinə məktub yazım. Yaşı 80-i haqlamış qoca baxşı-aşığın e-maildən istifadə etməsinə çox sevindim.

Soldan: Əkbər Qoşalı, Taşkul Cumayev və Əli Şamil

Metin Ekici “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeni boyu haqqında

Günün proqramı başa çatandan sonrakı sərbəst vaxtda Metin Ekiçi ilə mən Əkbər Qoşalının otağında onun gətirdiyi Azərbaycan şərabi ilə Özbəkistanın badamını, püstəsini ortaya qoyub, necə deyərlər, “gəlmişdən getmişdən” söhbətə başladıq. Metin Ekicinin tələbələrindən biri İranda “Koroğlu” dastanı haqqında doktorluq dissertasiyası yazdığını, mənim nəşr etdirdiyim “Koroğlu” dastanı (Əli Kamali arxivindəki variant) kita-

bından qaynaq kimi istifadə etdiyini söylədi və bölgədə dastan söyləyən aşıqların durumu ilə maraqlandı.

Heyifsiləndim ki, doktora dissertasiyasını oxumamışam. Mənim Qaşqaylar yaşayan bölgədəki Gəc Koroğlu şəhərində Koroğlunun qəbrinin olması haqqında eşitdiklərim və Eyvaz haqqında ayrıca dastan olduğu, sonra Koroğlu dastanı ilə birləşdirildiyi fikrim Metin Ekicinin diqqətini çəkdi. Razılaşdıq ki, qaşqay gənclərindən birinə bu mövzuda dissertasiya yazdırmaq.

Məni isə daha çox maraqlandıran Metin Ekicinin və M.Ocal Oğuzun YUNESKO-dakı fəaliyyətləri idi. O, həvəslə ermənilərin lavaşı YUNESKO-ya özlərinin mədəniyyətlərinin bir hissəsi kimi təqdim etmələrindən sonra baş verənləri danışdı. Türk xalqlarının həyatı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan lavaş, yuxa haqqında yeni layihə hazırlayıb YUNESKO-ya təqdim edərkən İran İslam Respublikasının Parisdəki səfirliyinin işçisi ilə aralarında olan qarşıdurmadan söz açarkən ürək ağrısı ilə bildirdi ki, milliyyətçə Azərbaycan türklərindən olan bu manqurt işə necə əngəl olmaq istəyirmiş.

Metin bəy dedi ki, məni özümdən o qədər çıxardı ki, onu döymək səviyyəsinə gəldim. Yaxşı ki, M.Ocal Oğuzun səbirli davranması və diplomatik gedişi işləri yoluna qoydu. Özünün “iranlı”lığı ilə qürurlanan Azərbaycan türkünün komissiyasının tərəfindən uzaqlaşdırdı. Beləcə, YUNESKO-da yuxa-lavaş köçəri türk mədəniyyətinin nümunəsi kimi qəbul olundu.

Söhbət əsasında Metin bəy məndən İranın Türkmənsəhra bölgəsində yaşayanları necə tanıdığımı maraqlandı. Tanıdığım alimlərin, musiqiçilərin adını çəkdim. O, Vəliməhəmmədi soruşdu. Mən elə bir alim, araşdırıcı-ziyalını tanımadığımı söylədim. Metin bəy dedi ki, 2019-cu ilin martında Qazaxıstanın Manqışlaq bölgəsində keçirilən bir simpoziumda olarkən mənə bir əlyazmanın skayn edilmiş surətini verdilər. Vaxt dar olduğundan əlyazmanı diqqətlə incələyə bilmədim. Əlyazmada Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsindən söhbət gedir. Mətnin dili

Azərbaycan türkcəsinə yaxın olmaqla yanaşı, orada Azərbaycanlı toponimlər də çoxluq təşkil edir.

Bu xəbər məni də bərk sevindirdi. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanı öyərəkən onun yeddibaşlı əjdahanı öldürdüyü də deyilir; lakin yeddibaşlı əjdahanı necə öldürdüyündən söz açılmaz.

Metin Ekici Türkiyəyə döndükdən sonra Bayburtda keçirilən simpoziumda bu mövzuda bir məruzə etdi. Bununla da müzakirə, mübahisələr başlamış oldu. Qısa bir zamanda Vəliməhəmməd Xocada olan nüsxənin Türkiyədə üç oxunuşu nəşr edildi.

Hakem ət-Tirmizi parkının tikanlı məftilləri

Səhəri gün bizim qatılmamız vacib olan rəsmi toplantı yox idi. Qonaqları şəhər və onun tarixi yerləri ilə tanış edəcəkdilər.

Festivalın rəsmi açılışı olsa da, şəhərdə hələ də təmir-tikinti işləri gedirdi. Yollar genişləndirilmiş, yeni asfalt salınmış, küçə və meydanlara təzə çiçəklər əkilmişdi. Meydan və parklar zövqlə toxunmuş əlvan bir xalını xatırladırdı.

İnsanlar işsizliyi, qıtlığı, təqib və təzyiqləri elə bil unutmuşdu. Şəhərdə yaşayanlar və kənardan gələnlər əsasən günortadan sonra gəzintiyə çıxırdı. Ailələri ilə birlikdə sevinc içərisində meydanları, parkları gəzir, şəhərə təzə gətirilmiş yanları açıq, kiçik elektrik avtomobilləri ilə şəhərin bu başından o başına gedirdilər. Özbəkistanın ayrı-ayrı viayətlərindən göndərilmiş, axşamlar sərgilər təşkil edən, parklarda onlar üçün ayrılmış yerlərdə çalib-oxuyan, yaşadıkları bölgənin məhsullarını sərgiləyənlər də gündüzlər termezliyə qoşulur, şəhəri gəzib-dolanırdı.

Qonaqları Hakem ət-Tirmizin məzarı olan parkla tanış etməyə gətirdilər. Sufi filosofun məzarı, qəbirüstü movzeleyi, ətrafında salınmış park təmirdən yenidən çıxmışdı. Parkın güney tərəfi tikanlı məftillərlə bağlanmışdı. Özbəkistanı Əfqanıstandan ayıran çay parkdan aydın görünürdü. Başa düşdüm ki, bu tikanlı məftillər park üçün çəkilməyib, sərhəddi “qorumaq” üçün çəkilib.

Çayın o tayında görünən Əfqanıstanın kəndləri idi. Özümdən asılı olmayaraq tikanlı məftillərə yaxınlaşdım. Onu tutub silkələməyə başladım. Bizimlə gəzən şəhər hakiminin müavini həyəcanla bildirdi ki, bu sərhəd məftilləridir, ona toxunmaq olmaz. Onların belə həyəcanlanması görə Todur Zanet zarafata salaraq gülə-gülə dedi: “Sərhəd məftilləri görəndə bunun tutması tuttur. 1989-cu ildə bunlar iki Azərbaycanı bir-biridən ayıran Araz çayı boyundakı tikanlı məftilləri sökdülər, sərhəd qurğularını dağıtdılar. İndi də Özbəkistandakı özbəklərlə, Əfqanıstandakı özbəklər arasında çəkilmiş tikanlı məftilləri qırmaq istəyir. Əli bəy onda Naxçıvanda Xalq Cəbhəsinin fəallarından idi. Tikanlı məftilləri sökmək üçün təbliğat aparır, mitinqlər təşkil edirdi”. Todur Zanetin bu təqdimatına görəmi, yoxsa qonaq olduğumuzdanmı mənə bir söz demədilər. Yaxınlıqdakı müşahidə qülləsindəki əsgər isə telefonla danışdı. Görünür, rəhbərliyə məlumat verirdi.

Xristian Todur Zanetlə müsəlman ziyarətgahlarında

Termezlə tanışlıq proqramı başa çatdı. Axşamkı toplantıya isə 5-6 saata yaxın vaxt qalırdı. Todur Zanet təklif etdi ki, gedib hoteldə oturmaqdan, yatmaqdan əvvəl şəhər ətrafındakı Sultan Səadət movzeleyinə, Qırxqız qalasına və b. tarixi yerlərə baxmağa gedək. Onun bu təklifi mənim də ürəyimdən oldu.

Todur Zanetin Termez şəhər hakiminin müavini ilə tanışlığı, xoş münasibətləri vardı. İstəyimizi şəhər hakiminin müavini-nə dedi. Sağ olsun, özü bizi həmin yerlərə aparıb gəzdirəcəyinə söz verdi. Telefonla kiminləsə danışdıqdan sonra üzrxahlıq etdi. Ona rəhbərlik yeni tapşırıq verdiyinə görə bizimlə gedə bilməyəcəyini söylədi. Amma xidməti maşınını bizim üçün ayırdı. Todur Zanet ona təhkim edilmiş, tələbə qızı da yanımıza alıb Termez ətrafı tarixi abidələri görməyə yollandıq.

Özbəkistandakı dindarların çoxu sünnü olsa da, Azərbaycan müsəlmanları kimi seyidlərin qəbrinə sayğı ilə yanaşır, oraya ziyarətə gedir, nəzir qoyur, üzərində möhtəşəm movzeleylər tikir.

Əfqanıstanın Məzari-Şərif şəhəri Termezdən 60-70 kilometr aralıdadır. Zəvvarlar kəsə yolla oraya bir günə gedirlərmiş. Tarixi qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu, həm də qızı Fatmanın əri, dördüncü xəlifə Əli Abutalıb oğlu bu yerlərə gəlməyib. Buna baxmayaraq Məzari-Şərifdə İmam Əlinin məzarı olduğuna inanılır və üzərində nəhəng movzeley, yaxınlığında məscid, mədrəsə və b. binalar tikilib. Şəhər də bu dini kompleksə gələn ziyarətçilərə görə böyüyüb. Hər il yüz minlərlə insan buraya ziyarətə gəlir. Şəhər adını da şəərəfli məzar sözündən alıb.

Todur Zanet xristian olsa da, Sovetlərin ateist mühitində böyüsə də, həmişə seyidlərin, müsəlman din xadimlərinin məzarını ziyarətə həvəslə getdiyinin şahidi olmuşam. Onun müsəlmanlığı qəbul etməyəcəyini də yaxşı bilirəm. Buna görə də zarafata salıb sual etdim ki, “Todur, Termezdə seyidlərin qəbirlərini ziyarət etmək istəyi səndə haradan yarandı? – Hələ mənə də getməyi sən təklif etdin” – dedi ki, *“məzarda yatanların hamısının Həzrət Əlinin nəslindən, imam Hüseynin törəmələri olduğuna o qədər də inanmıram. Oxuduğum qaynaqlar dolaşıqdır. Dəqiq bildiyim odur ki, məzarlarda dəfn edilənlər dövrünün böyük sufiləri olub. Buddizmin, Xristianlığın mövcud olduğu bir zamanda mühafizəkar islamçılar burada uğur qazana bilməzdi. Sufilərin şəriəti deyil, mənəviyyatı önə çəkmələri, əxlaqları və davranışları onları hamının sevimlisinə çevirib.*

Xalq yüz illərdir onların məzarını ziyarətə gəlirsə, Sovet rejimi toplumun bu istəyinin qarşısını ala bilməyibsə, biz yaranmış imkandan niyə istifadə etməyəək? Həm də getdiyimiz yerlərdə gözəl memarlıq abidələri var. Yüz illərin sınağından çıxmış abidələri görməyin özü də bir savabdır.”

Mən Todur Zaneti çılğın, dəliqanlı, savaşqan bir şair kimi tanıyırdım. Onun belə məntiqli və hissiyyatlı danışmasına xeyli təsirləndim.

Biz qrupdan ayrılıb 11-ci yüzildə yaşamış Sultan Sadatın movzeleyinə doğru yola çıxdıq. Yarım saatdan çox yol getdik. Yollar geniş, müasir tələblərə uyğun olmasa da, asfaltında yamaq, çala-çuxur da yox idi.

Möhrə divarların xarabalıqları arasından qırmızı kərpicdən tikilmiş, mavi kaşılarla bəzədilmiş, uca və göz oxşayan bir neçə bina kənardan diqqət çəkir. Xarabalıqlar buranın vaxtilə abad bir yaşayış məskəni olduğundan xəbər verir. Ətrafda yaşıllıq da gözə dəymir. Susuz yerdə insanlar belə böyük yaşayış məskəni salmazdı. Görünür, bu yerlərdə öncələr çoxlu kəhriz, su quyusu olub. Sonralar zəlzələlərdən, ya da savaşların doğurduğu dağıntılardan məhv olub. Bəlkə də vaxtı ilə buraya Surxandərya çayından su kanalı çəkibləmiş.

Qaqauz şairi Todur Zanetlə Sultan Sadatın movzeleyinin önündə

Köhnə yaşayış məskəninin uçub tökülmüş möhrə divarları arasında son illərdə təmir olunmuş movzeley kompleksi olduqca əzəmətli görünür. Çöldə isti hava adamı təntitsə də, məscidə

girəndə, yaxud qəbir olan uca türbəyə, ətrafdakı yardımçı binalara daxil olanda sərinlik adamın canına yağ kimi yayılır. Abidələr nə qədər gözəl və baxımlı olsa da, tanidilməsinə diqqət yetirilmədiyindən gəlib-gedən azdı. Onların da çoxu dindardı. Azərbaycanda, Türkiyədə gördüklərimin Özbəkistanda da şahidi oldum. Gələn qonaqları budda, xristianlıq, atəşpərəstlik və b. məbədlərə aparmağı planlaşdırdıqları halda memarlıq baxımından onlardan heç də geri qalmayan islam abidələrinə, islam alimlərinin və müqəddəslərinin məzarlarına aparılması turist proqramlarında olmur.

Sultan Sadatın movzeleyində ətrafda işləyən, oraların təmizliyinə baxan bir neçə işçidən başqa kimsə gözə dəymirdi. Soltan Sadatla bağlı nə bir kitab, nə bir büklet, nə də almağa bir hədiyyəlik vardı. Divarda kiçik bir lövhə vardı ki, orada da Soltan Sadat haqqında qısa bilgi verilirdi.

Qaqauz şairi Todur Zanetlə Sultan Sadatın məzarı başında

Ziyarətgah kompleksindən günümüzdə üç bina gəlib çıxıb. Sultan Sadatın və onun müridlərinin qəbiri olan bina, ziyarətə gələnlərin namaz qılması üçün tikilmiş əzəmətli və gözoxşayan məscid, bir də insanların gecələməsi, yağışdan-qardan qorunması üçün tikilmiş bina.

Yaltaqlığı qanunla da aradan qaldırmaq olmur

Termezdə keçirilən toplantıya görə Türkiyəli qardaşlarımız demiş, ciddi güvənlik tədbirləri görülmüşdü. Elə bil Özbəkistanın bütün polislərini Surxandərya vilayətinə göndərmişdilər. Termezdə hər addımda polis görməyə alışmışdıq. Düşünürdüm ki, kənarlarda, yəni vilayətin kənd və qəsəbələrində polis olmaz. Amma yanılmışdım.

Sultan Sadat movzeley-türbəsinə Qırx qız qalasına dönrəkən yolüstü Kokuldar ota xanəqahına da ziyarət etdik. Orta yüzillərdə bişmiş qırmızı kərpicdən tikilmiş türbə kənardan diqqəti çəkir. Ətrafdakı çiy kərpicdən və möhrədən tikilmiş bina qalıqları onu göstərir ki, vaxtilə bura da abad bir yaşayış məskəni olub.

Türbənin girişində və arxa tərəfində iki polis durub söhbət edirdi. Onların sifətindən bir laqeyidlik yağdı, elə bil səbirsizliklə günün gəlib-keçməsinə gözləyirdilər. Biz türbəyə girib “fatihə” vermək istəyəndə, içəridəki – yaşı 60 keçmiş, uzun xalatl, nazik, ensiz uzun saqqalı, mücöyür bizə yaxınlaşaraq “fatihə”ni bitirməmizi gözləmədən, Şavkat Mirziyayev tərifləməyə başladı.

“Fatihə”ni bitirib, əsəbiliklə ona tərəf döndüm: “Keçən dəfə biz buraya ziyarətə gələndə siz İslam Kərimovu tərifləyirdiniz, indi də Mirziyayevi tərifləyirsiniz. Axı, Şavkat Mirziyayev onu tərifləməyi qadağan edib. Siz prezidentin tapşırığına niyə əməl etmirsiniz?” – dedim. Əslində, mən burada birinci dəfə idi olurdum; necə deyərlər, “yalan verib, doğru almağa” çalışdım. – Alındı da. Mənim qəfil həmləm onu yaman çaşdırdı. Elə çaşqın halda da bizdən uzaqlaşdı, çölə çıxdı.

Todur Zanet qolumu yavaşca sıxaraq dedi: “Sənə nə olub?! Həmişə sən məni sakitləşdirir, qalmaqaldan uzaqlaşdırırsan. Deyəsən, qocaldıqca, səbrin də tükənir. Səhər sərhəd məftillərini silkləyirdin, indi də türbənin işçisinin üstünə hıslənirsən. Özün də yaxşı bilirsən ki, belə yerlərdə adətən, KQB ilə bağlı adamlar işləyir. İmkan ver səfərimizi sakit başa vuraq. Görərsən, bir azdan KQB əməkdaşları burada olacaq. Öz qəbahətini ört-basdır

etmək üçün, Allah bilir, bu qoca “agent” onlara nə deyəcək, bizi necə təqdim edəcək? ”

“Boş ver, bu yaltaqlara dözmək olmur. Ölkə başçısı da yaltaqlığı qadağan edir, amma bunlar xasiyyətlərini tərgitmək istəmir ki, istəmir. Kimə nə xəbər verir-versin. Biz ki ölkənin qanunlarını pozmamışıq. Əksinə, onu qanuna əməl etməyə çağırmışıq” – dedim.

Türbənin arxa tərəfindəki üzüm bağı diqqətimizi çəkdi. Həyətdəki narbənd ağacının kölgəsindəki taxtda oturub bağın quruluşunu müzakirə etdik. Sıra ilə əkilmiş tənəklərin arasındakı yonca, gül kələmi və kartof kolları diqqətimi çəkdi. – Todur Zanetə göstərərək – “Bizdə tənəklərin arasını traktorla şumlayırlar ki, alaq otu bitməsin, xəstəlik düşməsin. Burada isə ot, tərəvəz və s. əkilər” dedim. O, bir mütəxəssis kimi izah etməyə başladı: “Biz tərəflərdə də sizdəki kimidir. Hava rütubətli olduğundan tənəklər xəstələnməsin deyə arasını şumlayırlar. Burada isə hava çox qurudur. Həm də arasındakı məsafə bizimkilərdən az qala iki dəfə çoxdu. Ona görə tənəklər xəstəliyə tutulmur”.

Türbənin yaxınlığındakı evdən həyətdə çıxan orta yaşlı kişi bizi görən kimi yanımıza gəldi. Özbəkə salam verdi. Haradan gəldiyimizi, kim olduğumuzu xəbər almadan, evinə çay içməyə dəvət etdi. Rastlaşdığımız özbəklərin çoxu Xarəzm ləhcəsində danışdıqlarından, onları başa düşməyimiz rahat idi. Todurla bir-birimizə baxdıq. Hər ikimizə xoş idi ki, sadə özbək kəndlisinin evinə gedib yaxından tanış olaq, bir stəkan çayını içək. Amma onun başı ağrıməsın, sorğu-suala çəkilməsın deyə xahiş etdik ki, həyətdə də durmasın evinə getsin. O da nəse hiss edib sakitcə evinə getdi.

Biz narbənd ağacının kölgəsində əyləşib dincimizi aldıqdan sonra yola düşməyi planlamışdıq. 5-10 dəqiqə keçməmişdi, Özbəkistanın Güney Koreya ilə birgə istehsal etdiyi minik maşınlarından biri sürətlə türbənin yanına gəldi. Maşnıdan 28-30 yaşlarında, uca boylu, səliqəli geyinmiş, idmançı görkəmində bir gənc endi.

Onun ilk nəzərdən keçirdiyi Termez şəhər Hakimi müavininin maşını oldu. Sonra bizə yaxınlaşıb, salam verdi, gülər üzlə əl uza-

dıb, görüşdü. Deyəsən, bizi Türkiyəli sandı. Ona görə də Türkiyə türkcəsində danışmağa başladı. Mən “Devlet Havfsızlık Hizmetinde çalışırsınız? (KQB-ni əvəz edən təşkilat–Ə.Ş.) deyəndə, özbəklər sayaq *ovo* deyərək çaşqınlıqla bizə baxdı. Geyimimiz və görünüşümüz özbək olmadığımızın xəbərcisi idi. Mən öncə Todur Zaneti, sonra da özümü təqdim etdim. Ardınca da mücöyürdən gileyimi bildirdim. Prezidentin tapşırıqlarına əməl etmədiyini söylədim. Bayaqdan məni sakitləşdirməyə çalışan Todur Zanet də Türkiyə türkcəsində yaltaqlığın millətin inkişafına vurduğu zərərdən xeyli danışdı və yaltaqları tənqid edən bir şeir də söylədi.

Deyəsən, gəncin də yarasına toxunmuşduq. O da həvəslə bizim söhbətə qoşuldu. Yaltaqlığı, məddahlığı qərarla, fərmanla, sərəncamla adamların canından çıxarmağın mümkün olmadığını söylədi, yaşlı nəsiləndən gileyləndi. Özbəkistanda yaşlı kadrların gənclərlə əvəzlənməsinin uğurlu nəticələr verəcəyi ümidində olduğunu bildirdi. Bir az duruxduqdan sonra: *“Kadrların gəncləşdirilməsi, heyif ki, dini müəssisələrdə mümkün olmur. Yaşlı din-darlar “Qurani-Kərim”dən çox adətləri, ağızdan-ağıza keçib günümüzə kimi gələn rəvayətləri şəriət, din kimi təbliğ edir”* – dedi.

Saatına baxıb bizi çay içməyə dəvət etdi. Deyəsən, bu yerləri yaxşı tanımırdı. Binanın kölgəsində durub sərinlənən polislərdən kafe-restoranın yerini xəbər aldı. Onlar da burada elə bir yer olmadığını, bunun üçün yaxınlıqdakı qəsəbəyə getməyimizin lazım gələcəyini söylədi. Görünür, bayaq evinə göndərdiyimiz özbəyə maraq güc gəlmişdi, evindən çıxan kimi bizə sarı döndü. Yanımıza gəlib, yeni görmüş kimi salamlaşdı, evinə çay içməyə dəvət etdi. Biz təşəkkürümüzü bildirdik. O, evinə nə üçün getmək istəmədiyimizi hiss edib, tənəklərinin arasına endi. Böyük bir gül kələmi qoparıb gətirdi. Cibindən çıxardığı bıçaqla təmizləyib, bizə verdi. Dərman vurmadıqlarını, buna görə də yumadan da yeyə biləcəyimizi söylədi.

Biz onlara “vizit kart”larımızı verib, Qırx qız qalasına gedəcəyimizi söylədik. Devlet Havfsızlık Hizmeti (KQB) işçisi ilə də, ev sahibi ilə də sağollaşıb, yola çıxdıq.

Qırx qız qalası

Özbəklər, Qaraqalpaqlar, Türkmənlər arasında Qırx qız dastanı geniş yayılıb. Rəvayətə görə, bu qala-sarayda yaşamış, cəngavər hökmdar Gulayım, ətrafına topladığı 40 qızla düşmənlə dəfələrlə savaşmışdır. Başçının, cəngavərin ətrafına 40 igidin yığılması süjeti türk dastanlarında geniş yayılıb. Azərbaycan dastanlarında da bu süjet var, Quzey Qafqaz türklərinin nartlarında da. Azərbaycanlı türkoloq Nizami Tağısoy Qaraqalpaqların “Qırx qız” dastanını dilimizə uyğunlaşdıraraq, nəşr etdirib. “Qırx qız” dastanı haqqında Azərbaycan türkoloqlarının olduqca dəyərli əsərləri də var.

*Qaqauz şairi Todur Z Janet, Termez Universitetinin 2 kurs tələbəsi
Aysa Bazarbayeva və Əli Şamil Qırx qız qalası yanında*

Xalq arasında bu qala-sarayın “Qırx qız” dastanı ilə bağlı olduğu söylənsə də, araşdırıcılar başqa fikirdədir.

Araşdırıcılara görə, 9-10-cu yüzillərdə Samanid hökmdarlarının yay iqamətgahı kimi tikilən binadan sonralar xristianlar monastırı, buddistlər məbədi kimi istifadə edilə bilər. Kvadrat formada tikilmiş qala-sarayın iki qapısı var. Buradan yüklü dəvə rahat keçə bilər. Künclərindəki müdafiə və müşahidə qüllələri

binanın möhkəm qorunduğundan xəbər verir. Qala-sarayın içərisi dörd bərabər yerə ayrılıb. Ortada künbəzlə örtülmüş 11,5 metr uzunluq, elə o qədər də eni olan bir salon, ətrafında isə təxminən eyni ölçüdə 5 otaq var. Onlardan biri nisbətən böyükdür. Divarlarının qalınlığı 60-80, bəzi yerdə 100 santimetmə çatan binanın içərisi yayda sərin, qışda isti olur. Qala-sarayın divarının ümumi uzunluğu isə 54 metrdir.

Qədim Termez şəhərindən aralıdakı bu qala-saray indiki xarabalığı ilə belə, yenə də əzəmətlidir. Çiy kərpicdən tikilmiş abidə yağışdan, qardan, zəlzələdən çox, insanların diqqətsizliyindən xarabalığa çevrilib. Divardakı kiçik bir lövhədə mədəniyyət abidəsi olduğu və qorunduğu yazılıb. Həmişə olduğu kimi, biz gələndə də, burada ins-cins yox idi. Yəni Qırx qız qalası haqqında Özbəkistanda çox danışılıb, çox yazılsa da, nə təmir edilib, nə də turistlik bir məkana çevrilib.

Əslində bu əzəmətli tikili mənə qaladan çox karvansaranı xatırladı. İpək yolu üzərində belə bir karvansaranın olması normal görünür.

Uçuş dağılmış binanın içərisində kol-kos bitib. Nisbətən iri kollardan birinin budaqlarına müxtəlif boyalı dilək parçaları bağlanıb. Açıq-aydın görünür ki, hələ də buraya ziyarətə gələnlər var.

Narbənd ağacı yalnız Naxçıvandamı bitir?

Qırx qız qalasından çıxıb Termezə qayıdanda kanalın qırağındakı narbənd ağacı diqqətimi çəkdi. Maşını saxlatdım. Ağacın yanında Todur Zanelə birlikdə şəkil çəkirdim. Ağaca belə diqqət yetirməyim səbəbsiz deyildi. Son zamanlar qəzetlərdə, saytlarda narbənd ağacı haqqında yazılara rast gəlirəm. Televiziya verilişlərində də narbənd ağacından söz açılır. Bu, çox yaxşı haldır və təqdir edirəm.

Akademik Həsən Əliyev 1982-ci ildə çap etdirdiyi “Həyəcan təbili” adlı kitabında yazıb: *“Bəzək ağaclarından narbənd, demək olar, tamamilə məhv olmuşdur. Bu bəzək ağacına SSRİ ərazisində*

yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikasında rast gəlirdik. 40-50 il bundan əvvəl Naxçıvanda hər bağın ortasında kölgəlik üçün yalnız bu ağaclar görünürdü. Onun sıx yarpaqları nəinki Günəşin şüalarını buraxmır, hətta çox vaxt yağışı da keçirmir”.

Həsən Əliyev, görünür, nə Termezə, Xarəzmə gedib, nə də o dövrdə internet vardı ki, internetdən öyrənsin. Bəs çağdaşlarımıza nə deyək?! Onlar da qəzet və jurnallardakı, saytlardakı məqalələrində, radio-televiziya verilişlərində hələ də deyir ki, narbənd ağacı yalnız Naxçıvanda bitir.

***Qaqauz şairi Todur Zanet, Termez Universitetinin 2 kurs tələbəsi
Ayşə Bazarbayeva və Əli Şamil narbənd ağacı yanında***

Bu “özününküləşdirmə xəstəliyi”ndən qurtarmaq yaman çətinidir. Özü də dünyanın hər yerinə yayılıb. Homerin doğulduğu şəhərdən söz düşəndə az qala yeddi yerdən haray qalxır ki, Homer bizim şəhərdə doğulub. Yunis İmrə də eləcə. Nizami

Gəncəvinin İran İslam Respublikasının Mərkəzi ostanındakı (vilayətində) Qum şəhərində, Qax rayonunun Qum kəndində doğulduğunu yazırlar.

Bir zamanlar da dəb düşmüşdü, xarı bülbül çiçəyindən yazanlar, inad edirdi ki, bu çiçək yalnız Şuşa dağlarında bitir, aparıb başqa yerdə əkəndə bitmir. Ha and-aman edirdim ki, mən xarı bülbül dediyiniz çiçəyi Göyçə dağlarında, bizim kəndin ətrafındakı yamaclarda da görmüşəm, inanan olmurdu. Elə ki Sovetlər Birliyi dağıldı, Türkiyəyə, Kıbrısa, Balkanlara gedəndə gördüm ki, şəhər və qəsəbələrin küçə və meydanları, parkları xarı bülbüllərlə bəzədilib.

Mən Ürgəncə, Xivəyə gedəndə Naxçıvandakılardan daha böyük, daha yaşlı narbənd ağacları görmüşdüm. Orada mənə bələdçilik edən, rəhmətlik professor Cumabay Yusupov narbənd ağaclarına diqqətlə baxdığımı görəndə dedi, “hələ bunlar nədir ki..? – Xarəzm tərəfə getsək, daha çox və daha əzəmətliilərini görəcəksiniz. Onun dediklərinə inandım. Eyni coğrafi qurşaqda eyni bitkilərin olması normal haldır.

Konsertdə Azərbaycan bayrağı

Bizim ya bəxtimiz gətirdi, ya da şəhərin icra hakiminin müavininin məşinində olmağımız dadımıza çatdı. – Yoxsa, konsertin açılışına çata bilməyəcəkdik. Küçələr bomboş idi. Yalnız küçələrin kəsişdiyi yerlərdə polis məşinləri və 5-6 polis işçisi gözə dəyirdi. Hər tində bizi saxlayır və hərəkətin qadağan olduğunu bildirirdilər. Biz də əlimizdəki dəvətnaməni və pasportu göstərərək, konsertə dəvət edildiyimizi bildirirdik. Onlar bizim haqqımızda ratsiya ilə kimlərəse bilgi verirdilər. Bəlkə imkanları olsa, şəkillərimizi də çəkib ötürərdilər. 15-20 dəqiqə sonra hərəkət etməyimizə icazə ala bilirdilər. Belə yoxlamalar 5-6 dəfə təkrarlandıqdan sonra, Alpamış meydanına – konsert veriləcək yerə çatdıq. Şəhərişi gün eşitdik ki, prezident gələcək deyə heç kimə mərkəzi yollara çıxmağa icazə verməyiblər. Xəstəsi olan

xəstəsini xəstəxanaya apara bilməyib. Yollar bağlı olduğundan təcili yardım da xəstə üstünə getməyib.

Öncədən yolların bağlanacağı haqda adamlara bilgi vermədiklərindən bəziləri küçənin o tayındakı mağazadan çörək almağa belə gedə bilməyib.

Alpamış meydanında açıq havada düzəldilmiş konsert meydançası və meydançanın ətrafı göz oxşayırdı. Yeni əkilmiş rəng-bərəng çiçəklər xalı naxışlarını xatırladırdı. Dəvətlilər ciddi pasport və ya kimlik yoxlamasından keçirilirdi. Qonaqlar üçün öndən üç sıra ayrılmışdı. Hər birimizin oturacağı yer dəvətnaməmizdə göstərilmişdi. Səhnə dekorlarını mağara və qalanı xatırladan qurğular əvəz edirdi. Konsertə dəvət edilmiş musiqiçilər oradan keçib tamaşaçıların qarşısına çıxırdı. Orta yüzil döyüşçülərinin geyimində, yəni qılınclı, qalxanlı, nizəli iki qrup da mağara-qalaların üstündə nizamla durmuşdu...

Soldan AKKORD
Şirkətinin işçisi
Mais Səttarov və
Termezdə yaşayan,
istefada olan pol-
kovnik, Şərunun
Mahmudkənd kən-
dində doğulmuş
Əsgər Həsənov

Gün qüruba doğru əyləndə yerli musiqi kollektivləri səliqə-səhmanla “mağara-qala”nın önündə durdu. Hər qrup üçün ayrıca geyim tikilmişdi. Rəssam-dizaynerlərin al-əlvan parçalardan iyirmiye yaxın qrup üçün hazırladığı geyimlər göz oxşayırdı. Yeni əkilmiş rəng-bərəng çiçəklərlə musiqiçilərin geyimləri arasında bir ahəngdarlıq vardı. Geyimlərə bəlkə də yüz nəfərdən çox rəssam-dizayner, dərzi, süsləməci aylarla vaxt sərf etmişdi. Bir neçə gündən sonra Termezi bəzəyən çiçəklər solacaq, konsertdən sonra bahalı ge-

yimlər də bir anbarın küncünə atılacaq. Çünki hər həftə, hər ay belə konsert təşkil etmək mümkün deyil ki, musiqi kollektivləri də həmin paltarları geyinib səhnəyə çıxa.

Əhalisi kasıb yaşayan ölkələrin böyük xərclər bahasına tən-tənəli tədbirlər keçirməsi mənə çox gülünc gəlir. Ayağını yorğanına görə üzatmayan hökumət rəhbərləri görəsən bu parıltı ilə, bir günlük təmtəraqlı tədbirlərlə nə demək istəyirlər?!

Simpoziumda iştirak edən xarici ölkə araşdırıcılarından bir qrupu

Özbəkistan Respublikasının prezidenti Şavkat Mirziyayev onun üçün düzəldilmiş tribunanın arxasına keçdi. Himn oxundudan sonra məruzəsinə başladı. 10-15 dəqiqə keçməmişdi ki, arxadan, “mağara-qala” dekorun qarşısında sırada dayanan rəqqasələr qrupundan əli bayraqlı bir qız ayrılaraq, sanki prezidentə doğru irəlilədi. Öncə nə baş verdiyini nə əyləşənlər, nə prezidentin qorumaları başa düşdü. Hamı elə bildi, bu, öncədən planlaşdırılıb. Qız isə sakit addımlarla, yuxulu kimi hərəkət edirdi. O prezidentə yaxınlaşanda, konsertin təşkilatçıları sanki yuxudan ayıldı. Qaçaqça gəlib qızı “mağara-qala” dekorun arxasına apardılar.

Onda başa düşdük ki, bütün günü məşq edən, gərgin vəziyyətdə olan qız anlaşıq hərəkət edib. Sovet dövründə rəhbər işçilərin qarşılanma töreni yadıma düşdü. Minlərlə uşağı, qadını, qocanı məktəbdən, fabrik-zavoddan ayıraraq küçələrə düzür, əllərinə bayraq, gül verirdilər ki, rəhbərlər gələndə onları gülə-gülə salamlasınlar, şüar desinlər. Hər belə tədbirdə neçə nəfəri xəstəxanalara, tibb məntəqələrinə aparırdılar. Günvurmada xəstələndən də olurdu, stressə düşən də, özünü batıran da...

Şavkat Mirziyayev isə heç nə olmamış kimi məruzəsini davam etdirərək, Özbəkistanın mədəniyyət tarixindən, ümumtürk mədəniyyətində özbəklərin rolundan, keçmişdən, gələcəkdən danışdı.

Məruzə çox gözəl yazılmışdı; tərtibat, musiqi kollektivlərinin seçimi də yüksək səviyyədə idi. Musiqi sədaları altında göstərilən “döyüş” rəqs səhnəciklərindən sonra, söz xarici ölkələrdən gələn musiqi kollektivlərinə və musiqiçilərə verildi. İsraildən, Çindən, Malaziyadan və b. ölkələrdən gələn musiqiçilərin oxuduqlarından heç nə başa düşmək olmurdu. Heç olmasa, onların oxuyacağı mahnıların mətnini özbək dilinə çevirərək tamaşaçılara paylamamışdılar.

Hər şey çox dəqiq planlanmışdı. Bu onu göstərirdi ki, öncədən ciddi məşq edilib. 70-dən artıq ölkənin təmsil olunduğu, 300-dən artıq iştirakçısı olan festivalda Azərbaycandan gələn “Aşıqlar” qrupunun üzvlərindən – Aşıq Samirə Əliyeva və Aşıq Əli Tapdıqoğlunun “Koroğlu” dastanı əsasında hazırladığı kompozisiya, eləcə də onları müşayiət edən musiqiçilərin ifaları gur alqışlarla qarşılandı.

Onlar oxuyanda sol tərəfimizdə böyük səs-küy qalxdığını və Azərbaycanın bayrağı yelləndiyini gördüm. Maraqlı mənə güc gəlirdi, yerimdən durub Azərbaycan bayrağını dalğalandıranların yanına getdim. Böyük bir coşğu vardı. Ara sakitləşəndə dəstəni ilhamlandıran, idmançı görünüşlü orta yaşlı soydaşımıza yaxınlaşdım. Tanış olduq. Əsgər Həsənov Şərur rayonunun Mahmudkənd kəndində doğulub. Sovetlər zamanı Termezdəki hərbi hissələrin bi-

rində zabit olub. Polkovnik rütbəsinə çatdıqdan sonra “oradan o tərəfə getməyə” yolu olmayıb. Təqaüdə çıxarılandan sonra burada qalmağa üstünlük verib. Ailəsi və dostları ilə birlikdə konsertə gəlməsinə, Azərbaycanlı sənətkarlar oxuyanda bayrağımızı dalğalandırmalarına, çılgınlıqla azərkeşlik etmələrinə sevindim.

Əsgər Həsənov tək gəlməmişdi, ailə üzvlərini və Termezdə olan Azərbaycanlı tanışlarını da gətirmişdi. Əsgər Həsənovla ayaqüstü söhbət zamanı xeyli ortaq tanışlarımızı yada saldıq. Azər-

*Əlişir Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetində
tələbə və müəllimlərlə görüşdə*

baycan Xalq Cəbhəsinin öndərlərindən, təşkilatın birinci proqram və nizamnaməsinin layihəsini hazırlayanlardan olan Aydın Məmməd oğlundan söz düşəndə Əsgər bəy: “O mənim qardaşım İsmayıl bir sinifdə oxuyurdu” dedi. Tələbəlik dostum Firudin Məmmədovun qayınatası Əli müəllimi, onun xanımı Xədicəni, övladları İbrahimi, Telmanı və b. yada salanda: “Siz kəndimizin az qala yarısını tanıyırsınız ki?! Vətəndən uzaqlarda onların adını eşitmək belə nə qədər xoşdu! Siz məni nə qədər sevindirdiniz. Elə bil uşaqlıq və gənclik illərimə qaytardınız!” – dedi. Əsgər

bəy onlara salam göndərdi və dedi ki, həmyerlilərimizin yolu bu tərəflərə düşəndə, mütləq mənə baş çəksinlər.

Mən musiqiçilərimizi təbrik etmək üçün çətinliklə də olsa qurulmuş dekorların arxasına keçməyə çalışırdım. Arxa tərəf işıqlandırılmadığından alatoran idi. Orada qurulmuş çadırlardan bir əl mənə tərəf uzandı, sonra da əl sahibini gördüm. Handan-hana Balabəy Niyazovu tanıdım. Arxasınca Atamurad Matyakulov gəldi. 92 yaşlı Xarəzmli türkmən sənətçisini öncələr görmüşdüm. Tamburda, tarda və başqa simli alətlərdə gözəl calan, öz-bək və türkmən mahnılarının ifaçısı Atamurad Matyakulov biz simpoziumda məruzə oxuyan gün də salonda ayaqüstü bir neçə mahnı çalıb-oxumuşdu. Onu tarda müşayiət edən isə Balabəy Niyazov idi. Konservatoriyada təhsilini davam etdirən Balabəyin də ustadı Atamurad kimi Azərbaycana və azərbaycanlılara böyük sevgisi var.

Onların köməyi ilə arxa tərəfə keçib, Azərbaycan musiqiçilərinin uğurlarından qürurlandığımızı bildirdim və təbrik etdim. Atamurad və Balabəy də Azərbaycan musiqiçilərinin çıxışlarından razı qaldıqlarını bildirdi.

Bələdçimiz Cəlal Rəhimov

Festivalın təşkilatçıları gələn qonaqlar üçün bələdçilər ayırmışdı. Onların çoxu, ali məktəblərdə təhsil alan, xairci dilləri bilən tələbələr, bizim bələdçimiz isə yaşı 50-ni keçmiş Cəlal Rəhimov idi. Cəlal Rəhimovu bu işə xanımı cəlb etmişdi. Xanımı Termez Mədəniyyət İdarəsində, Cəlal bəy isə Azərbaycanın “Akkord” şirkətinin Termezdəki nümayəndəliyində çalışır. Beynəlxalq bankların ayırdığı kireditlə “Akkord” şirkəti burada yol çəkir. Öncələr söhbət etdiyim özbəklər də bu şirkətin gördüyü işin keyfiyyəti haqqında müsbət fikir söyləmişdi.

Gürcüstanda da “Akkord” şirkətinin gördüyü işin keyfiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Onların çəkdiyi yol, tikdiyi körpülər və binalar mənim də xoşuma gəlmişdi. Buna görə Cəlal Rəhimovdan xəbər aldım: “Necə olur, bu şirkət Azərbaycandan kənarda keyfiy-

yətli işlər görür, haqlarında xoş sözlər eşidirik, amma Azərbaycandakı işlərindən narazılıq edilir”? O, gülərək: “Onu məndən deyil, Azərbaycanın məmurlarından soruş. Burada gördüyümüz iş beynəlxalq standartlara cavab verməsə, onu qəbul etməzlər və şirkət də iflasa uğrayar; amma Azərbaycanda nəinki keyfiyyətsiz işi qəbul edirlər, hətta məmurlar şirkəti keyfiyyətsiz iş görməyə yönləndirir ki, müqabilində onlar daha çox qazansın” – cavabını verdi.

Termezdə olduğumuz günlərdə Cəlal Rəhimov bizi milliyətcə özbək olan xanımı ilə tanış etdi və qayğımıza da çox qaldı.

Əkbər Qoşalının dostları

Sanal aləm ünsiyyətlərdə böyük rol oynayır. Bunu özbəklərin Əkbər Qoşalıya olan məhəbbətlərində də gördüm. Türk xalqlarının gənc yazar və şairlərinin bir yerə toplanmasında, onların əsərlərinin nəşri və yayılmasında əməyi olan Əkbər Qoşalını Termez Universitetinə görüşə dəvət etmişdilər. Proqramdan ayrılı bilmədiyimə görə həmin gün onunla gedə bilmədim.

Əlişir Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetində tələbə və müəllimlərlə görüşdə gənc özbək yazarlarının lideri Mehrinov Abbas tərəfindən Əli Şamilə Buxara abidələrinin təsviri olan hədiyyə bağışlanarkən.

Əkbər bəy toplantıdan ruh yüksəkliyi ilə qayıtdı. Tələbələrin onun özbək dilinə çevrilmiş şeirlərini əzbər söyləmələri, yaradıcılığını təhlil etmələri sairə güclü təsir etmişdi.

Aprelin 10-da bizi səhər tezdən uçaqla Termezdən Daşkəndə yola saldılar. Daşkənd Hava Limanında 4-5 saat gözlədikdən sonra Bakıya yola düşməli idik; lakin gözləməyə vaxtımız olmadı. Hava limanına enən kimi, Əkbər Qoşalı ilə məni qarşılayıb birbaşa Əlişir Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universitetinə apardılar. Onda bildim ki, dostları öncədən Əkbər Qoşalı ilə şərtləşiblmış.

Əlişir Nəvai adına Özbək Dili və Ədəbiyyat Universitetində tələbə və müəllimlərlə görüşdə diqqətimi çəkən o oldu ki, gənclərin çoxu Əkbər Qoşalını şəxsən tanıyırdı. Onun özbək dilinə çevrilmiş şeirlərini məclisdə əzbərdən söylədilər.

Əkbər Qoşalının Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələri ilə bağlı çıxışı çox xoşuma gəldi. Gənclərin verdiyi suallar da onu göstərirdi ki, Əkbər Qoşalının Azərbaycan Türkcəsi ilə Özbək türkcəsinin qarışığında danışğını tələbələr başa düşüb. Universitetin prorektorunun çıxışı məndə belə bir fikir yaratdı ki, bu adam vəzifə borcunu yerinə yetirir. Toplantını açır, çıxış edir. Ya hələ İslam Kərimov dövrünün qorxusu hələ canından çıxmayıb, ya da türkçülüklə bağlı olmayan bir alim-məmurdur.

Mənim isə çıxışım çox qısa oldu. Müəllim və tələbələrə bildirdim ki, onların dünyanın müxtəlif guşələrində keçirilən simpoziumlara, toplantılara, festivallara getmələrinə, xarici ölkələrdəki ali təhsil ocaqlarında təcrübə keçmələrinə və oxumalarına bələdçi ola bilərəm. Lakin mənim təklifim, deyəsən, onların ürəyindən olmadı. Görünür, burada rəhmətlik Xəlil Rza Ulutürk kimi alovlu bir türkçülük təbliğatı aparmaq lazım idi. Əlbəttə, onu alqışlarla qarşılayardılar. Buna böyük ehtiyac var.

Festival günlərində Özbəkistanda nəşr edilən qəzetlərdən ikisi – 7 min tirajla nəşr edilən “Termiz Universiteti” və “Kitab dünyası” qəzeti Özbəkistan-Azərbaycan ədəbi-mədəni, elmi

əlaqələri haqqında daha çox material verirdi. Söhbət zamanı Əkbər Qoşalı bildirdi ki, bu qəzetlər yalnız festival günlərində deyil, başqa vaxtlar da Azərbaycan mövzunu gündəmdə saxlayır. İndiyədək 300-ə yaxın sayı nəşr edilən “Kitab dünyası” qəzetində Azərbaycanla bağlı 100-ə yaxın məqalə, şeir, hekayə çap olunub. Adı “Termiz Universiteti” olsa da, Termez şəhərində hazırlansa da, “Termiz Universiteti” də Özbəkistanın hər bir guşəsində oxunur, sevilir.

Azərbaycan musiqiçiləri ikinci yeri tutdu

Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda, Balkanlarda aşiq adlandırılan el sənətkarlarına türkmənlər, özbəklər baxşı (baxıcı), qazax-qırğızlar akın (orta yüzilliyin qazax-qırğız, noqay şairlərinin bəzilərinin adının önündə bir aşiq sözü də var), başqırdlar şeşen deyir. Keçmişdə onlar ozan, yandaş da adlandırılıb. Son illər türk xalqlarında el sənətkarlarına diqqət artıb. Çünki mədəni irsimizin tarixini öyrəndikdə aşiq sənəti yalnız türk xalqları arasında birləşdirici rol oynamadığını görürük. Burada musiqi də var, rəqs də, aktyorluq da. Aşıqlarımızın oxuduğu mahnıların sözləri tariximizin dərin qatlarındakı dünyagörüşündən süzülüb gəlir. Oradakı misralar, ifadələrlə bəzən hansı inancın daşıyıcısı olduğu müəyyənləşdirilir. Musiqi folkloru nə qədər dəyişsə, cilalasa da, özündə uzaq keçmişdən nəyisə qoruyub saxlayır.

Son illər Özbəkistanda da bu sahəyə diqqətin artırılması təqdirəlayiqdir.

Konsert üçün açıq havada düzəldilmiş səhnə

Sovet dövründə Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələrinin möhkəmlənməsinə də xeyli vəsait xərclənirdi. Lakin bu pambıqçıların sosializm yarışından, ideoloji yönlü bədii əsərlərin tərcüməsindən, konsertlərdən o yana getmirdi. Yəni belə tədbirlərdə Azərbaycan və Özbək xalqının dostluğundan, qardaşlığından söz açılsa da, eyni dilin daşıyıcısı olduqları, eyni soydan gəldikləri görməməzlikdən gəlinirdi.

Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra qadağalar, senzur nəzarəti aradan qaldırıldı. Milli dəyərləri öyrənən və təbliğ edənlərin sayı artdı. Lakin iqtisadi bazanın olmaması, eləcə də rəhbər vəzifələrdə olan rusbaşılar onlara yenə də pantürkist damğası vuracaqlarından qorxaraq bu sahəyə diqqət ayırmırdı. Özəlliklə İslam Kərimov kimi birisinin Özbəkistanda prezident vəzifəsini uzun müddət zəbt etməsi türk xalqlarının yaxınlaşmasına əngəl olurdu.

Rəhbərlərin törətdiyi əngəllərə baxmayaraq, milli şüurlu aydınlar müxtəlif yollarla da olsa, araşdırmalar aparır, xalqlarımızın qardaşlığını təbliğ edirdi.

İslam Kərimovun ölümündən sonra Özbəkistanda Türk xalqları ilə yaxınlaşmağa, türklük şüuruna yiyələnməyə meyl artdı. Termez şəhərində keçirilən festival da, dediklərimizə bir nümunə idi.

Konsert-müsabiqədə ən çox alqışlanan Azərbaycan musiqiçiləri idi. Bu da təbii idi. Bu günün özündə də, Özbək toylarında Azərbaycan mahnıları oxunur, Azərbaycan rəqsləri ifa olunur. Özbəkistanda Azərbaycan musiqisinə maraq yüzillərdir azalmır. Bu alqışlara, təntənə ilə qarşılanmaya baxmayaraq, bildirdim ki, bizimkilərin birinci yeri tutduğunu elan etməyəcəklər.

Toplantının təşkilatçıları araşdırıcıları musiqiçilərdən öncə dəvət etdikləri kimi, öncə də yola saldı. Biz gələndən sonra musiqi müsabiqəsi bir neçə gün də davam etdi. Yekunda, oxudum ki, Özbəkistan musiqiçiləri birinci, Azərbaycan musiqiçiləri ikinci yeri tutub. 70 ölkədən gəlmiş kollektiv arasında bizimkilərin ikinci yeri tutması olduqca sevindirici idi.

Özbəkistan Prezidentinin Sərəncamı, YUNESKO və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının iştirakı ilə təşkil olunmuş bu böyük

musiqi və elm bayramı başa çatdı. Özbəkistan Respublikasının Prezidenti toplantının açılışında vurğuladı ki, Birinci Xalqlarası Baxşı Festivalı bununla yekunlaşmayacaq. Qarşıdakı illərdə daha da təkmilləşdiriləcək və iştirakçıların sayı artacaqdır.

Bakı-Termez-Daşkənd
25-30 aprel 2019-cu il.

AŞQABADA: MƏDƏNİ İRS KONFRANSINA

Aldığım dəvətnamədə Türkmənistan Hökumətinin, Türkmənistan Xarici İşlər Nazirliyinin, Türkmənistan Nazirlər Kabineti yanında Tarix İnstitutunun, Sankt-Peterburqdakı Rusiyanın Türkmənistan ilə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin və Aşqabaddakı Türkmənistan-Rusiya Cəmiyyətinin 2000-ci il oktyabrın 10-13-də Aşqabadda “Türkmənistanın mədəni irsi: qədim keçmiş və hazırkı zamanın perspektivləri” mövzusunda uluslararası elmi konfrans keçiriləcəyi göstərilirdi.

Tanıdığım araşdırıcıların bir neçəsinə dəvətnamənin surətini verdim. Onlardan konfransa qatılmaları üçün məruzə özəti hazırlayıb təşkilat komitəsinə göndərmələrini xahiş etdim. Əksəriyyəti mətni oxuyub mövzunun onların araşdırma sahəsi ilə bağlı olmadığını dedilər. Azərbaycanda türkmən, özbək, qazax, qırğız və b. türk xalqlarının mədəniyyətini, ədəbiyyatını, tarixini öyrənənlərin sayı rus və Avropa xalqlarının tarixini, ədəbiyyatını araşdıranlardan qat-qat azdır. Uzun illər aparılmış təbliğatın təsirindən çıxmaq çətin olur. Hələ də türk xalqlarına geridə qalmış, ədəbiyyatı, mədəniyyəti inkişaf etməmiş kimi baxırlar.

Tələbə Elmi Cəmiyyətindən başlanan yol

Aşqabad konfransına getmək təklifimi İsmayıl Vəliyev sevincə qarşıladı. Gəncliyindən türkmən ədəbiyyatı ilə maraqlandığını və bu mövzuda araşdırmaları olduğunu söylədi.

İsmayıl Vəliyev məndən iki il sonra Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin Jurnalistika Fakültəsinə qəbul olunmuşdu. Tanışlığımızın ilk günündən sözümlüz-söhbətimiz tutmuşdu.

Universitetin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin nizamnaməsinə görə tələbələr birinci kursu bitirdikdən sonra təşkilata üzv yazıla bilərdi. Həmin illərdə hüquq və jurnalistika fakültələrinə qəbul olunmaq istəyənlərdən sənəd verərkən iki il iş stajı tələb olunurdu. Bəzi yaradıcı gənclər oxuduqları ali məktəblərin 2-ci və

ya 3-cü kurslarından jurnalistika fakültəsinin birinci kursuna dəyişilirdilər. Hüquq fakültəsinə qəbul çətin olduğundan imtahandan və müsabiqədən keçə bilməyənlər 7-8 il qəbul imtahanlarında iştirak edirdilər.

Ali məktəbin əyani şöbəsinə yaşı 35-i keçənlərin sənədləri qəbul edilmirdi. Bizim kursda oxuyarlardan ikisinin 35 yaşı vardı. Onlar uzun müddət mətbuat sahəsində işlədikdən sonra ali məktəbə qəbul oluna bilmişdilər. Qrupumuzda 22-26 yaşlarında olanlar da oxuyurdu. Buna görə də hüquq və jurnalistika fakültələrinə qəbul olunanların orta yaşı o biri fakültələrdə oxuyarlardan yüksək olurdu.

Mən fakültə Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri və universitetin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədr müavini idim. Məsələni tələbə yoldaşlarımızla və müəllimlərimizlə məsələni müzakirə etdik. Sonra onu idarə heyətinin toplantısına çıxardıq. Geniş müzakirədən sonra nizamnamədə dəyişiklik etdik. Beləcə birinci kursda oxuyanların da Tələbə Elmi Cəmiyyətinə üzv yazıla bilməsinə yol açıldı.

İsmayıl Vəliyev də birinci kursda oxuyarkən Tələbə Elmi Cəmiyyətinə ilk üzv yazılanlardan oldu və qısa bir zamanda təşkilatın ən fəal üzvlərindən birinə çevrildi. Universitetdə keçirilən tələbə elmi konfranslarında məruzə etməklə kifayətlənmədi, SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində keçirilən elmi konfranslara da getdi. Onun İsrafil Qurbanovla Lvov şəhərində səfəri və geri dönərkən tələbə yoldaşımız Əlipənah Bayramova zarafat yana yazdıqları şeir həmin illərin tələbələrinin yadında indi də qalır. Çünki şeirdəki incə yumor nəinki tələbələrin, hətta müəllimlərimizin də marağına səbəb olmuşdur.

Universiteti bitirdikdən sonra İsmail Vəliyev nəşriyyatda işə başladı. Sonra nəşriyyat komitəsində və Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitədə işlədi. Rəhbər vəzifələrdə çalışanda da elmi axtarışlardan, bədii yaradıcılıqdan uzaqlaşmadı. Nəizədlilik və doktorluq dissertasiyaları, 60-a yaxın kitab, yüzlərlə məqalə yazdı, radio verilişləri hazırladı, televiziya da çıxış etdi.

Əbrürrəhman Vəzirov 1988-ci ildə mərkəzi komitəyə birinci katib təyin ediləndən sonra aparatda işləyən ermənistanlıların bir qismini “köhnə katibin adamı” deyib işdən uzaqlaşdırdılar.

İsmayıl Vəliyevi də mərkəzi komitədən işdən çıxarıb Azərbaycan Milli Ensiklopediyasına göndərdilər. Direktoru işləsə də tələbəlik və gənclik illərindəki xoş münasibətlərimiz qalırdı. Bir neçə dəfə Türkiyədə keçirilən elmi simpoziumlarda iştirak etmişdik.

Məruzələrimizin özətlərini yazıb Türkmənistana göndərdik. Hər ikimizə dəvət məktubu gələndə xərcimizi İsmayıl Vəliyev çəkəcəyinə arxayın oldum. İşin tərsliyindən yola düşəcəyimiz gün İsmayıl Vəliyevə oktyabrın 12-də prezident aparatında keçiriləcək toplantıya qatılmalı olduğunu dedilər. Bu məsələ qanımı qaraltdı, mənim getməyimi də şübhə altında düşdü.

İsmayıl Vəliyev isə mənim getməyimi təkid etdi. Dedi: “İkimiz də getməsək, ayıb olar. Mütləq sən get və imkan olsa, mənim məruzəmi də oxu”. O, məruzəsinin əlyazmasını hazırlasa da, bilgisayarda yazdırmamışdı. Razılaşdıq ki, gəmi yola düşənə kimi məruzəni bilgisayarda yazdırıb limandakı polis növbətçisinin yanına qoysun. Mən oradan götürüm. Gəmi də saat 18.00-də hərəkət etməliydi.

Sovetlər dağılmamış Bakı-Krasnovodski xəttində gəmi-bərələr (parom) işləyirdi. O bərələrə müxtəlif yüklərlə yanaşı yük və sərnəşin qatarları yüklənməsi üçün şərait, sərnəşinlər üçün karyutlar var idi. Türkmənistana, Özbəkistana, Qazaxıstan və Qırğızıstana gedən qatarları dəniz limanında bərələrə yükləyirdilər. Sərnəşinlər vaqonların kupelərində yatır, dincəlir, hərdən də gəminin göyertəsinə enib dənizi seyr edərdilər.

Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra sərnəşin qatarlarının hərəkəti dayandırıldı. Qaz, neft və neft məhsulları daşıyan gəmi-bərələrə də təhlükəsizlik üçün sərnəşin mindirilmədi. Beləcə Türkmənistana, Özbəkistana gedib-gəlmək çətinləşdi. Təhlükəsiz yüklər aparən gəmi-bərələrə sərnəşin minməsinə icazə verilirdi. Həmin gəmi-bərələrin sayı az, hərəkət qrafiki də dəqiq deyildi.

“Türkmənistanın mədəni irsi: qədim keçmişi və hazırkı zamanın perspektivləri” konfransının iştirakçılarından bir qrupu

Türkmənistanın Azərbaycandakı səfiri Çarıyev İsmayıl Vəliyevlə məni görüşünə çağırırdırmış, onun kabinetində Azərbaycan-Türkmənistan əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasından xeyli söhbət etmişdik. Sonda səfir bizim konfransa vaxtında çatmamız üçün oktyabrın 7-də saat 18.00-da Bakıdan Türkmənbaşına (keçmiş Krasnovodskiyə) üzəcək gəmi-bərə ilə getməli olduğumuzu söyləmişdi.

“Türkmənistanını qara gətirərəm”

2000-ci il oktyabrın 7-də günün ikinci yarısında işə getmədim. Səfər çantamı hazırladım, kimlərlə görüşəcəyimi planlaşdırdım.

Saat 17.00-da limana getməyə hazırlaşdım. Telefonumuz zəng çaldı. Danışan dostum Oqtay Baxşəliyevin bacısı Rahilə idi. Onun böyük oğlu Elnurun toyu olacaqdı. Oqtay Baxşəliyev dəvətnaməni verəndə toyda iştirak edə bilməyəcəyimə görə üzrxahlıq etmişdim. Türkmənistana gedəcəyimi, toya xanımımın gələcəyini söyləmişdim.

Bəy və gəlini evdən çıxarmağa hazırlaşanda məni və xanımımı görməyən Rahilə xanım Oqtaydan səbəbini soruşur. O da

Türkmənistana gedəcəyimi deyir. Bundan əsəbiləşən Rəhilə xanım evimizə zəng vurub “Sənin Türkmənistanını qara gətirərəm! Elnurun toyunu qoyub hara gedirsən!” deyəndə vəziyyəti yumşaltmaq üçün zarafata keçdim: “Oqtayı yeni tanıyırsan? Zarafat edir! Məni danlatmaq üçün bilmir neyləsin. Əzizə xanım geyinib hazırlaşır, mən də geyinib şadlıq evinə gələcəm” dedim. “Bəylə gəlin qapıdan çıxanda siz burada olmalı, xeyir-dua verməliyidiniz” desə də, hirsinin soyuduğunu gördüm.

Çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdüm. Bilmirdim neyləyim. Nə Rəhilənin qəlbini qırmaq istəyirdim, nə də Türkmənistana getməyimi durdurmaq. Gəmilərin dəqiq qrafiklə işləmədiyini, həmişə gecikmələrlə hərəkət etdiyini bilirdim. Dəniz Liman Polis İdarəsində işləyən, Naxçıvandan tanıdığım Arif Əsədova zəng vurdum. Gəminin nə vaxt yola düşəcəyi ilə maraqlandım. O da məni telefonda gözləyib kiminləsə danışdı. Dedilər, bizim gedəcəyimiz gəmi Bakıya çatıb. Yüknü hələ boşaltmağa başlamayıblar. Onu boşaldıb yeni yük vurandan sonra dənizə çıxacaq.

Mən xeyli sakitləşdim. Əzizəni toya aparmağa gələn cəbhəçi Cəbinin maşınının yük yerinə çantamı qoyub şadlıq evinə getdik. Toy gözəl keçirdi. Oqtay mənim gəlməyimə çaşmışdı. Gəminin yubandığından xəbərsiz idi.

Tikan üstündə oturmuş kimi olsam da, bürüzə verməməyə çalışırdım. Deyib-gülür, adamları oynamağa çağırır, Rəhilə xanıma necə fəallıq etdiyimi göstərməyə çalışırdım. Aradabir də limana zəng vururdum. Yükvurmanın başa çatmaqda olduğunu biləndə mikrofonu alıb sağlıq dedim. Mahnı sifariş verib tanışları oynamağa dəvət etdim. Cəbiyə də həyəət enib maşını işə salmasını pıçıldadım. Heç kimə gedəcəyimi demədən, sağollaşmadan tələsik həyəət endim. Çiskinli bir gündü. Cəbi tələsdiyimi bildiyindən sürəti artırır məni limana gətirdi.

Arif məni görəndə gülərək dedi: “Sənə görə 15 dəqiqədir, gəmini yubadıram. Tez ol, qaç gəmiyə. Sənə “pravitelstvenni” kayutda yer ayırtırmışam”. Polis növbəçisinin yanında mənə yazı qoyub, qoymadıqlarını xəbər alanda əlindəki böyük zərfi

uzadaraq. “Belə müdirdən kim razı qalmaz ki?! Yazının yanına da 200 dollar pul qoyub. Azlıq edirsə mən də verim?” dedi. Mən də zarafatla: “Vuran oğul dədəsinə baxmaz. Siz almağa öyrənibsiniz. Versəydin soruşmazdın, pulun üstünə qoymuş olardın” dedim və əlindəki zərfi aldım. Arif bəyin tapşırığı ilə polis kapitanı mənim çantamı götürərək: “Gömrük yoxlamasından keçirmişik. Sən pasportuna möhür vurdur, arxamca gəmiyə gəl” deyib getdi.

Polis kapitanı çantamı gəmi-bərənin pilləkəni yanında durmuş bir nəfərə verib geri döndü. Mən də gəmi işçisinin ardınca dolanbac pilləkənlərlə keçib kayuta gəldim. Türkmənistana gedəcək iki araşdırıcının harada olduğu ilə maraqlandım. Məni gətirən özünü tanıtdı. Gəmi kapitanının köməkçisi olduğunu dedi və öncədən gələn araşdırıcıların biletlərinə uyğun yerləşdiklərini söylədi. Gördüyüm kayutun genişliyi və səliqə-səhmanı çox xoşuma gəldi. Buna görə də kapitan köməkçisinə: “Biz bir yerdə getməliyik, öncə gələn alimləri də buraya gətirin” dedim.

O, bir az duruxduqdan sonra “Siz gözləyin, mən xəbər gətirəcəm” deyib getdi. Aradan 15-20 dəqiqə keçməmişdi ki, “Xəzər” Universitetinin müəllimi Roza Arazova və Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Tarix Dostiyev səfər çantaları ilə gəldilər.

Biz oturub söhbət edərkən bufetində çalışan işçi bizə çay gətirdi və nəyə ehtiyacımız olduğu ilə maraqlandı. Təşəkkürümüzü bildirdik. Roza xanım süfrə açdı. Mən toyda yeyib-içsəm də, onlarla süfrəyə əyləşdim. Oradan-buradan söhbət etdik. Roza Arazova gəmi-bərənin saat 22.00-da hərəkət edəcəyini onlara xəbər vermədiyimə görə yüngül gileyləndi də. Sən demə, onlar 18.00-da dəniz limanına gəlib, bilet alaraq gəminin hərəkət etməsini gözləyiblər.

Gəmi-bərənin nə vaxt hərəkət edəcəyimi dəqiq bilmədiyimi söylədim. Süfrə yığıldırıldıqdan sonra göyərtəyə çıxdım. İstədim, Xəzər dənizinin gecələrini seyr edirəm. Hava çiskinli olduğundan nə göydə ulduz, nə dənizdə dalğa görə bildim. Geri dönüb yerimi rahladım. Planladım ki, səhər tezdən durub günəşin dənizdən çıxmasına baxım.

İpək yolu Türkmənistansız işləməz

Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə sərhəddi əsasən su ilədir. Yalnız Ermənistanla sərhəddimiz dağ silsilələrindən keçir. Respublikamız doğudan Xəzər dənizi ilə Türkmənistanla, quzeydən Samur çayı ilə Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası ilə, quzey-batıdan Qanıq (Alazan) çayı ilə Gürcüstanla, güneydən Araz çayı ilə İran İslam Respublikası ilə sərhəddir.

Rusiya sərhədləri elə cızıb ki, Azərbaycan soydaşlarımızın “mühasirəsi”ndə qalıb. İlk baxışda Türkmənlər nisbətən ayrı xalq sayılır. Bunun da səbəbi Xəzər dənizinin böyüklüyüdür. Xəzər dənizi də Araz, Samur, Qanıq (Alazan) çayı kimi kiçik olsaydı, sərhəddin o tayındakı Balkan vilayətində yaşayan türkmənlərin dənizin batı sahillərində yaşayan xalqla eyni soydan gəldiyini, eyni ləhcədə danışdığını görmək olardı.

Azərbaycanın sərhədləri soydaşlarımızla çevrələnsə də, Sovet təbliğatı nəticəsində ayrılıq, niskil şeirlərinin əksəriyyəti Araz çayına yazılıb. Adamlar elə köklənilblər ki, Araz çayının sağ sahilindəki soydaşları ilə birləşməyə can atıblar. Samur çayının sol sahilində, Qanıq (Alazan) çayının sağ sahilində, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin o tayında, yəni indiki Ermənistan ərazisində yaşayan türklərə birləşmək, bir dövlətin tərkibində olmaq məsələsi sanki unudulub.

Xəzər dənizinin doğusunda yaşayan oğuz türkləri ilə, yəni bu gün türkmən adlandırılanlarla birləşmək istəyənlərin sayı çox azdır. Dənizin böyüklüyü xalqlarımız arasında ayrılığı da böyüdüb. Bu gün çox adam bilmir ki, Abşeronda, Neftçalada, Salyanda, Cəlilabadda, Biləsuvar da və başqa sahilboyu rayonlarımızda yaşayan əhalinin böyük qismi dənizin o tayında yaşayan türkmən adlandırılan xalqla eyni soydandır. Hətta onlar 20-ci yüzilin başlarındakı eyni dialektə danışmışlar.

İstər çar Rusiyası, istər Sovetlər Birliyi zamanında Xəzərin iki sahilində də yaşayan xalqın eyni soylu olduğundan söz açılmırdı. Əksinə dənizin doğusunda türkmənlər, batısında azərbaycanlılar

yaşadığı təbliğ edilirdi. Yüz illər boyu Azərbaycanda da, Türkmənistanda da yaşayan xalq eyni dövlətin Səlcuqların, Səfəvilərin, Əfşarların, Qacarların qurduqları dövlətin tərkibində olmuşdu.

Sovetlər Birliyi dağılanda çox az adam Azərbaycanla Türkmənistanın federasiya və ya konfederasiya şəklində birləşməsini istəyirdi. Belə bir birlik olsaydı, iqtisadiyyatımız çox dağıntıya məruz qalmazdı. Buna real zəmin də vardı. Rusiyanın Qafqazda milli zəmində yaratdığı toqquşmalar Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın federasiya yaratmasına imkan vermirdi. Azərbaycanla Türkmənistan arasında isə belə ziddiyyətlər yox idi. Lakin belə birliyə də nə Rusiya, nə də qonşu dövlətlər razı olardılar. Hər iki respublikada yaşayan insanlar da buna hazır deyildilər.

Sovetlər Birliyində beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu durmadan təbliğ edildiyi vaxtlarda Azərbaycanla Türkmənistan arasında əlaqələr əsasən pambıqçıların sosializm yarışının şərtlərinin yoxlanması, Azərbaycanda ali məktəbləri rus dilində bitirənlərin təyinatla Türkmənistana göndərilməsi, Azərbaycan neftçilərinin Türkmənistanda neft yataqları axtarması və istismara verilməsi şəklində idi. Nə Türkmənistandan Azərbaycana oxumağa tələbə göndərilirdi, nə də Azərbaycandan Türkmənistana. Sovet strateqlərinin yürütdüyü siyasət və yerli məmurların buna rəvac verməsi mədəni, ədəbi əlaqələri arxa plana atmışdı.

Buna baxmayaraq Sovetlər Birliyinin çöküşü ərəfəsindən başlayaraq Azərbaycanın millətsevərləri arasında bir fikir dolayırdı: Respublikalarımız əsarətdən qurtaranda Azərbaycan və Türkmənistan federativ və ya konfederativ bir dövlət kimi formalaşdırılsın! Bunun reallaşdırılmasına coğrafi, iqtisadi, milli, dini zəmin vardı.

Azərbaycanla Türkmənistan arasında mübahisəli sərhəd, tarixi düşmənçilik yox idi. Əvəzində infrastrukturuları bir-biri ilə sıx bağlıydı. Eyni soydan gələn xalq olduqlarına görə dil, din, mədəniyyət birliyi var. Federativ və ya konfederativ dövlət yaradılsa, Xəzər dənizindən daha səmərəli istifadə edilər, gömrük, sərhəd

yoxlamaları aradan qaldırılar, İpək yolunda yüklərin daşınmasına, insanların sürətlə, əngəlsiz hərəkətinə şərait yaranardı.

Sovet strateqlərinin və dünya güclərinin bir-biri ilə didişməsi nəticəsində ortaya atılan Dağlıq Qarabağ məsələsi yeni müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın sürətlə inkişafına, iqtisadi yük-səlişinə əngəl oldu.

Müstəqilliyimizə əngəl olmağa çalışan Rusiya, İran və b. dövlətlərin yeritdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycanla Türkmənistanın rəhbərləri federativ və ya konfederativ dövlət qurması o yana qalsın, Xəzərdəki neft-qaz yataqlarının istismarı məsələsində az qalmışdı düşmən olsunlar.

Sovet dövründə Azərbaycan geoloqlarının aşkarladıqları və “Kəpəz” adlandırdıqları sərhəd karbohidrat yatağını Türkmənistan prezidenti Saparmurat Niyazov Türkmənbaşının şərəfinə “Sərdar”, “Azəri” yatağını “Osman”, “Çıraq” yatağını “Ömər” adlandırmışdı. Onlar bu yataqları Türkmənistanın quru sərhədinə yaxın olduğunu deyərək özlərininki sayırdılar.

Türkmənistan Respublikasının prezidenti Saparmurat Türkmənbaşı “Xəzərdən qan iyi gəlir” deməyə məcbur olmuşdu. “Bəs bu qanın axıdılmasını istəyən kimlərdir” sualına aydınlıq gətirməyən dövlət başçısı: “Amma biz heç vaxt qan qardaşlarımızla vuruşmayacağıq” demişdi. Nədənsə, onun bəyanatının ikinci hissəsinə Azərbaycanda nə siyasi şərhçilər, nə də mətbuat diqqət yetirmədi. Əksinə, bütün diqqət “Xəzərdən qan iyi gəlir” ifadəsinin üzərinə yönəldildi.

Uzun illər bir dövlətin tərkibində olduğumuz, hətta meyvəmizi satmağa apardığımız, evimizə xalça-palaz aldığımız, qız verib, qız aldığımız, tərcüməçisiz, bələdçisiz rahatca gəzdiyimiz Türkmənistan haqqında bu gün xalqımızın geniş bilgisi yoxdur. Olan bilgimiz də yarımçıq, az qala şayiə şəklindədir.

Azərbaycan mətbuatında çox şey tapıb oxumaq olur. Dünyanın o başında hansı aktrisanın alt paltarının nə rəngdə olmasından tutmuş, kiminlə neçə dəfə yatağa girdiyinə qədər. Amma yaxın qonşumuz, bizimlə eyni soydan olan Türkmənistanda iqtı-

sadiyyat necə inkişaf etdirilir, dövlət quruculuğu necə aparılır, tarixləri necə öyrənilir, qonşu dövlətlərlə münasibətləri necə qurulur və b. suallara cavab verəcək radio-televiziya verilişinə, qəzet-jurnal məqaləsinə rast gəlmək olmur.

Türkmənistanda qeyri-rəsmi olsa da, 100 min nəfərə yaxın adamın anasının, nənəsinin azərbaycanlı olduğu söylənilir. Etnik, iqtisadi və siyasi baxımdan bağlı olduğumuz bu ölkəyə niyə belə biganəyik?! İpək yolundan çox danışırıq. Amma Türkmənistanın üzərindən sükutla keçirik. Unutmamalıyıq ki, Türkmənistanı İpək yolu mümkün deyil!

Xəzərdən doğan günəş

Kapitan köməkçisinə Xəzərdən günəşin çıxmasına baxmaq istədiyimi söylədim. O, gülərək “Rahat yatın. Sizi vaxtında oyadacaqlar” dedi. Mən arxayınlıqla yuxuya getdim. Məni yuxudan oyadıb göyörtəyə çıxaranda axşamkı çən-çiskindən əsər-əlamət qalmamışdı. Qaranlıq olsa da, göydəki ulduzlar havanın aydınlığından xəbər verirdi. 5-10 dəqiqədən sonra gəminin burun tərəfindən dəniz qızılı rəngə boyanmağa başladı. Xəzərin suları bütövlükdə qızılı rəngə boyandı. Gəmi-bərə sanki su ilə deyil, qızıl üzərində yırğalana-yırğalana irəliləyirdi. Doğmaqda olan günəş adamın gözünü qamaşdırmırdı. Elə bil böyük, qırmızı bir siniyə baxırdım.

Günəş dənizdən çıxandan sonra ona baxmaq olmadı. Gözlərim qamaşmağa başladı. Qızılı rəng yox oldu. Xəzərin suları maviləşdi. Yenidən kayutuma qayıdıb yuxuya getdim. Tarix Dostiyev məni yuxudan oyadıb qəhvəaltıya dəvət etdi. Roza Arazova gözəl bir süfrə hazırlamışdı. Belə yol yoldaşlarım olduğuna görə sevindim. Necə deyirlər, onlarla dünyanın o başına da səfər etməyə dəyər.

Qəhvəaltıdan sonra gah dənizin sularına baxdıq, gah yarıdıcılığımızdan, gah da getdiyimiz konfransdan söhbət etdik. Sahil görünəndə gəmi-bərə durdu. Sən demə, Türkmənbaşı limanının suları dayaz olduğundan böyük, ağır yüklü gəmilər oraya girə bilmir. Dənizin dibini qazaraq bir neçə dərin kanal yaradıb-

lar. Gəmilər həmin kanallarla limana yan alır, oradan da həmin kanallarla dənizə çıxırlar. Kapitan bir az diqqətsizlik etsə, gəmi-də qəza baş verər, gəmiçilər demiş, “gəmi quruya oturur”. On-dan sonra gəl görüm gəmini dənizə neçə çıxarırsan. Limandakı gəminin kanalla hərəkət edib dənizə çıxmasını bir saatdan çox gözlədik. O gəmi yaxınlığımızdan keçib açıq dənizə çıxanda bizi aparan gəmi də həmin kanalla sahilə doğru irəlilədi.

Bakıdan hərəkət edəndən təxminən 17 saat sonra Türkmən-başı limanına çatdıq. Yüz illər boyu Qızılsu adlandırılan liman Rusiya işğalından sonra Krasnovodski adlandırılmışdı. Görünür, ruslar əziyyət çəkib yeni ad qoymaq da istəməmiş, tərcümə et-məklə kifayətlənmişlər. Türkmənistan müstəqilliyini elan etdik-dən sonra şəhərə və limana Türkmənbaşı adı verilmişdi.

Bizi qarşılamaq üçün gəmiyə gələn Türkmənistan Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı Kamil təyyarəyə gecikə biləcəyimizi söy-ləyərək sərhədçiləri və gömrük işçilərini tələsdirdi. Onun sa-yəsində tez sahilə çıxıb təyyarə meydanına doğru yol aldıq. Kamil maşını sürətlə sürürdü. Dəniz limanı ilə təyyarə meydanının arası xeyli yoldu. Yaşillığı olmayan, boz dağların arasından keçib hava limanına çatdıq. Deyəsən, təyyarəyə sonuncu minən biz olduq.

Gəmidən enib sahilə çıxanda gömrük keçid məntəqəsində Türkmənbaşının büstünü və bir neçə yerdə böyük portretini gördüm. Oradan hava limanına gedərkən də yol boyu və hava limanında yenə də Türkmənbaşının heykəli və büstləri ilə qarşılaşdıq. Sovet dövründə Leninin heykəlləri bu qədər deyildi. Təxminən bir saat sonra təyyarə Aşqabada çatdı. Burada da ilk diqqəti çəkən, gözə girən Türkmənbaşının heykəl və büstləri idi.

Bizi yenə Kamil adlı başqa bir gənc qarşıladı. Söhbətçil, mehriban bir insan olan Kamil hökumətin onu Sarbon Universi-tetində oxumağa göndərdiyini, geri döndükdə Xarici İşlər Na-zirliyində işlə təmin etdiyini söylədi. Parisdə 5-6 il yaşamasına görə ayıq, demokratik görüşlü olduğu qənaətinə gəldim.

Hava limanından Aşqabad şəhərinin mərkəzinə doğru irəli-lədikcə bir neçə dəfə Türkmənbaşının heykəlini gördüm. Kamil

maşını yolun kənarına çəkib saxladı və bizdən enməyimizi xahiş etdi. Bura Türkmənbaşının heykəli olan böyük meydanmış. Rəngarəng işıqların üzərində bərq vurduğu heykəl çox əzəmətli görünürdü. Maşınlar heykəli saxlayan sacayaq formalı üç sütunun altından keçirdi. Yuxarıda isə fırlanan restoran vardı.

Kamil bəy qızıl suyuna çəkilmiş heykəlin 67 metrlik altlıq üzərində qurulduğunu, şəhər yönünün gündoğana olduğunu, sonra günəbxan kimi günəş hərəkət etdikcə onun da yönünü dəyişdiyini söylədi. Açıq hiss edilirdi ki, şəhərində belə nəhəng heykəlin qoyulması ilə fəxr edir. Görünür, şəhərə gələn qonaqların əksəriyyətini buraya gətirirlər. Hava limanından şəhər mərkəzinə gedən yol buradan olduğundan hamı istəsə də, istəməsə də, bu heykəlin altından keçir.

Aşqabada xarici ölkələrdən gələn prezidentlərin, baş nazirlərin hamısı, hətta Rusiya prezidenti Putin də, demokratiya və insan haqları institutlarının rəhbərləri də bu heykəlin altından keçiblər.

Heykəlin altındakı fırlanan şüşə restoranda əyləşənlər şəhərin mənzərəsini seyr edirlər. Kamil vaxt az olduğuna görə bizi restorana dəvət edə bilməyəcəyini, Aşqabad gecələrini göstərməyə zamanı olmadığını dedi və üzrxahlıq etdi.

Türkmənbaşı və Aşqabad şəhərindəki rəhbərin portretlərinin, büstlərinin, heykəllərin çoxluğu məni yaman qıcıqlandırır. Odur ki, Türkmənbaşının növbəti heykəlini görəndə zarafata salıb Kamilə dedim: “Şəhərdə Leninin nə yaman çox heykəli var?”

Heç 5-6 dəqiqə çəkmədi ki, Kamil maşını bir də saxlatdı. Aşqabadın keçmiş mərkəzi parkının ortasındakı heykəli göstərərək “Hocam, Türkmənistanda Leninin heykəlləri götürülüb. Bir bu gördüyünüz qalıb!” dedi.

Gülməkdən özümü saxlaya bilmədim. Kamil gülüşümdən söhbətin hansı heykəllərdən getdiyini başa düşdü və hotelədək bir daha bizə bilgi vermədi.

İtalyanlara tikdirilən “Ak altun” hotelinin qarşısında maşından endik. Kamil bizi qeydiyyatdan keçirib işinin ardınca getdi.

Şahların həsəd aparacağı taxt

Hoteldə yaşından, vəzifəsindən asılı olmayaraq hərəyə bir otaq ayırmışdılar. Şəhər yeməyində Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, professor Qüdrət İsmayılovla və professor Kamil Vəli Nərimanoğlu ilə görüşdük. Onlar gecə təyyarə ilə gəlirlər.

Konfrans iştirakçılarını xaricdən alınmış yeni, rahat avtobusla “Ruhaniyyət köşkü”nə gətirdilər. Aşqabad şəhərinin yenicən qurulduğunu, abadlaşdırıldığını gündüz daha aydın gördüm. Binaların əksəriyyəti ağ mərmərdən və bir-birindən aralı tikilib. Deyirlər, bir binanın kölgəsi ona yaxın tikilmiş başqa binanın pəncərələrinə düşdüyünə görə Türkmənbaşı tikintisi başa çatmış binanın sökülməsinə əmr verir. Sonra da tapşırıb ki, binaları bir-birinə yaxın tikməsinlər.

Şəhərin mərkəzində saraylar, inzibati idarə binaları, ticarət mərkəzləri ucaldılıb, yollar və yol kənarları abadlaşdırılıb. Fəvvarələr, heykəllər şəhərə gözəllik verir.

Müstəqilliklərini elan etdikləri 7 ildə qazandıqları uğurlara heyran qaldım. Türkmənlər sanki Sovetlər Birliyindəki 70 illik sıxıntının acığını çıxırlar.

“Ruhaniyyət köşkü” adlandırılan bina şərq üslubunda tikilmiş nəhəng bir saraydır. Onun içərisi də çölü qədər gözəldir. “Ruhaniyyət köşkü” haqqında bilgi verəndə onu da dedilər ki, dünyanın ən böyük xalısı “Ruhaniyyət köşkü”nü bəzəyir. Burada qeydiyyatdan keçdik və konfrans iştirakçıları üçün hazırlanmış çantaları verdilər.

Hoteldə olarkən pasportlarımızı özümüzə götürməyi bərk-bərk tapşırıbmışdılar. Bunun nə anlam daşdığını başa düşməmişdim. Salona girəndə təyyarəyə minənləri necə yoxlayırlarsa, eləcə yoxlandıq. Onda pasportumuzu götürmək tapşırığının səbəbini anladım. “Ruhaniyyət köşkü”nün içərisi toplantı salonundan çox müzeyi xatırladır. Lakin “müzeyi” görə bilmədim. Bizi öndəki 5 sırada – dəvətnaməmizdə göstərilən yerlərdə oturdular. Arxamızda bir boşluq vardı. Buraya 3-4 cərgə oturacaqlar

yerləşdirmək olardı. Lakin onlar ortada bircə taxt-kreslo qoymuşdular.

İstanbuldakı Topqapı sarayında Nadir şahın, səhv etmirəmsə, Osmanlı sultanı Birinci Mahmudla bağışladığı taxtı görmüşdüm. Sənədli filmlərdə Avropa ölkələrinin bir neçəsinin kral taxtına, muzeylərdə sultanların, şahların, çarların taxtlarına baxmışdım. Amma heç biri zəriflikdə və gözəllikdə bu saraydakına çata bilməzdi. Görünür, elmi-texniki tərəqqi taxtın hazırlanmasına da öz təsirini göstərmiş.

İçəri girəndə taxtdan arxadakı 20-25 sıranın və amfiteatrda 8-10 sıranın dolu olduğunu gördüm. Milli geyimli alimlər, ziyalılar, gənclər sakit oturub toplantının başlamasını gözləyirdilər. Görünür, ali məktəblərdə dərsləri dayandıraraq tələbələrini buraya gətirmişdilər.

Qonaqlar yerlərini tutandan təxminən yarım saat sonra salondakıların hamısı ayağa qalxıb alqışlamağa başladılar. Nə baş verdiyini bilmək üçün ayağa durub sağa, sola boylandım. Kimi və nə üçün alqışladıklarını bilmədiyimdən çaşqın bir vəziyyətdə səhnəyə baxırdım. Orada isə bir tərpəniş yox idi.

Ön sıradakılar dönüb arxaya baxanda mən də döndüm. Bizim girdiyimiz qapıdan gələn, idmançı görkəmli 7-8 gənc salonu diqqətlə gözdən keçirərək ortadakı taxtın yanından keçib o biri qapının ağzında sıralandılar. Onlar sanki dörd gözle çox təhlükəli bir terrorçunu axtarırdılar. 5-10 dəqiqə sonra orta boylu bir adam ağayana addımlarla taxta doğru irəlilədi. Bu, televiziylarda gördüyüm, Türkmənistanla gələndən azı 10-15 heykəli, büstü, sayısız portretləri ilə tanış olduğum Saparmurat Niyazov – Türkmənbaşı idi. Onun arxasından da 5-6 qorumaçı gəlib giriş qapısı ağzında sırayla durdu. Alqış daha da gurlaşdı.

Biz salona saat 9.00-da girməyə başlamışdıq. Toplantının açılışı isə saat 10.00 oldu. Belə anladım ki, türkmən ziyalıları, alimləri, tələbələri saat 8.00-dən “Ruhaniyyət köşkü”ndə olublar.

Xor oxuyan nazirlər

Səhnənin pərdəsi aralandı. Orada 20-yə yaxın adam sıra ilə durmuşdu. Əksəriyyəti kişi idi. Aralarında bir neçə qadın vardı. Onların boy-buxunu, geyimləri peşəkar musiqiçi olmadıqlarından xəbər verirdi. Sonra onların nazirlər və nazir müavinləri olduğunu öyrəndim. Türkmənistanın himni oxunmağa başlayanda salondakılar da səhnədəkilərin səsinə səs verməyə başladılar:

Allah birdir, Vatan birdir,
Xalqımızın Sərdarı bir.

Qonaqlardan başqa hamı himn oxuyur. Salonda himnin oxunmasına nəzarət edənlər də varmış. Himn oxumayanlar, toplantıya gəlməyənlər cəzalandırılır.

Türkmənistanda yalnız toplantılara gəlməyənlər, himn oxumayanlar cəzalandırılır. Təqaüdçülərin mənzillərinin qızdırılmadığı haqqında yazdıqları ərizəsinə vaxtında baxmadığına görə Kommunal Təsərrüfat Nazirinin Şəhər İstilik İdarəsinə çilingər, işdə yol verdiyi nöqsanlara görə Mədəniyyət Nazirinin kənd mədəniyyət evinə müdir göndərildiyini və işdən yayınmasınlar deyə üzərlərinə bir neçə mərtəbəli nəzarətçi qoyulduğunu da eşitdim.

Sovetlər Birliyində qəzetlər “Bütün ölkələrin proletarları birləşin!” şüarı ilə nəşr edilirdi. Türkmənistanda da Saparmurat Türkmənbaşının sözləri onu əvəz edib. Necə deyərlər, ölkədə dövlətlə şəxsiyyət eyniləşdirilib. Əlimə aldığın hər qəzetin adının üstündə bu misraları oxuyurdum:

“Əgər də mən Türkmənistan Vətənimə,
Saparmurat Türkmənbaşıya dönüklük etsəm,
qoy mənim ömrüm kül bolsun!”

Toplantıda konfransın kordinatoru, akademik Vadim Masson rus və türkmən dillərində giriş sözü söylədi. Uzun illər Nisan-Parfiyada arxeoloji qazıntılar aparmış Vadim Masson yalnız keçmiş SSRİ-də deyil, Avropada qədim Şərq tarixini öyrənən arxeoloqlardandır. O, sözü Türkmənistan Prezidenti Saparmurat Niyazov-Türkmənbaşına verdi.

Türkmənistanın tarixindən və gələcəyindən bir saatdan çox danışan Türkmənbaşının məruzəsi qədər də alqışlar vaxt aldı. Məruzəsindən sonra prezident türkiyəli, Atatürk Tarix Kurumu başkanı Yusif Halacogluna və yunanıstanlı Sarianadiyə Türkmənistan Respublikasının fəxri vətəndaşlığı haqqında pasport verdi.

Geyimindən sadə bir əfqan olduğu bilinən Hacı Feyzulla Rəhmədişan oğlunu səhnəyə çağırdılar. Milliyyətə türkmən olan bu adam çıxışına Türkmənistanın prezidentinə və Pakistandakı səfirliyinin əməkdaşlarına minnətdarlıqla başladı. Sonra türkmən sərkərdələrinin qələbə yürüşlərində başları üzərində dalğalanan tuğ-bayrağı səhnədə dalğalandırdı. 1214-cü ildə hazırlanmış tuğ-bayrağı Türkmənbaşıya verərkən dedi ki, bolşeviklər Türkmənistanı 1918-ci ildə işğal edəndə babası Rodişan tuğ-bayraq düşmənlərinə keçməsin deyərək Əfqanıstana qaçıb. Rusiyanın Əfqanıstana təzyiqinin artdığını görən Rodişan o dövrdə ingilis müstəmləkəsi altında olan Hindistana keçib. Hindistan, Pakistan, Banqladeş ingilislərin müstəmləkəsindən azad olandan sonra Pakistanda yaşayıb. Rodişan öləndə övladlarına Türkmənistan Rusiya işğalından azad olandan sonra tuğu vətənə qaytarmalarını vəsiyyət edib.

Türkmənbaşı tuğ-bayrağın tarixindən xəbərdar olduğuna görə Pakistandakı səfirliyə Rodişanın nəslindən olanları tapmaq haqqında göstəriş verib. Səfirliyin əməkdaşları prezidentin əmrini yerinə yetirmək üçün 5 il vaxt sərf etməli olublar.

Babaları Türkmənistanın Astana vilayətinin Kərki qəsəbəsindən olan Hacı Feyzulla Rəhmədişan oğlu valideynlərinin arzusunun reallaşmasından qürur duyduğunu bildirdi və göz yaşını saxlaya bilmədi.

Türkmənistanda olduğumuz günlərdə öyrəndim ki, yalnız bayraq-tuğ məsələsində deyil, milli dəyərlərə qiymət verilməsinə də Saparmurat Türkmənbaşı böyük önəm verir.

Aşqabad arxiyepiskopu da Saparmurat Niyazovun yaxasına bir orden taxdı.

Plenar iclasın ikinci hissəsi

Nahardan sonra plenar iclas öz işini davam etdirdi. Akademik Vadim Massonun “Dünya sivilizasiyası tarixində Türkmənistanın mədəni irsi”, professorlardan Svetlana İkonnikovanın “Mədəniyyət aləmi xalqları integrasiyasının əsasıdır”, Vasiliy Kuzişşin “Qədim dünyanın mədəni irsi və hazırkı zaman sivilizasiyası”, Aydoğdiyev “Mədəni irs və Türkmənistanın müasir mədəni quruculuq təcrübəsi” mövzusunda məruzələri dinlənildi.

Saat 15.45-də başlayan toplantıda Böyük Britaniyadan J.Herrmann, Fransadan Z.Fussman, Ukraynadan İ.Movçan, Y.Şvek, saat 17.30-da isə Azərbaycandan Qüdrət İsmayılzadə, Pakistandan A.Han, Türkiyədən Yusif Halacoğlu məruzə etdilər.

Konfrans Türkmənistanda keçirilsə də, Rusiyadan gəlmiş alimlərin çoxluğu və onların önə çəkilməsi hər addımda görünürdü. Belə ki, proqrama 132 məruzə daxil edilmişdir. Ondan 35-i türkmənistanlıların, 22-si rusiyalıların, 10-u türkiyəlilərin, 5-i azərbaycanlıların idi. Pakistan, İran İslam Respublikası, Gürcüstan, Ermənistan, Böyük Britaniya, İspaniya, Fransa, Çin və b. ölkələrin hərəsindən 2-3 məruzəçi gəlmişdi.

Konfransda Rusiyanın ağırlığı

Sovet respublikaları kimi Türkmənistan da SSRİ-nin tərkibindən 1991-ci ildə çıxıb. Dövlətin rəsmi dilinin türkmən dili olduğu elan edilib. Türkmənbaşının ölkədə həyata keçirdiyi islahatlar V.İ.Leninin “Pyotr vəhşi Rusiyaya mədəniyyəti vəhşicəsinə gətirdi” sözlərini yada salır. Türkmənistanda latın qrafikalı əlifbaya keçməyə Azərbaycandan sonra başlasalar da, bizdən öncə bu işi həyata keçirdilər. Dövlət dilinə, milli mirasa sahib çıxmaq məsələsində də Türkmən prezidentinə həsəd aparmağa dəyər. Türkməncə danışa bilməyən naziri elə həmin gün işdən azad edir və bunu televiziya da göstərir. O, sözdə yox, əməldə milli dəyərlərə sahib çıxır və dili sevir, qoruyur.

Türkmənbaşı orta məktəbdə olarkən rus düşüncəli pedaqoqlar tərəfindən yazılmış tarix kitabını alıb oxuyaraq şagirdləri sorğu-suala tutub. Onların kitabda yazılanları yaxşı başa düşmədiklərini, terminlərin türkmən dilində olduğu kimi deyil, rus dilinin deyiliş və yazılış qaydasında verildiyini görərək hirsələnib. 40 min dərs kitabının ləğv edilməsinə, yenidən milli yönlü dərslik yazılmasına göstəriş verib. Bütün bunlar da televiziya ilə göstərilib.

1996-cı il martın 18-19-da Türkmənistan prezidenti Saparmurat Niyazov-Türkmənbaşının Azərbaycana rəsmi səfəri, Heydər Əliyevlə aralarında olan söhbət televiziya ilə verildi. Saparmurat Niyazov-Türkmənbaşı təxminən belə dedi: “Dillərimiz yaxındır. Bir-birimizi başa düşə bilərik, rusca danışmağa ehtiyac qalmaz”. Qarşılığında isə Heydər Əliyev onu başa düşmədiyini deyərək rus dilində danışmağa başladı. Əslində Heydər Əliyev başa düşürdü, bilərəkdən Türkmənbaşını aşağılamaq üçün deyirdi. Bunu Türkmənbaşı da yaxşı bilirdi.

Toplantıda ölkəsinin xarici siyasətindən danışarkən dənizdəki neft yataqlarının istismarı ilə bağlı yaranmış qarşıdurmaya işarə edərək Türkmənbaşı dedi ki, Xəzərdən qan iyi gəlir, amma biz qan axıdılmasına yol verməyəcəyik. Türkmənlərlə Azərbaycanlılar eyni soydan gələn qardaş xalqdırlar. Onlar arasında heç bir düşmənçilik, qarşıdurma yoxdur. Qarşıdurma Heydər Əliyevlə Türkmənbaşı arasındadır. Heydər Əliyev hələ də elə bilir, Sov. İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvüdür, biz də üzvlüyə namizəd seçilmək üçün ona baş əyməliyik.

Biz Rusiyaya qazı 38 dollara satırıq. Azərbaycan da Rusiyadan 48 dollara qaz alır. Azərbaycan hökumətinə qazı 36 dollara, hətta 34, 32 dollara satmağa hazırıq. Deyirik, pulunuz yoxdur, borc veririk, gələcəkdə də pulunuz olmasa, çətin vəziyyətdən çıxma bilməsəniz, qaz pulunu güzəştə gedərik. Qardaşlar arasında bunlar normal haldır. Amma Heydər Əliyev qazı Rusiyadan almaqla Azərbaycanı da, Türkmənistanı da Rusiyadan asılı vəziyyətə salır.

Türkmənbaşının verdiyi fərmanda məktəblərə, ictimai yerlərə Türkmən milli geyimində gəlməyin vacib olduğu göstərilir. Bu da Türkmən milli geyimləri əsasında yeni paltarlar hazırlanmasına səbəb olub.

Türkmənistanın iqtisadi durumu Azərbaycanınki kimi ağır olmasına baxmayaraq, harada türkmən adı çəkilsə, harada türkmən adlı toplum varsa, Türkmənbaşı oraya elmi ekspedisiya göndərir, etnoqrafik materiallar, folklor nümunələri toplanılır, tarixə, ədəbiyyata dair əsərlərin fotosurəti, mikrofilm əldə edilib Aşqabada gətirilir.

Bütün bunlara baxmayaraq kadrların çoxu hələ də Sovet düşüncəsindən sıyrılıb çıxıb bilməyiblər. Bunu istər Türkmənistanı, istər Türkmənistandan kənarda rus dilində təhsil alanların təhsilində aydın görmək olar. Onlar açıq şəkildə milli dəyərlərə, türkmən dilinin aparıcı mövqeyə çıxarılmasına etirazlarını bildirməsələr də, gizlində, xüsusən də, xaricdən gələnlərin yanında fikirlərini bildirirlər.

Bunu konfrans boyu da hiss edirdik.

Konservatoriyanın prorektorunun evində qonaqlıq

Türkiyədən Ahmed Bican Ercilasunu, Kazım Yaşar Koprmanı, Erdoğan Merçili, Azərbaycandan Kamil Vəli Nərimanoğlunu və məni qonaq apardılar. Türkmənistandan da Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Kasım Nurbatov və b. bir neçə nəfər vardı.

Türkmənistan Milli Konservatoriyası 1992-ci il martın 4-də yaradılıb. Ona kimi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəzdindəki incəsənət fakültəsində musiqi təhsili verilib. Konservatoriyanın 4 fakültəsi var: 1.Xalq musiqisi, 2.Vokal, xor və musiqi pedaqogikası, 3.Orkestr musiqi alətləri, 4.Kompozisiya, musiqişünaslıq və fortepiano.

Konservatoriyanın prorektoru Yaylım Orazov Sovet dövründə xruşşovka adlandırılan alçaq tavanlı, üç otaqlı mənzilində məclis qurmuşdu. Yerdən salınmış süfrənin arxasında oturub türkmən xörəklərinin dadına baxırdıq.

Evin quruluşundan, içərisindəki avadanlıqlardan kasıb bir ziyalı evi olduğu aydın görünürdü. Buna baxmayaraq, imkanı daxilində zəngin bir süfrə açmışdı. Ət xörəkləri bizim ağız dadımıza uyğun idi. Uyğun olmasa belə, ev sahibinin, xörəyi bişirən xanımın xatiri xoş olsun deyər tərifləyirdik. Ev sahibinin könlünü xoş etməkdə Kamil Vəli Nərimanoğlu fəallıq göstərirdi.

*Konservat
oriyanın
prorektoru
Yaylım
Orazovun
evində*

Yeməkdən sonra süfrəyə meyvə, musiqi alətlərini gətirdilər. Bizimlə birlikdə süfrə başında oturan gənclər və Yaylım bəy musiqi alətlərini “dindirməyə” başladılar. Üçlük türkmən xalq musiqilərindən parçalar çalırdı. Onlar qonaqların könlünü xoş etmək istəyirdilər. Hərdən qısa fasilələr olur, musiqi haqqında fikir mübadiləsi edirdik. Türkiyəli qonaqlar türkmən musiqisinin ibtidailiyindən söz açanda gördüm ki, Ahmet Bican Ercilasun portse, alınsa da, bir söz demədi.

Kamil Vəli Nərimanoğlu isə ifaçıları öyməyə başladı və son musiqi parçası haqqında təxminən belə dedi: “Bu musiqini

dinləyəndə xəyalıma geniş bir çöl, o çöldə otlayıb dinlənən qoyun sürüsü gəldi. Çoban çomağına söykəlib, köpəyi də onun yanında başını əlləri üzərinə qoyub dincəlir. Hərdən başını qaldırıb havanı qoxlayaraq aramla hürür. Sanki qurda “mən bura dayam və sayığam” deyə xəbərdarlıq edir. Həzin yel isə onun səsinə ətrafa yayır. Musiqidə mən sanki mehi də hiss edirdim.”

Yaylım Orazov gülümsəyərək Kamil müəllimdən musiqi təhsilini harada aldığı ilə maraqlandı. Kamil müəllim də gülərək: “Mən qarabağlıyam. Qarabağlıların əksəriyyətinin anadangəlmə musiqi duyumlu olur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirsəm də, radio və televiziya hazırladığım verilişlərdə musiqiyə geniş yer verirdim” dedi.

Musiqiçilər yenə öz işlərinə başladılar. Meyvə yemək, çay içmək üçün fasilədə türk xalqlarının ortaqlarından söz düşdü. Söhbətin mövzusu şaxələndi. Mənim 1926-cı il Türkoloji Qurultaydakı aydınlarımızın bilmədən Rusiya strateqlərinin təsiri altına düşmələri, əlifbanın dəyişilməsinin böyük yanlışlıq olduğunu söyləməyim kəskin təpki gördü.

Mən fikrimi söyləmişdim deyə mübahisəyə girişmədim. Kazım Yaşar Kopramanla Erdoğan Merçili isə çox cılızlaşmışdılar. Yaylım Orazovu, Kasım Nurbatovu sərt ittiham edirdilər ki, niyə Atatürkün qəbul etmiş olduğu əlifbanı olduğu kimi qəbul etmədilər.

Türkmənlər ev sahibi kimi qonaqların xatirinə deyə biləcək bir söz demirdilər. Kazım Yaşar Kopraman isə ittihamlar yağdırırdı. Birdən Ahmet Bican Ercilasun açıldı, nə açıldı: “Bunlar bizə görə 32 hərflərini dəyişdilər. Biz 1928-ci ildə qəbul edilmiş əlifbaya 2-3 hərf əlavə edə bilmirik. Yeni müstəqilliyə qovuşmuş xalqlara da dərs verməyə çalışırıq. Dil, əlifba uzmanları yaxşı bilirlər ki, Türkiyədə qəbul edilmiş əlifbada nöqsanlar var. Amma hamımız susuruq. Azərbaycana, Türkmənistan, Özbəkistan gedəndə isə dil açırıq!” dedi.

Ahmet Bican Ercilasunun sərt tonu Kazım Yaşar Kopramanın xoşuna gəlmədi. Ona “O, əlifbanı Atatürk qəbul edib, ona

toxunmaq olmaz!” deyər əsəbiliklə cavab verdi. Ahmet Bican Er-cilasun daha da hirsələndi: “Hər şeyi siyasiləşdirirsiniz. Atatürk dövlət qurucusu idi, komutandı. O, əlifba, dil uzmanı deyildi. Hətta həmin sahələrin uzmanı olsa belə, zamanı nəzərə almaq lazımdır. Türkiyədə əlifba qəbulundan 70 il keçir. Bilgisayar qarşımıza yeni tələblər qoyur. Ortaq türk mədəniyyətindən, türk birliyindən söz açıırıqsa, yalnız Türkiyədə yaşayan bir qrupun fikri aparıcı ola bilməz. Türk xalqlarının bu sahədəki uzmanlarının fikrinə də sayğı ilə yanaşmalıyıq. Ortaqlığa gedən yolu tapmalıyıq” dedi.

Mübahisə xeyli uzandı. Kamil Vəli Nərimanoğlu birtəhər sakitlik yaratdı. Kazım Yaşar Koprıman sakitləşsə də, Ahmet Bican Er-cilasun narazı qaldığını açıq-aşkar bürüzə verirdi. Bunu konfransın sonrakı günlərində də gördüm.

Bir-iki musiqi ifasından sonra bizi qaldığımız hotelə gətirildilər.

İşsizliyin aradan qaldırılmasının Türkmən variantı

Səhər yeməyindən sonra bölmə iclaslarına getməliydik. Məruzəmi 6-cı bölməyə: “Mədəni irsin çoxsahəliliyi: ədəbiyyat və sənət” bölməsinə salmışdılar. Buna görə də şəhər kənarında yeni tikilmiş Türkmənbaşı adına Milli Muzeyinə getməliydik. Toplantılar bir-birindən xeyli aralıdakı binalarda keçirilirdi. Bu da bir bölmədə iştirak edənə başqa bölmədəki hansısa məruzəni dinləyib geri dönməsini imkansız edirdi.

“Ak altun” hotelindən bölmə iclasları keçiriləcək salonlara xeyli yol vardı. Ona görə də bizi avtobusla oraya aparır, avtobusla da geri qaytarırdılar.

Türkmənbaşı adına Milli Muzeyə gedərkən şəhər mərkəzinə yeni salınmış yolun ortasında 30-a yaxın fəvvarə saydım. Ağ mərmərdən olan fəvvarələrin yanında dar yaşıllıq zolağı vardı. Oraya piyada keçidi qoymadıqları kimi, gəzinti zolağı da yox idi. Fəvvarələr sanki yoldan keçən maşınlar üçün idi. Maşınlara

da xeyiri deyil, zərəri dəyirdi. Yel vurduqca fəvvarələrin suyu yola axırdı. Asfalt üzərinə axan su həm yolu korlayır, həm də sürüşgənlik yaradıb qəza törədirdi.

Konfrans salonunda. Öndə Atatürk Tarix Kurumunun başqanı Yusuf Halacoğlu, Bakı Dövlət Universitetinin professoru Qüdrət İsmayılzadə, arxada Moskvada yaşayan türkmənistanlı, fəlsəfə elmlər namizədi Maya Kılıceva və Əli Şamil

Dil-Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Kasım Nurbatov yolun sağ və solunu göstərərək: “1980-ci illərdə bu yerləri şəhərdə yaşayan aydınlara, sənət adamlarına, müəllimlərə bağçılıq-bos-tançılıq təsərrüfatı yaratmaq üçün payladılar. Hamı həvəsə gəldi. Borc-xərc torpağı əkinə yararlı hala saldıq. Su çəkirdik, ting əkdik, yüngül evlər tikdik, evlərə yaşayış üçün lazımı əşyalar yerləşdirdik. Çox sevinirdik. Şənbə, bazar, bayram günləri burada olur, həm əkdiklərimizi becərir, həm də görüşüb dərdləşirdik. Lakin sevincimiz uzun sürmədi. Suriyaya elmi ezamiyyətə göndərilmişdim. 10-15 gün sonra gələndə gördüm, buldozerlə bütün evləri, ağacları yerlə bir ediblər. Bir ay öncə xəbər etsəydilər, evdəki əşyalarımı götürərdim. Yarımçıq əsərlərimi, kitablarımı məhv etdilər. Bizə dəyən zərərin ödənilməsindən söhbət belə getmədi. Kimə, hansı təşkilata müraciət etdiksə, bir cavab aldım:

“Türkmənbaşının tapşırığı vaxtında yerinə yetirilməli idi. Yubada bilməzdik”. Bu sözdən sonra etiraz etmək bilirsiniz nə ilə nəticələnər?!” dedi.

Aşqabadın güneyində, şəhərdən təxminən 10-15 kilometr aralıda geniş bir çevrə yolu salınıb. Sonra ətrafında da yeni binalar tikilməyə başlanılıb. Tikinti işləri sürətlə gedir. Bizim məruzə oxuyacağımız muzey də oradadır. Yol boyunda, şərq üslubunda, görünüşcə bir-birinə bənzəməyən binaların hotel olduğunu bildikdə maraq məni bürüdü. 27-sini saya bildim. Bir-birinin yaxınlığında bu qədər hotelin tikintisi hamımızın təəccübünə səbəb oldu. Türkmənistan qapalı ölkədir. Buraya qohumlarını görməyə, iş üçün gələnlərin viza alması çox çətin olur.

Ölkədə turizmin inkişafı üçün elə bir baza da yoxdur. Türkmən tanışların bir neçəsindən hotellərə gündə nə qədər qonaq gəldiyi ilə maraqlandım. Cavablar hamısı bir-birinə oxşardı: “Gündə 3-5 qonaq gəlir”. Hotellərdə işləyənlərin sayı ilə maraqlandıqda gözümlə kəlləmə çıxdı. Dedilər ki, təxminən hər hoteldə 30-40 nəfər işləyir. “Turist yoxdursa, bu qədər hotel tikməyin, hərəsinə də 30-40 işçi saxlamağın nə mənası var?” sualına isə “Türkmənistanda işsizlər çoxdur. İşsizliyi aradan qaldırmaq üçün iş yerləri açılar” cavabını aldım. İşsizliyi aradan qaldırmanın Türkmən variantına bilmədim nə deyim.

Ölkədə qaz satışından əldə edilən pullar yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına, adamların güzəranının yaxşılaşdırılmasına xərcləməkdənsə, bər-bəzəyə, heykəllərə, fəvvarələrə və əzəmətli binaların tikintisinə xərclənir.

Bölmə iclasımız keçirilən binanın arxasından keçən Kopetdağ silsiləsinin üzərində piyadaların gəzməsi üçün 30 kilometrlik bir yol salınıb. İdman etmək və sağlamlıq üçün bu yolda yerimək istəyənlər şəhərdən 15-20 kilometr aralıdakı bu yerə şəxsi maşın və ya taksi ilə gəlməlidir (Buraya marşrut avtobuslar işləmir). Maşınını dağın ətəyində qoyduqdan sonra pilləkənlərlə yüksəkliyə qalxmalı, orada dağların başındakı asfalt cığırılar və pilləkənlərlə gəzməyə başlamalıdılar.

“Sağlamlıq yolu”nun kənarındakı elektrik dirəklərində gecələr rəngarəng lampalar yanır. Aşqabada gecə təyyarə ilə gəzlənlərin havadan diqqətini ilk cəlb edən bu yol olur. Amma bu yolda nəinki gecələr, heç gündüzlər də insan gözə dəymir. Çünki heç bir kommunal və səhiyyə xidməti yoxdur. Aşqabadın sakinləri isə deyirlər ki, Türkmənbaşının ürəyi xəstə olduğuna görə bu piyada yolunu tikdirdi. Ürəyi xəstə olanlar, idmanla məşğul olmaq istəyənlər, məşq edənlər buraya gəlsinlər.

Aşqabadda işsizliyin aradan qaldırılması üçün açılan iş yerlərinin biri də yaşıllaşdırma trestləridir. Bu təşkilatlar min hektarlarla meşə zolağı salıblar. Aşqabad kimi suyu qıt olan bir yerdə bu qədər meşə zolağının su ilə təmin edilməsinin özü böyük bir problemdir.

Mənim türkmən “qardaşım”

Kamil Vəli Nərimanoğlu ilə mənim iştirak edəcəyim bölmədə 17 məruzə dinləniləcəkdi. Rusiyalı professor Sergey Klyaştorun, Türkmənistan Mədəniyyət Nazirinin müavini Qızılgül Vasovanın, Qazaxıstanlı dosent D.Jumabayevin sədrliyi və Q.Kurayevanın katibliyi ilə keçirilən iclasda nə vaxt fasilə olacağı, kimin nə vaxt məruzə oxuyacağı göstərilməmişdi. Sovet dövründəki kimi uzun bir siyahı yazılmışdı.

Bölməmizdə oxunan məruzələrin əksəriyyəti musiqi və incəsənət sahəsinə aid idi. Mövzuları o qədər də diqqətçəkən deyildi. Ədəbiyyat və dil ilə bağlı məruzələri sona saxlamışdılar. 3-4 məruzəni dinlədikdən sonra Kamil Vəli Nərimanoğlu bezdi. Yorucu məruzələri dinləməkdənsə gedib çay içib, dincəlməyi təklif etdi. Şəhərdən kənarda olduğumuzu, muzeyin binasında da çayxana-bufet olmadığını bildiyimdən və hər ikimizin eyni vaxtda salondan çıxsaq, diqqəti çəkəcəyimizdən ehtiyatlanıb mən getmədim.

Məruzəçilərin bəziləri də gəlmədiyindən sıra pozulurdu. Mən həm öz məruzəmi oxumalıydım, həm də İsmayıl Vəliyevin.

Biz çay içməyə getsək, məni məruzə üçün çağıracaqlarından ehtiyat etdim. Mən getməsəm də, Kamil Vəli çay içmək istəyi ilə salondan çıxdı.

*Əli Şamil məruzə
oxuyarkən*

Kamil Vəli Nərimanoğlunun getməsindən 5-6 dəqiqə sonra salonda toplantının gedişinə nəzarət edən qız mənə yazılı kiçik bir vərəq verdi. “3-cü mərtəbədəki 312-ci otağa gedin. Orada çay için, mən də gəlirəm” yazılmış qeydi oxuyub salona göz gəzdirdim. Kimin göndərdiyini müəyyənləşdirmək istəsəm də, buna nail ola bilmədim.

3-cü mərtəbədəki otağa girəndə süfrənin şirniyyat və quru meyvələrlə bəzədildiyini gördüm. İçəridəki milli geyimli 5-6 tələbə qız ayaqüstə söhbət edirdilər. Məni oturmağa dəvət etdilər və “gög çay” (Azərbaycanda ona yaşıl çay deyirik), qara çay, yaxud kofe içəcəyimi xəbər aldılar. Gög çay içəcəyimi dedim və dəhlizə çıxdım. Mərtəbəni dolandım, ortadakı boşluqdan aşağıdakı mərtəbələri diqqətlə gözdən keçirdim. Kamil Vəli Nərimanoğlunu axtarırdım. Görsəm, tələbələrin birini onu çağırmağa göndərəcəkdim. Lakin onu görə bilməyib otağa qayıtdım. Qızlar gətirdiyi gög çayı içdim. Məndən xəbər almadan ikinci fincanı da gətirdilər.

İkinci fincan çayı içərkən qapı açıldı və içəriyə bir gənc girdi. Onu görəndə məni təəccüb bürüdü. Elə bil gəncliyim qarşımda durmuşdu. Alınının enliliyi, gözlərinin azacıq qıyıqlığı, burunu, ağız quruluşu, çənəsi, hətta üst dodağının sol yanındakı qara xalı eynilə mənimki kimi idi. Amma deyəsən, o, mənim qədər təəccüblənmədi. Yaxın gəlib əl verib görüşdü və qarşımda oturdu. Ona da çay gətirdilər. Çəşib qalmışdım. Bilmirdim, söhbəti nədən başlayım. Qarşımda oturan gənc də danışmağa meylli deyildi. Gülümsəyərək baxırdı.

Ondan az sonra bizim bölmə iclasını apanlardan, Türkmənistan Mədəniyyət Nazirinin müavini Qızılgül Vasova içəri girdi. Gülə-gülə mənə müraciətlə: “Gördüm qardaşıma çox oxşayırsan. Ona görə maşını göndərdim, gətirtirdim. Tanış olun” dedi. Otaqdakı tələbələr də maraqla bizə baxır və söhbətimizi dinləmək üçün müxtəlif bəhanələrlə yanımıza gəlirdilər.

Bacısının gəlməsi qardaşı həvəsləndirdi. Mənim haradan gəldiyimlə, atam-anamla, yaşımla, adım-soyadım ilə maraqlandı. Sonra da axşam dostlarımı da götürüb onlara qonaq getməyimi xahiş etdi. Bacısı isə bizim söhbətimizi maraqla dinləyir və gülümsəyirdi.

Oturduğumuz otağın divarları şüşədən idi. İçəridən dəhlizdən keçənlər görünürdü. Amma dəhlizdən keçənlər otaqların içərisini görmürdülər. Kamil Vəli Nərimanoğlunun dəhlizdən keçdiyini gördüm. Tələbələrdən onu otağa dəvət etmələrini xahiş etdim. Kamil müəllim içəri girəndə qarşıımızdakı çay süfrəsini görüb, giley-güzarla “Axtarmadığım yer qalmadı, bir stəkan çay tapa bilmədim. Sən də gəlib keflə burada çay içirsən. Bayaقدan mənə deyəydin. Dağa-daşa düşməyəydin!” dedi.

Kamil müəllimə məni buraya Qızılgül Vasovanın göndərdiyini söylədim. O, yorğunluqdan və susuzluqdan yanında əyləşmiş oğlanın üzünə belə baxmadan çayını içməyə başladı.

Nahar fasiləsindən sonrakı bölmə iclasında Kamil Vəli Nərimanoğlu “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan və Türkmən xalqlarının qiymətli ədəbi qaynağı kimi”, mən İsmayıl Vəliyevin “Türkmən-Azərbaycan bədii fikrinin tarixi-etnik bənzərlikləri”

və özümün “Tilimxan türkman şairdirmi?” məruzələrini oxudum. Nə sual verən oldu, nə mövzu ətrafında çıxış edib, fikir deyən. Azərbaycanlı müəlliflərin deyil, bölmədə oxunan bütün məruzələrlə bağlı sual verən, çıxış edən görmədim.

Türkmən televiziyasında

Kasım Nurbatov axşam mənə bir neçə kitabını bağışladı. Sabir Rüstəmxanlıya və Musa Ələkbərliyə salamını çatdırmamı xahiş etdi. Azərbaycan şairləri ilə tanışlığından, hökumətin onu Suriyaya, İraqa, Liviyaya, Əfqanıstana və b. ölkələrə özlərini türkmən, türkman adlandıranlarla görüşmək, material toplamaq üçün elmi ezamiyyətə göndərildiyindən söz açdı.

Kasım Nurbatov sabah Ahmet Bican Ercilasun, İvan Steblin-Kamenskiy və mənim Türkmən Televiziyasının birinci proqramındakı 1 saat 20 dəqiqəlik bir verilişə dəvət etdiklərini bildirdi. Televiziyada məni tanıyan kim idi ki?! Görünür, Kasım Nurbatovdan xəbər almışlar, o da bizim adımızı, soyadımızı vermişdi. Televiziyadakı çıxışımızdan sonra Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları ilə görüşə gedəcəkdik.

Televiziyaya gedərkən Kasım Nurbatov verilişdə Türkmənbaşının “Ruhnamə” əsəri haqqında xoş sözlər söyləməmizi xahiş etdi. Mən “Kitabı verin oxuyaq. Sonra baxaq görək fikir deyə bilirik, ya yox”. Kasım Nurbatov kitabın hələ çap olunmadığını, qəzet-jurnallarda parçaları çap olunduğunu deyir. Onun xahişinə necə cavab verəcəyimi bilmədim.

Verilişi Kasım Nurbatov apardı. Mən konfransda oxuduğum məruzəmin mətninə baxa-baxa danışdım. Mərkəzi İranın Savə bölgəsində yaşamış Tilimxanın, Mahmudun və b. şeirlərinin möhürbəndində özlərini türkman adlandırmasına aydınlıq gətirdim. Orta yüzillərə yaşamış Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin və b. özlərini türkman adlandırdıqlarından da söz açdım. Türkman sözünün islami qəbul etmiş oğuzlara verilmiş ümumiləşdirici ad olduğunu, bugünkü anlamda türk adına uyğun gəl-

diyini dedim, “Kitabi- Dədə Qorqud”dan və başqa qaynaqlardan misallar gətirdim.

Kasım Nurbatovun istəyinə nə mən, nə də Ahmet Bican Ercilasun əməl etdi. İvan Steblin-Kamenskiy isə Türkmənbaşının “Ruhnamə” əsərini yüksək qiymətləndirdi.

Türkmən televiziyasında. Soldan Əli Şamil, Peterburqlu professor İvan Steblin-Kamenskiy, Atatürk Dil Kurumunun başkanı Ahmet Bican Ercilasun, Türkmənistan Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Kasım Nurbatov

Veriliş zamanı İvan Steblin-Kamenski bir neçə dəfə “İran dilləri” ifadəsini işlədəndə mən müdaxilə edərək bu ifadənin doğru olmadığını, İranın coğrafi ərazi olduğunu dedim və fikrimi davam etdirmək, izahat vermək istəyəndə Kasım Nurbatov sözümlü kəsib özü danışmağa başladı. Televiziyada çıxışımızın yazılması vaxtı uzandığına görə Dil və Ədəbiyyat İnstitutundakı görüşə yubanırıdıq. Televiziyadan çıxan kimi maşına minib tələsik instituta gəldik.

Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda

İnstitutun əməkdaşları salonda əyləşib səbirlə bizi gözləyirdilər. Kasım Nurbatov hər birimiz haqqında geniş bilgi verdi. Sonra çıxış üçün sözü Ahmet Bican Ersilasuna, onun ardınca İvan Steblin-Kamenskiyə və mənə verdi. Məndən öncə çıxış edənlər ciddi elmi məruzələr oxudular. Salondakıların yorulduğunu görüb mən məruzəmi oxumadım. Düşündüm ki, məruzəmin özəti konfransın materialları kitabında çap olunub. İstəyən oradan oxuyar. Oradan oxumayanlar da yaqin televiziya da çıxışımıza baxarlar.

Ona görə də çıxışımı yüngül söhbət şəkilində qurdum. Təxminən belə başladım: Azərbaycandan kənarda mənə görünər soruşurlar: “Türkmənsənmi?” Cavabım təsdiqedicidir. Soyköküm qarapapaqlara dayandığına görə qarapapaq da olduğumu söyləyirəm. Oğuzlarla da bağlılığım olduğuna görə özümü oğuz da sayıram. Bu gün bizi rəsmi sənədlərdə azərbaycanlı kimi qeyd etsələr də, mən özümü türk, yaşadığım ərazini Azərbaycan sayıram. İranda da, Türkmənistanda da, Özbəkistanda da, Amerikada da, Avropada yaşasam da, mən türk olaraq qalacam. 1937-ci ilədək Azərbaycanda bizim ata və analarımıza verilən sənədlərdə milliyəti qrafasının qarşısında türk yazılırdı. Qəzet, jurnallarımız, kitablarımız türk dilində nəşr olunduğu göstərilirdi. Teatrlarımız, məktəblərimiz türk teatrı, türk məktəbi adlandırılırdı.

İranda 35 milyondan çox türk var. Lakin onlar İrandilli deyillər. Ümumiyyətlə, irandilli, dağıstandilli ifadələri yanlışdır. İran, Dağıstan coğrafi ərazi adlarıdır. İrandilli deyil farsdilli, türk dilli deyil, türksoylu deməli və yazmalıyıq.

Bizə türkdilli xalq deyənlər yanılır. Biz türk dilini sonradan qəbul etməmişik. Neçə min ildir, indi danışdığımız dildə danışmışıq. Yaşadığımız coğrafi ərazi geniş olduğundan dillərimizdə fərqlər yaranıb. Bu gün birlikdən danışırıq. Birliyə nail olmağın yolu mədəniyyətimizə, ortaq ədəbiyyatımıza, ortaq sözlərimizə sahib çıxmaqdan keçir.

Mən özümün oğuz, türkmən, qarapapaq soyundan gəldiyini bilsəm də, bu gün türk olduğumu deyirəm. Bəs bu salonda oturanlardan kim özünü türk sayırsa, əlini qaldırsın.

Salondakılar mənim çıxışımı sakit qarşıladılar. Əl qaldıran da olmadı. Toplantıdan sonra isə mənim ətrafıma toplaşanlar, sual verənlər, adresimi alanların sayı çoxaldı. Kasım Nurbatov məni birtəhər işçilərinin arasından çıxarıb maşına oturdaraq “Ak altun” hotelinə gətirdi.

Maşına oturanda Ahmet Bican Ercilasun təbəssümlə əlimi sıxdı. İvan Steblin-Kamenskiy isə sərt şəkildə “Qatı pantürkist” deməklə kifayətləndi.

Səhərişi gün Kasım Nurbatov məni görəndə kənara çəkib, narahatlıqla xəbər aldı: “Dünən bizimlə televiziya çıxışa və instituta görüşə gedənin kim olduğunu bilirsinizmi?”

– “Birinci dəfə görüşsək də, əsərləri ilə tanışam. Leninqrad (Sankt-Peterburq) Universitetinin müəllimidir. “Avesta”-nı rus dilinə çevirib. Fars dilləri uzmanıdır. Səhv etmirəmsə, 3-4 il öncə Rusiya Federasiyasının Elmlər Akademiyasına müxbir üzv seçilib. Dilçi-etnoqraf kimi tanınır. Şərqi yaxşı bilir. Yazılarında qaynaqlardan bacarıqla istifadə etdiyi görünür. Heyif ki, metodu yanlışdır. Köhnə qəliblərdən çıxma bilmir” deyəndə Kasım Nurbatov sözümü kəsərək: “Siz nə danışırırsınız! Dünyada məşhur alimdir. Necə yəni onun faktlara yanaşma metodu yanlışdır?!” deyə danışmağa başlayanda mən onun sözünü kəsərək: “Kasım Nurbatov, onun məşhurluğunu inkar etmirəm. Mən onun faktlara yanaşmasını, baxışındakı yanlışlığı qəbul etmirəm. Dünən siz televiziya mənim onunla mübahisəyə girməyimə imkan vermədiniz. Bu gün də gəlib onun haqqında mif yaratmağa çalışırırsınız. 200 ildir Avropa alimləri yanlış və ya planlı “İran dilləri” deyə bir termin işlədirlər. İran bir yayla, ərəzi adıdır. Orada fars da yaşayır, lor da, türk də, ərəb də. İran dilləri deyiləndə gərək bu dillərin hamısı nəzərdə tutulsun. Amma onlar İran dilləri deyəndə sadaladığı dilləri deyil, yalnız fars dil qrupuna daxil olan dilləri nəzərdə tutur. Mən buna və bu kimi yanaşmaya

etiraz edirəm. Elmdəki bu yanlışlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Biz də onlara qoşulub yanlışlıqları təkrarlamamalıyıq. Azərbaycanda 8 xalq yaşayır. Türklər aparıcı olsalar da, orada fars dil qrupuna daxil olan tatlar, talışlar, kürdlər, dağ yəhudiləri deyilən xalq, etnik qrup kimi qriqorian inancılı tatlar, İber-Qafqaz dil qrupuna daxil olan ləzgilər, saxurlar, rutullar, tabasaranlılar, hətta xristian udinlər də var. Sizcə, biz onların hamısını birləşdirib Azərbaycan dil qrupu adlandıra bilərikmi?!” dedim.

Kasım Nurbatov sualıma cavab vermədi. Bir xeyli üzümə baxıb, başını bulayaraq getdi. Fikrimi qəbul etmədiyi o yana, narazı qaldığını da bürüzə verdi. Ürəyim ağrıdı ki, böyük bir institutun direktoru, özünü millətsevər sayan hələ köhnə qəliblərdən çıxma bilməyib, qarşımızda görülməsi nə qədər ağır işlər durur.

Konfrans günlərində tanış olduğum alimlər

Konfransa qatılanların sayı çox idi. Onların hamısı ilə tanış olub söhbətləşmək mümkün deyildi. Dil bilgimin olmaması da imkanlarımı məhdudlaşdırırdı. Avropadan, Amerikadan, Hindistandan, Çindən gələnlərin əksəriyyəti ingilis dilində danışırldılar. İspaniyadan, Fransadan gələn araşdırıcılar isə məruzələrini İspan və Fransız dillərində etdikləri kimi söhbətlərini də ana dildə aparırdılar.

Mənə birinci növbədə Azərbaycan dinləyicisinin başa düşə biləcəyi bir dildə danışanlar lazım idi. Çünki onların səsini yazıb Azərbaycan radiosunda səsləndirə bilərdim. Əhməd Oğuz 1995-ci ilin başlanğıcında özünün aparıcısı olduğu “Qonaq eldən gələr” verilişini mənə vermişdi. Həmin vaxtdan ayda bir dəfə türk xalqları haqqında proqram hazırlayırdım. Proqramın maraq çəkməsi üçün türk xalqlarının səslərinə, musiqisinə ehtiyac vardı. Mənim üçün səs və musiqi əldə etməyin ən münasib yolu qatıldığım simpoziumlarda iştirakçıların səsini yazmaq və oradan musiqi kasetləri gətirmək idi.

Aşqabadda görüşdüyüm adamlardan Azərbaycan dinləyicisinin rahat başa düşəcəyi Suriyanın İsrailə sərhəddindəki Colan

təpələrində yaşayan türkmənlərin səsi idi. Oradan İbrahim Saleh adlı araşdırıcı və Aymən Şaban Fahd adlı din adamı vardı.

Aymən Şaban Fahd öncələr də Türkmənistanla olub, bəzən aylarla qalıb, gənclərə və yeniyetmələrə Qurani-Kərimi oxumağı, şəriət qaydalarını öyrədib.

Türkmənistan müstəqilliyini elan etdikdən sonra ərazisinin geniş, əhalisinin az (Türkmən dili dövlət dili elan edildiyindən ruslar və rusdillilər köçüb gedirlər) olduğunu nəzərə alıb Suriyadakı və İraqdakı türkmənləri Türkmənistanla köçürməyə həvəsləndirirdilər.

İraqdan qaçıb Türkiyəyə sığınmış Əhməd Günəş Bayatı Ümid körpüsündə işləyən xalq cəbhəsinin üzvlər 1992-ci ilin fevralında başqasının pasportu ilə Naxçıvana gətirmişdilər. Bir neçə gün bizim evdə qalıb vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Bakıya və Türkmənistanla getmək istədiyini bildirdi. Biz də ona rus sərhədçiləri ilə “dil tapmaq”da mahir olan cəbhəçilərdən iki nəfər qoşduq. Onlar Əhməd Günəş Bayatın oxşarı olan naxçıvanlının sovet vətəndaşlarına verilən pasportu ilə Bakını və Aşqabadı gəzdirib geri qaytararaq Türkiyəyə yola saldılar.

Əhməd Günəş Bayatla Aşqabada gedən cəbhəçilər onu Türkmənistanın rəhbər işçiləri ilə görüşdürə bilmişdilər. Görüşlərin əsas mövzusu da İraq və Suriya türkmənlərinin Türkmənistanla köçürülməsi məsələsi olmuşdur.

Konfrans günlərində də İbrahim Salehə və Ayman Şaban Fahda daha çox qayğı göstərildiyini görürdük.

Mən İbrahim Saleh və Ayman Şaban Fahdın səsinə “Ak al-tun” hotelinin foyesində yazırdım. Sakitlik idi. Azərbaycanlı araşdırıcılar da söhbətimizi dinləyir, təbəssümləri ilə türkmən qardaşlarımızı həvəsləndirirdilər.

Söhbətimiz axıcı gedirdi. İbrahim Saleh Suriyada yaşamış Azərbaycan kökənli alimlərin ərəb dilində yazdığı 30-dan çox əsərin əlyazması üzərində işlədiyindən, onlara izah və şərhlər yazıb çap etdirdiyindən danışdı. Mən də onun söhbətinə yön vermək üçün: “Siz elmin hansı sahəsi ilə məşğul olursunuz?” deyərək xəbər

*Şəkildə soldan Arif Zeynalov, Tarix Dostiyev,
Roza Arazova və Əli Şamil*

aldıqda İbrahim Saleh: “Biz ərəblərin ortasında yaşayırıq. Amma danışıqda sizin qədər ərəb sözləri işlətmirik” dedi və mənim sualımı cavablandırdı. “Ədəbiyyat tarixi, dil, bəlağət, üslubiyyat və b. sahədə ağnayıram” deyəndə bizimkilər özlərini saxlaya bilməyib güldülər. İbrahim Saleh gülüşün səbəbini anlaya bilmədi. Mən söhbəti birtəhər yoluna qoydum. Səsini sonadək yazdım.

Əslində onun ağnamaq sözünə güldüdlər. Azərbaycan ədəbi dilində ağnamaq sözü heyvanlara aid edilir. Bəzən uşaq toz-torpaqla əlləşəndə, üst-başını toz-torpağa batıranda ona hirsənərək deyirlər: “Nə ağnayırsan!” İbrahim Salehin sonrakı söhbətindən də anladım ki, Colan türkmənləri bizim ərəbcədən alıb aktiv işlətdiyimiz “məşğul”, “məşğul oluram” sözünün əvəzinə ağnamaq sözü işlədirlər. Görünür, keçmişdə bizlərdə də ağnamaq sözü geniş işlədilmiş. Ərəb dilindən məşğul sözünü alıb aktivləşdirdikdən sonra ağnamaq arxaikləşmiş və yalnız heyvanlarla bağlı işlədilmişdir.

Çindən gəlmiş salurların (onlara sarı uyğur da deyirlər) səslərini yazmaq istədim. Onlarla bir-birimizi başa düşmədiyimizə görə ingilis dilini yaxşı bilən bir tərcüməçi tapdım. Tərcüməçi vasitəsilə birtəhər anlaşı bildik. Aydın oldu ki, onlar ingilis dilini də, ana dilini də yaxşı bilmirlər. Əsasən, çin dilində danışırlar. Xalq bütövlük-

də əriməkdədir (assimlə olunmaqdadır). Ərimənin önündə də ziya-lılar gedir. Mənimlə danışanda özünü Ömər Hüseyn kimi tanıdan adamın verdiyi vizit kartında adı və soyadı Han Youfa, İsmail No-hinin vizit kartında Mu Cheng Yun, Eubo (bu ada biz Eyyub deyir-rik) İdris Şansibonun vizit kartında Han Xing Vanq yazılmışdır.

Düşünürdüm ki, türk dillərində feil çox mühafizəkardır. Bir az danışdırsam, bəlkə, bəzi sözləri anlayam. Sadə uşaq şeirləri demə-lərini xahiş etdim. Ömər Hüseyn ana dilində bir xalq şeiri bildiyini söylədi. Diktafonumu açıb yazdım. Sonra diqqətlə qulaq assam da, bir tovşan sözünü anlaya bildim. Salurlardan saylar haqqında bilgi vermələrini istədim. Sayları türk dillərindəki kimi olsa da, onu elə səsləndirirdilər ki, başa düşmək olmurdu. Özləri də etiraf edirdi ki, ana dillərini unudublar. Öz aralarında, ailədə Çin dilində danışılar.

Alqaqollu içkilərə meyilli olmasam da, toplantılara gedəndə tut arağı aparıram. Bu Sovet dövründən qalma bir adətimdir. SSRİ-də getdiyim hər yerdə içdiklərini görmüşdüm. Tut arağının tünd-lüyü də onları özünə çox məftun edirdi. Aşqabada da aparmışdım. Yeməxanaya aparırsam da, foyedə oturub qəhvə içəndə həm-söhbətlərimi qonaq edirdim. Tut arağına çəviz-qoz ləpəsinin ara-kəsməsini vurub 40 gün saxladığımdan konyak rəngi alır.

Türkiyədən və keçmiş SSRİ-dən olan tanışlarla foyedə qəhvə içərkən hindli görkəmli birisi bizə yaxınlaşdı. Rusca fikrini birtəhər ifadə edə bilirdi. Pakistandan olduğunu, Azərbaycanı görmək istə-diyini bildirdi. Məndən xahiş etdi ki, onu Azərbaycanda keçirilən elmi simpoziumlara dəvət edim. Vəd etdim ki, ona yardımçı ola-ram. Vizit kartını verdi. Yarmuhammed Badini olduğunu bildim. Toplantıya gedəndə, fasilədə, geri dönəndə mehribancasına salam-laşır, bəzən də avtobusda yanaşı oturub söhbət etməyə çalışırdıq.

Toplantı günlərində tanış olduğum Hindistanlı R.Hangli, M.Haydar və Pakistanlı A.X.Xan özlərinin Moğollar nəslindən olduğunu söylədilər. Hətta A.X.Xan məndən xəbər aldı: “Dostu-nun bəluc olduğunu bilirsənmi?” Onun Yarmuhammed Badiniyə işarə etdiyini bilərək: “Sizdən öyrəndim” dedim.

Bəlucların yarısının Pakistanda yaşadığını və onların muxtariyyatı olduğunu, İran İslam Respublikasının Pakistanla sərhəddində topla yaşayan bəlucların isə heç mədəni muxtariyyatı da olmadığını bilirdim. Yarmuhammed Badini də mənə deyirdi ki, siz azərbaycanlıları da bizim kimi bir-birinizdən ayırmışlar. İran dağılsa, siz də, biz də birləşərik.

Hindistanlı R.Hangli də Türkmən dostumla birlikdə söhbət edəndə dedi ki, Hindistanda bərk narahatdılar. Qorxurlar ki, qədim İpək Yolunda qatarlar işə düşsə. Yüklər qatarla Türküstanan Avropaya daşınsa, Hindistanın limanları işsiz qala.

Folklor şöbəsində

Azərbaycanda Elmlər Akademiyası yaradılandan orada folklor bölməsi də olub. Sonralar bölmə şöbəyə çevrilib. Bu şöbə Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərib. Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra folklorun toplanması və araşdırılması, təbliği üçün şöbə 1993-cü ildə “Folklor sarayı”na, 1994-cü ilin mart ayından “Folklor Sarayı” Elmi-Mədəni Mərkəzə çevrilib. 2003-cü ildən isə müstəqil Folklor İnstitutu yaradılıb. İnstitutun bir məqsədi də türk xalqları ilə əlaqələri genişləndirmək, birgə araşdırmalar aparmaq olub.

Türkmənistan folklorçuları ilə əlaqəni genişləndirmək üçün Maxtımqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna getdim. Köhnə sistemin cəmiyyət üçün buxova çevrildiyini, yenilənməyə əngəl olduğunu görən Türkmənbaşı Sovetlər dönmindən qalma Elmlər Akademiyasını 1998-ci il iyunun 26-da ləğv edib. Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat, Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutları və bir sıra başqa strateji mərkəzləri Türkmənistan Prezidenti yanında Ali Elm və Texnika Sovetinə tabe edilib.

Mən gələndə nahar fasiləsi idi. Folklor şöbəsinin müdiri, filologiya elmlər namizədi Qurbancamal İlyasova otaqda tək oturub qarşısındakı bir salxım üzümü çörəyinə yavanlıq edirdi. Bizi də süfrəsinə dəvət etdi. Əzəmətli saraylar tikilən, heykəllər

qoyulan ölkədə alim üzüm çörəklə nahar edir. Bu da səbəbsiz deyil, alimin maaşı 30 dollara yaxındı.

Şöbədə işləyən filologiya elmləri namizədi Oğultac Tacova uşaq folkloru – yarıltmacları, Şirin Annanəpəsova laylaları, Camal Qummanova rəvayətləri, Nuru Seyidov xalq adət və ənənələrini, Oğulurban Xocamuradova Qorqud Ata mövzusunda araşdırmalar aparırlar.

Qurbancamal İlyasovadan AMEA Folklor İnstitutunun kitabxanasına aparmaq üçün Türkmən folklorçularının kitabını istədim. O, utana-utana: “10 ildən çoxdur, şöbədə işləyənlərin heç birinin kitabı çap olunmayıb” dedi. Folklorçu alimləri Azərbaycanda, Türkiyədə keçiriləcək simpoziumlara dəvət edə biləcəyimi söylədim. Qurbancamal İlyasova əməkdaşların normal işləyən faks və e-maili olmadığını bildirdi. Onlar olsa belə, Xarici İşlər Nazirliyindən icazə almadan getmək olmaz. Oradan da icazə almaq çətin bir işdir.

İnstitutun əməkdaşı Murad Bayramdurdu oğlundan öyrəndim ki, Maxtımqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun 10 şöbəsində 100-ə yaxın əməkdaş çalışır. Son illər bir nəfər də olsun nə aspiranturaya qəbul olunub, nə də müdafiə edən olub. İnstitut üçün ayrılan vəsait əməkhaqqından o qədər də çox deyil.

Üzgün halda taksiyə oturub konfrans salonuna qayıtdım.

Aşqabaddakı azərbaycanlılar

Azərbaycanlıların Türkmənistanda 19-cu yüzilin sonlarından toplu yaşadıklarını bildirdim. Salman Mümtaz, Qulam Məmmədli və b. 1920-ci illərdən sonra Azərbaycana köçsələr də, Yaqub Nasir kimi yazıçı və onlarla ziyalı geri dönməmişdi. 1930-cu illərdə türkmən gənclərinin Azərbaycanın ali məktəblərində oxuduğundan da xəbərim vardı. Lakin Türkmənistanda yaşayan soydaşlarımızın dəqiq sayı haqqında bilgilim yox idi.

Türküstanə hücumə keçən general Mixail Skoblev 1881-ci ilin yanvarında Göytəpə şəhərini elə dağıtdırdı ki, nəticədə əsgər və zabıtlərin yaşaması üçün bir bina belə qalmadı. Ona görə

Aşqabadı tutub orada hərbi istehkam qurdurmağa başlayır. İşğal günlərində kiçik bir qəsəbə olan Aşqabadın əhalisi rusların qorxusundan mal-mülklərini qoyub qaçıbmış.

Ruslar burada yeni məskan saldıqlarına görə işçi qüvvəsinə böyük ehtiyac yaranır. Göytəpə qırğını ilə barışmayan türkmənlər ruslarla əməkdaşlıq etmək istəmirlər. Ona görə də Azərbaycan, İrandan, Əfqanıstandan buraya tacirlər, sənətkarlar və b. peşə sahibləri gətirilir. Məşhəd ziyarətinə gedən yolun üzərində olduğuna görə yalnız Azərbaycanın quzeyindən deyil, güneyindəki Ərdəbil, Sərab, Təbriz və b. şəhərlərdən, kəndlərdən gələn adamlar da burada məskunlaşırdılar.

1891-ci ildə Aşqabadın əhalisi 13 min nəfər idisə, 1911-ci ildə 45 min nəfərə çatır. 1939-cu ildə şəhərdə yaşayanların sayı 126 min nəfəri keçir. Onun da cəmi 12 faizini türkmənlər təşkil edir. Aşqabadda teatrın təşkilində, kitab çapında, qəzet, jurnal nəşrində azərbaycanlıların böyük rolu olmuşdur.

İkinci Dünya Savaşı şəhərin inkişafını ləngitsə də, onu durdura bilmir. 1948-ci il oktyabrın 5-dən 6-na keçən gecə saat 2.14-də 7,3 (Çox vaxt zəlzələnin gücünün 9-10 bal olduğunu yazırlar) gücündə zəlzələ baş verir. İlk iki təkan 5-8 saniyə davam edir. Şəhər saat 6-da zəlzələ təkrarlanır. Beləcə 4 gün ərzində kiçik təkanlı zəlzələlər davam edir. Buna görə də şəhərdəki tikililərin yüzdə doxsanı uçur. Ölənlərin sayının 60-110 min, 170 min olduğu deyilir.

Bu ağır faciə Türkmənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayını azaltsa da, toplu yaşamalarına əngəl ola bilmir. Onları tapmaq, görüşmək, dərdləşmək üçün ən münasib yerin məscid olduğunu bildirdim. Buna görə də Aşqabada gedəndə məsciddə paylamaq üçün Azərbaycan paxlavası və şəkərburası da aparmışdım.

Biz Aşqabada getməmişdən bir neçə gün öncə orada zəlzələ qurbanlarının anım günü qeyd edildiyini Türkmənistan televiziyasında görmüşdüm. Onu da bildirdim ki, 1995-ci il oktyabrın 6-dan həmin gün rəsmi şəkildə Türkmənistanda zəlzələ qurbanlarının anım günü kimi qeyd edilir.

Türkmən və Azərbaycan məscidlərində

Gətirdiyim şəkərbura və paxlavanı da götürüb günorta namazında məscidə getdim. Taksi məni məscidin qarşısında düşürdü. İçəri girərkən öyrəndim ki, gəldiyim yer türkmən məscididir. Taksi sürücüsü Azərbaycan məscidinin burada olduğunu bilsə də, girişinin harada olduğunu bilmirmiş. Türkmən məscidi ilə Azərbaycan məscidinin arasında uca bir divar vardı.

Tələsik məscidlərin başına fırlanıb Azərbaycan məscidinə girdim. Namaz yeni başa çatmışdı. Azərbaycandan gəldiyimi biləndə çardağın altında oturdular. Çay gətirdilər. Adamlar da başıma yığıldı. Böyük samovarlar, qazanlar burada ehsan verildiyinin xəbərçisi idi. Mən əyləşəndə iki böyük samovarda su qaynayırdı. Əlimdəki bağlamanı verdim və içərisində paxlava, şəkərbura olduğunu, onlar üçün gətirdiyimi söylədim.

Hamiya çatsın deyər paxlava və şəkərburaları doğrayıb qab-lara yığaraq gətirdilər. Yaşlılar daha çox kövrəlmişdilər. Eləsi vardı deyirdi, Azərbaycan paxlavasını, şəkərburasını 20-25 ildir yeməyib.

Çay süfrəsi arxasında bəs qədər giley eşitdim. Gileyin ən başlıcası Azərbaycan ziyalılarının məscidlə əlaqəsinin zəifliyindən, İran İslam Respublikasının səfirliyinin əməkdaşlarının isə hər cümə günü məscidə gəldiyindən oldu.

Gileyləndilər ki, Türkmənlərin məscidinin işçiləri onların məscidinin sahəsinin bir hissəsini tutub.

Məscidlərin təriqətə görə bir-birindən fərqləndiyini görmüşdüm. Yəni şiələrin məscidi, sünnülərin məscidi. Yaxud da hənəfilərin məscidi, şafilərin məscidi, nəqşibəndilərin məscidi, sələfilərin məscidi və s. Burada isə elə deyil. Azərbaycandan, İran İslam Respublikasından, Gürcüstandan, Ermənistandan, Dağıstandan getmiş insanlar şiə inancısı da, sünnü inancısı da Azərbaycan məscidinə gəlir. Onların arasında türkmənlərlə eyni təriqətdən olanlar da Türkmən məscidinə getmir.

Xeyli dərdləşdik. Kimin babalarının Aşqabada haradan və nə vaxt gəldiyi haqqında neçə-neçə həyat hekayəsi dinlədim. Bu həyat hekayələri son 200 ilin tarixini özündə əks etdirirdi. Hər biri də bir bədii əsərin, sənədli və bədii filmin, bəziləri də çoxse-riyalı filmin mövzusu ola bilər. Heyif ki, etik qaydaları poz-mamaq xatirinə onların səsinə yazmadım.

Səhərişi gün tanıdığım Türkmən alimlərinə təklif etdim ki, gəlin ziyalılardan bir qrup yaradaq, gedək məscidlərin arasında-ki ziddiyyəti aradan qaldıraq. Hamısı mənə heyratla baxdı. Dedilər: “Azərbaycanda siz belə bir iş görürsünüz. Amma Türk-mənistanda bu mümkün deyil. Biz elə bir qrup yaratsaq da, heç məscidə gedib çatmayacağıq. Qarşımızı kəsib deyəcəklər: “Sizə aid olmayan işə qarışmayın”.

Məsciddə öyrəndim ki, zəlzələdən sonra azərbaycanlılar bi-zim qaldığımız “Ak altun” hotelinin yanında məhəllə salıb, ora-da toplu şəkildə yaşamağa başlayıblar. Qaldığımız hoteli azər-baycanlılar yaşayan məhəllədən bir yol ayırsa da, vaxt tapıb ora-ya gedə, soydaşlarımızla geniş söhbət edə, onların ata-baba-larının həyat hekayəsini dinləyə bilmədim.

Memar Arif Zeynalovun narazılığı

Arif Zeynalovla 1982-ci ilin yayında Naxçıvanda tanış ol-muşdum. Valideynlərini görməyə gəlmişdi. Həmin illərdə qəzet-lər, radio və televiziya vətəndən kənarda işləyən məşhur adamlar haqqında yazılara geniş yer verirdi. Mən də “Şərq qapısı” qəze-tində işlədiyimdən məzuniyyətini ata-baba yurdunda keçirməyə gəlmiş memar haqqında məqalə hazırlamağı planlaşdırmışdım.

Azərbaycanda institutu bitirib təyinatla Türkmənistana işlə-məyə getmiş, orada uğur qazanmış, vəzifə pillələri ilə irəliləmiş Arif Zeynalovla söhbətimiz maraqlı alındı. Sonrakı illərdə də Naxçıvana gələndə mənə zəng vurur, görüşüb söhbətləşərdik. 1989-cu ildən sonra ondan xəbər tuta bilmədim.

Daha dəqiq desəm, 1988-ci ildən gecə-gündüzümü azadlıq hərəkatına həsr etdiyimdən nəinki dost-tanışı, qohumları axtarmağa, yazı-pozu işlərinə də vaxtım qalmadı.

Aşqabada gedəndə Arif Zeynalovu da axtarıb tapmağı, ondan xəbər tutmağı planladım. Məndə olan telefonuna zəng vurdum. Telefonu dəyişməmişdi. Danışdıq. Aşqabada gəldiyimə sevindiğini bildirdi. Qaldığımız “Ak altun” hotelinə gələcəyini söylədi. Şərtləşdiyimiz vaxtda gəldi. Yeməyə dəvət etsə də, onu xərcə salmamaq üçün vaxt azlığını bəhanə edib getmədim.

Naxçıvanda qəzet üçün məqalə hazırlayanda layihəsi ilə tikilən binalardan xeyli söhbət açmışdı. Həmyerlimin layihəsi ilə tikilən binaları görməyi yeməkdən vacib saydım. Həmin binaları görmək istədiyimi bildirdim. Köhnə “Jiquli”si ilə şəhəri gəzməyə başladıq.

Yol boyu Türkmənistanda yaşam şərtlərinin ağırlığından, Azərbaycanda münasib bir iş tapa bilmədiyindən, Kanadaya köçmək istədiyindən danışdı. Türkmənistan müstəqilliyini elan etdikdən sonra azərbaycanlı kadrların sıxışdırıldığından, onun vəzifədən uzaqlaşdırıldığından, ali məktəblərdə rektor, prorektor, dekan və b. rəhbər vəzifələrdə olanların işdən çıxarıldığını da dedi.

Bir az dincəlmək üçün çayxanaya getdik. Oturub çay içərkən parkdan keçən bir nəfəri yanımıza dəvət etdi. Arif Zeynalovun köhnə tanışlarından olduğunu hiss etdim. Mehribanlıqla görüşdülər. Dəvət gözləmədən stul çəkib oturdu. Arif Zeynalov onu mənə tanıtdı. Memar olduğunu, uzun zaman bir yerdə işlədiklərini dedi. Sonra da mənim haqqımda “Əli Şamilovla Naxçıvanda tanış olmuşuq. Qəzetdə işləyirdi. İndi Bakıda yaşayır və Aşqabadda keçirilən beynəlxalq elmi konfransa gəlib” dedi.

Onun gəlişi söhbətimizin yönünü dəyişdi. Arif Zeynalov xarici ölkələrə getməyin yolları haqqında suallar verməyə başladı. Başa düşdüm ki, bizimlə çay stolu arxasında oturan milliyətcə yəhudidir. Sovetlər Birliyi dağılanda Almaniyaya köçə bilib. Almaniyada yaşasa, oranın vətəndaşlığını alsa da, çox vaxt

Aşqabadda olur. Yəni Almaniyadan aldığı sosial yardımla Aşqabadda “ağa kimi yaşayır”.

Arif Zeynalov da xaricə getmək üçün yollar axtardığını deyəndə keçmiş iş yoldaşı təxminən belə cavab verdi: “Arif, amanın günüdür, bu fikirdən daşın. Getsən, peşman olacaqsan. Orada sahibsiz itin də, pişiyin də hörməti var, amma mühacirlərin hörməti yoxdu. Mən oraya köçəndən havamı dəyişmək üçün evimin yanındakı parka gedirəm. Oradakı qocaların əksəriyyətini sifətdən tanıyıram. Hər dəfə onları görəndə hörmət əlaməti olaraq salam verirəm. Salamımı alan, “yanımda otur, kimsən, nəçisən, haradan, nə vaxt, niyə gəlibsən?” deyən olmur. Amma sahibsiz bir it, pişik görən kimi onu yanlarına çağırırlar, tumarlayır, əzizləyir, yedirtməyə çalışırlar. İti danışdırırlar, amma alman dilini bilsəm də, məni danışdıran olmur. Verdikləri sosial sığorta ilə yaşamaq olur. Yeyib-içməyə, geyməyə çatır”.

Arif Zeynalov isə xaricdəki həyat tərzini, qanun-qaydanın olduğunu tərifləyirdi.

Arif Zeynalova hədiyyəlik əşyalar almaq istədiyimi dedim. O da Türkmənistanda hədiyyəlik əşyalar olmadığını söylədi. Mən şəhər kənarında “Çöl bazarı” deyilən bir bazarın olduğunu, orada evdə toxunan yun məhsulların, milli bəzək əşyalarının satıldığını söylədim. Etiraz etmədi. Maşınını şəhərdən təxminən 8-10 kilometr aralıda olan, “Çöl bazarı” deyilən yerə sürdü. Bizim Binə bazarını xatırladan bu bazarda mallar əsasən açıq havada satılır. Çindən, Özbəkistandan, Türkiyədən gətirilmiş mallarla yanaşı, türkmənlər evlərində olan əşyaları da satırdılar. Qiymətlər Azərbaycanla müqayisədə çox ucuz idi.

Yerdə oturub məişət əşyaları və geyim satan bir qarışa yaxınlaşdıq. Qarşısında yundan toxunmuş bəzək əşyaları, corablar, kiçik xalçalar, dəvə yunundan belbağı, türkmən qadınların donlarının qollarını tutan bəzək əşyaları və s. satırdı. Mən qolbağları neçəyə verdiyini xəbər alanda Arif Zeynalov əsəbləşərək: “Niyə onunla türkmən dilində danışmağa çalışırsan” dedi. Mən də heyrlətlə: “Bəs hansı dildə danışmalıyam?” deyə xəbər aldığda:

“Rus dilində de! Qoy canları çıxıb öyrənsinlər. Pul qazanmaq istəyirsə, rus dilini də öyrənsin” dedi.

Arif Zeynalovun bu sözü məni heyrətləndirdi. Güzəranını təmin etmək üçün bütün günü quru torpaq üstündə oturub, ev əşyaları, geyimlər, yun və pambıq iplərdən toxunmuş milli na-xışlı dekorativ əşyalar satan bu qocalar və qarılar 70 yaşında rus dilimi öyrənməli idilər? Bazara gələnlər arasında ruslar 5-10 faiz olmazdı.

Bazardan geri qayıdanda Arif Zeynalov maşınını “Ak altun” hotelinin yanındakı sirk binasının qarşısında saxladı. Layihəsini Arif Zeynalovun verdiyi sirk binasının yanında gəzərkən bir nəfər yaxınlaşıb Ariflə görüşdü və hal-əhval tutdu. Arifin onunla könülsüz danışdığını görürdüm. Ayrılandan sonra arxasınca “Satqın rus, mənim işçim idi. Ara qarışan kimi türkmən dilini öyrəndi. İndi şəhərin baş memarının müavini” dedi.

Arif Zeynalovla söhbətdən anladım ki, yalnız onu deyil, rəhbər vəzifədə işləyən, ali məktəblərdə dərs deyən azərbaycanlıların çoxu 30-40 il burada yaşasalar da, türkmən dilini öyrənməyiblər. Türkmənistan müstəqilliyini elan etdikdən sonra türkmən dili dövlət dili elan edildiyindən onlar vəzifədən uzaqlaşdırılıblar.

Yadıma “Molla Nəsrəddin” jurnalında oxuduğum kiçik bir lətifəyə bənzər yazı düşdü. Yazının məzmunu təxminən belə idi: “Birisə məndən soruşdu ki, Molla əmi, azərbaycanlı ilə türkmənin arasında nə fərq var? Mən də dedim: “Bir həftə”. Cavab qaytardı ki, sizi bir ağıllı, savadlı adam bilirdim. Sizdən millətlərin arasında fərqi xəbər alıram, amma siz mənə bir həftə deyirsiniz.

Dedim: azərbaycanlı gedib bir həftə Türkmənistanda qalsa türkmən olacaq, türkmən də gəlib bir həftə Azərbaycanda qalsa, azərbaycanlı olar”.

Türkmənbaşının hədiyyələri

Oktyabrın 13-də saat 15.00-da bizi konfransın açılışı olan “Ruhiyyət köşkü”nə gətirdilər. Yenə də təyyarəyə minərkən yox-

lanılan kimi yoxlandıq. İçəri girəndə gördüm arxa sıralar tamam doludur. Araşdırıcılar, rəhbər işçilər, tələbələr yerlərini tutublar. Bir boş yer belə gözə dəymir. İçəridəkilərin hamısı elə sakit dayanıblar ki, milçək uçsa, vızıltısı eşidilər. Demək, onlar bizdən yəqin bir saat öncə gəlib, yoxlamadan keçib, yerlərini tutublar.

Biz də içəri keçib dəvətnaməmizdə göstərilən sırada yerlərimizi tutduq. Təxminən yarım saat sonra salonu alqışlar bürüdü. Arxaya dönüb baxmağıma ehtiyac qalmamışdı. Bilirdim ki, Türkmənbaşı gəlib salonun ortasındakı taxtında əyləşəcək. On dan 5-10 dəqiqə sonra alqışlar kəsiləcək. Alqış kəsilən kimi səhnənin pərdəsi qaldırıldı.

Səhnədə birinci Oğuzxanı təmsil edən aktyor göründü. Geyimi çox bahalı və gözəl idi. Yəqin ki, qədim dövrün geyiminə uyğunlaşdırmışdılar. 5 dəqiqəlik bir mətnlə Türkmənbaşını təriflədi. Onun arxasınca Qorqud Ata, Alparslan, Sultan Səncər, Osman Qazi, Koroğlu, Bayram xan, Əmir Teymur, Qurban Murad İşanın rolunu oynayan aktyorlar səhnəyə çıxıb Türkmənbaşını öydülər. Diqqətlə qulaq asırdım. Aktyorlar üçün yazılmış mətnlərdə bir-birini təkrarlayan fikir eşitmədim.

Çox gözəl geyinmiş aktyorları yaxşı məkiyaj etmişdilər. Hamısı da rollarını təsirli oynayırdı. Görünür, rejissor aktyor seçimində, məşqlərdə çox əziyyət çəkib.

Sonra səhnəyə Vadim Masson çıxdı. Konfransın gedişi haqqında Türkmənbaşına geniş hesabat verdi və dəfələrlə təşəkkürünü bildirdi ki, belə gözəl bir toplantı təşkil edib. Vadim Masson Türkmənbaşını səhnəyə dəvət etdi. Alqışlar altında səhnəyə çıxan Saparmurat Türkmənbaşı 30-35 dəqiqə Türkmənistanın müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəniyyətə, xarici siyasətə göstərdiyi qayğıdan danışib keçib taxtında oturdu.

Prezidentin çıxışından sonra səhnə sənət adamlarının ixtiyarına verildi. Konsertdə ölkənin beş vilayətinin hər birindən iki müğənni (bir qadın, bir kişi) hərəsi də iki mahnı oxudu. Mahnıların əksəriyyəti sərdara, Türkmənbaşıya, onun ata-anasına həsr edilmişdi.

Konsert başa çatanda Türkmənbaşını səhnəyə dəvət etdilər. Türkmənbaşı cibindən bir zərf çıxarıb Vadim Massona verdi və içərisində 10 min dollar olduğunu söylədi. Sonra orkestrin rəhbərini çağırıb içərisində 5 min dollar olduğunu söylədiyi zərfi verdi. Səhnəyə dəvət etdiyi konserti hazırlayanlara və müğənnilərə 1000 və 500 dollar olan zərflər verdi. Qadın müğənniləri isə öpərək hər birinin boynuna qızıl zəncirli medalyon taxdı.

Yanımda əyləşənlər, Kamil Vəli Nərimanoğlu “Lap özünü şahlar kimi aparır!” deyəndə mən etiraz etdim: “Xeyr, şahlar “məni istəyən buna bir xələt versin” deyər və ya xəzinədarına, ilxıcısına və b. məmurlarına tapşırırdı ki, onun dediyi mükafatı, hədiyyəni çatdırsınlar. Onlar da şahın dediyi hədiyyəni verər və qeydiyyat aparardılar. Saparmuratın nəgd verdiyi bu pulların isə nə hesabını aparmaq, nə də vergiyə cəlb etmək mümkündür. Bu da idarəçilik üçün ağır zərbədir” dedim.

Türkmən tanışlarımdan xəbər aldım ki, Türkmənbaşının payladığı zərflərdə bəlkə pul onun dediyindən azdır. İki cavab aldım. Biri dedi: “Türkmənbaşı əlini hansı cibinə salıb oradan zərf çıxarırsa, bilirəm ki, içərisində nə qədər dollar olacaq.” O birisi isə “Kimin hünəri var, pulu sayıb deyə azdı. Lap boş zərf versə belə, heç kim qorxusundan səsini çıxarmaz”.

Mənim üçün həmin toplantıdan xoş olan mükafat alanlar sırasında Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri Qüdrət İsmayılzadənin də olmasıydı.

Türkmənistanı tanımayan hər hansı bir adam belə bir toplantıda iştirak etsə, ölkənin durumunun necə olduğunu bilər. Bir sözlə, Türkmənbaşı nə edirsə, yerlərdəki “balaca padşahlar”, “sərdarcıqlar” da onu təkrarlayırlar.

Konsertdən sonra Türkmənbaşı “Ak altun” sarayında konfrans iştirakçılarının şərəfinə zəngin bir süfrə açdırdı. Süfrənin açılışı Türkmənbaşının yanında əyləşmiş din xadiminin süfrə duası ilə başladı. Türkmənbaşı əlini süfrəyə aparandan sonra hamı yeməyə başladı. Süfrədə içki də bol idi. Başqa günlərdə həvəssiz, çox az içki içənlərin indi həvəslə içdiklərini gördüm.

Bizi qarşılayan və konfrans günlərində mənə çox sayğı ilə yanaşan Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı Kamil yanıma gəlib pıçıltı ilə: “Əli bəy, buradakı içkilərdən və şokoladdan heç yerdə tapa bilməzsiniz. Sərdarın xüsusi sifarişi ilə hazırlanıb. Mütəlakə dadına baxın” dedi. Süfrədəki araq butulkasını sakitcə alıb, diqqətlə gözdən keçirdim. Üzərinə “Sərdar” yazılmışdı. Sərdarın Saparmurat Niyazova müraciət forması olduğunu bilirdim, amma araq və şokolad adı olduğunu bilmirdim. Mən də zarafatla Kamilə dedim: “Mən içmirəm, amma süfrədən duranda payımı aparacam. Bakıda qurman (deqüstator) tanışlarıma içirdəcəm. Görüm dedikləriniz nə qədər doğrudur.” Kamil həyəcanla üzümə baxdı. Elə bildi, mən həqiqətən də süfrədən araq götürüb sallaya-sallaya aparacağam. Həyəcanla dedi: “Onda məni cəzalandıracaqlar. Özü də çox sərt. Amandır, elə bir iş etməyin. Mən bufətdən araq götürüb sizin çantaya qoyaram. Amma siz buradan araq götürməyin” dedi. Mən zarafat etdiyimi söyləsəm də, məclisin sonundak Kamilin məni izlədiyini gördüm. Asılıqandan konfransda bizə verilmiş çantamı götürəndə ağır olduğunu hiss etsəm də, açmadım. Otağa gələndə gördüm, mən “zarafat edirəm” desəm də, Kamil sözünün üstündə durub, çantama iki butulka “Sərdar” qoyub. Bakıya gələndə “Sərdarı” özlərini içki bilicisi sayan dostlarıma verdim, heç nə demədim. İçib bərk təriflədilər və haradan aldığımı maraqlandılar, yenə alıb gətirməmi istədilər. Türkmənistandan gətirdiyimi deyəndə çox təəccübləndilər. İnana bilmirdilər ki, Türkmənistanda belə araq istehsal edilir.

Göytəpə faciəsi

Vadim Massonun konfransın təşkilatçıları sırasında olması yalnız rusiyalı araşdırıcıların, arxeoloqların çoxluğunu təmin etməmişdi. O, uzun illər Aşqabaddan 18 kilometr aralıdakı qədim Nissa şəhərinin xarabalıqlarında arxeoloji qazıntı aparmış, əsərlərinin çoxunu da buraya həsr etmişdir. Miladdan öncə 3-cü yüzildən miladın 3-cü yüzilliyinə kimi Parfiya şahlığının ən əzə-

mətli şəhəri, şahların möhtəşəm sarayları olan yer kənardan torpaq təpələrini xatırladır.

Konfrans iştirakçılarını Nissa xarabalıqları ilə tanışlığa da apardılar. Qədim dövrdə burada tikintidə çiy kərpicdən, möhrədən istifadə edildiyindən zəlzələlər binaları uçurmuş, qar-yağış suları kərpicləri yumuşdur. Xarabalıqları gəzən insan bir zaman buranın əzəmətli şəhər olduğuna, sarayların varlığına inana bilmir. Şəhər xarabalıqları və ətrafı bomboz çöldür. Necə deyərlər, dış qurdalamağa bir çöp belə tapmaq olmaz. Adamda sual yaranır, böyük şəhərin əhalisi suyu haradan almırmış? Bağ-bağçasız necə yaşayırlarmış?

Yalnız Nissa xarabalıqları deyil, 1881-ci ildə rus ordularının xarabaya çevirdiyi Göytəpə şəhərinin görünüşü də Nissan xara-

Göytəpə məscidinin qarşısında. Soldan Əli Şamil, türkmənistanlı Oğulcemal Annayeva, qazaxıstanlı Anel Kasimcanova

balıqlarından seçilmir. Göytəpə şəhərinin xarabalıqlarında Türkmənbaşı 1994-1995-ci illərdə Fransız Bouygues Construction firmasına bir məscid tikdirib. Böyüklüyünə görə Türkmənistanın ikinci məscidi sayılır.

Göytəpəyə gedərkən yolda Göyçə kəndini gördük. Yadıma ata-baba yurdu olan Göyçə mahalını, Göyçə (Sevan) gölünü saldı. Qəribədir, Sovet dövründə Türkiyə və İranla yollar bağlı olduğundan gediş-gəliş, kitab, qəzet və jurnal gətirmək mümkün olmamışdı. Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistanla əlaqələri kəsilməmişdi. Onda nədən “Kitabi-Dədə Qorqud”dan yazan araşdırıcılarımız oradakı “Gökçə dənqizi”, Göyçə kəndi və Göyçə sözü ilə bağlı onlarla toponimi, hidronimi nədən diqqətdən kənarda qoyublar. “Gökçə dənqizi” sözünü oxuyan kimi Göyçə (Sevan) gölündən başqa bu adla bağlı toponim və hidronimlərdən söz açmamışlar?!

Axı qədim dövrlərdə Oğuzlar Almalıq dağı ətəklərində yaşayanda indiki Balxaş gölü adlanan göl Gökçə dənqizi adlanırmış. Səlcuqlar batıya doğru hərəkət etdikcə Gökçə adını Özbəkistanda, Türkmənistanda, İranda, Qafqazda, Türkiyədə toponim və hidronimlərə möhür vuran kimi vurub getmişlər. Əhərlə Təbriz arasındakı aşırıma bu gün də Gökçəbel deyirlər. Türkiyədə neçə Gökçə adlı kəndə rast gəlmişəm. Batıya doğru getdikcə son gördüyüm Türkiyədəki Gökçə adadır. Nədənsə, Türküstandan Egey dənizindək olan xətt boyundakı Göyçə/Gökçə/ Gögçə toponim və hidronimlərini araşdırmamışq.

Aşqabadın 45 kilometrliyində olan Göytəpə məscidinin mavi gümbəzi və minarələri uzaqdan diqqəti cəlb edir. 1996-cı ildə istifadəyə verilən məscidin ətrafında yaşıllıq zolağı da salınıb. Ətrafında yaşayış məskəni olmayan bir yerdə belə nəhəng məscidin tikilməsini başa düşə bilmədim. Məscid adamların toplanması, namaz qılması, dua etməsi üçündür. Yaxınlığında yaşayış məskəni olmayan məscidə kim gələcək, kim namaz qılacaq ki? Buraya Aşqabadda keçirilən toplantı iştirakçılarını avtobuslarla gətirirlər. Xarici qonaqların əksəriyyəti namaz qılmır. Bundansa rusların Göytəpədəki qəddarlıqlarını göstərən bir muzey tikməyiblər, daha yaxşı olardı.

18-19-cu yüzillərdə bölgənin ən abad şəhəri olan Göytəpədə Rusiyanın işğalı ərəfəsində 40 mindən çox adam yaşayırmış. 1880-

ci ildə rus generalı Mixail Skoblev 6 minlik ordu ilə şəhəri mühasirəyə alır. Tıkma Sərdar Göytəpənin müdafiəsini təşkil edir. Ruslar topla və odlu silahlarla hücumə keçsələr də, möhrədən və çiy kərpicdən olan qala divarlarını aşib şəhəri ala bilmirlər.

Rus generalı Mixail Skoblev türkmən kankanlarına qala divarının altına tunellər vurdurur. Tunellərə barıt doldurur. Mühasirənin 24-cü günü, 1881-ci il yanvarın 12-də barıt partladılır. Divarlar tamam dağıdılır. Rus ordusu qalaya daxil olur. Şəhərdən qaçmaq istəyənləri rus süvariləri qılıncla doğrayır.

Göytəpə mühasirədə olanda türkmənlər imkan tapıb rus əsgər və zabitlərini öldürəndə general Mixail Skoblev vəhşicəsinə bağırırmış: “Təkə Türkmənlər yer üzündə bir qara ləkədir. O qara ləkə yox edilməlidir!” Məhdud dünyagörüşlü general Təkə Türkmənlərin İranda da, Azərbaycanda da, Osmanlı torpaqlarında da yaşadıklarını bilsəydi, yəqin belə bağırırmamış. O, heç Türküstandakı Təkə Türkmənləri yox edə bilmədi. Özü ölüb getdi. On minlərlə insanın qanı bahasına aldığı torpaqlar 100 il sonra azadlığına qovuşdu.

Soldan Əli Şamil, Moskvada yaşayan, türkmənistanlı, fəlsəfə elmlər namizədi Maya Kılıceva və azərbaycanlı professor Kamil Vəli Nərimanoğlu

Abad Göytəpənin yerində torpaq təpələrindən başqa bir şey qalmır. Amma Təkə Türkmənlər yovşan kimi ölkənin başqa kəndlərində, qəsəbələrində yaşadılar, artdılar, çoxaldılar. Bu gün Türkmənistanın ən nüfuzlu tayfalarından biri, dövlət idarəçiliyində, orduda nüfuz sahibi yenə də Təkə Türkmənlərdir.

Geri dönüş

Getdiyim şəhərlərin bazarlarını gəzmək, bəzən bir şey almasam belə, oraya muzey kimi baxmaq adətimdir.

Aşqabad şəhərinin mərkəzindəki böyük bazara əhalinin əksəriyyəti “Ofiser (rusca zabıt deməkdir) bazarı” deyir. Bazara hədiyyələr almaq üçün gedəndə Kasım Nurbatovdan xəbər aldım ki, ofiserin bazarla nə əlaqəsi? Niyə buraya “Ofiser bazarı” deyirlər?

Kasım Nurbatov köks ötürərək dedi: “Biz qərribə millətik. Bazarın adı keçmişdə türk tayfalarından olan ovşarların (avşar, əfşar) adından yaranıb. Bu bazarı quran, oraya gələn, mal satanlar əsasən ovşarlar olub. Ruslar ovşar sözünün mənasının tayfa adı ilə bağlı olduğunu bilmədiklərindən, dillərinə yatmadığından ona “ofiser bazarı” deyiblər. Biz də başlamışıq onların dediklərini təkrarlamağa”.

Ovşar bazarından bir şey almasam da, Təkə bazardan nəinki quru meyvə, püstə, ərik dənəsi və b. çərəzlərlə yanaşı, çöldən yığılıb gətirilmiş təzə göbələk də aldım. Beləcə, konfransın rəsmi və qeyri-rəsmi hissəsini başa vurmuş oldum.

Gələndə axşam hava limanında bizi qarşılayan Kamil bəy günorta da hoteldən bizi götürüb Aşqabad hava limanına gətirdi. Biz buradan Türkmənbaşı şəhərinə uçacaq, oradan da gəmi ilə Bakıya gedəcəkdik. Gəldiyimiz kimi yenə də Roza Arazova, Tarix Dostiyev və mən birlikdə qayıdırdıq.

Təyyarə biletlərini gedəndə olduğu kimi geri dönəndə də mən aldım. Pasportlarını və biletlərini Roza xanımla Tarix müəllimə verəndə sakitcə biletlərin pulunu cibimə qoymaq istədilər.

Mən buna imkan vermədim. Hadisə elə nəzakətlə baş verdi ki, mən onlara aldığım biletin qiymətini deyə bilmədim. Üçümüz üçün təyyarə biletlərinə gələndə də, gedəndə də 12 dollara yaxın pul vermişdim. Niyə bu məsələyə belə önəm verirəm. 500-600 kilometrlik yolu təyyarə ilə getməyin qiymətinin belə ucuz olması maraqlı idi.

Azərbaycandan Qüdrət İsmayılov və Kamil Vəli Nərimanoğlu Aşqabaddan Bakıya Lufhanza şirkətinin təyyarəsi ilə getdikləri kimi həmin təyyarə ilə də geri qayıdılar. Təyyarə bileti 700 dollardan yuxarıdır. Yəni Almaniyadan Aşqabada olan biletə Bakıdan Aşqabada olan biletin qiyməti arasında elə bir fərq yoxdur. Bir saatlıq yolçuluğa bu qədər pul alınması soyğunçuluqdur.

Bakıdan Türkmənbaşına (Qızıl suya) kiçik təyyarələr 30-40 dəqiqəyə uçar. Türkmənistan Hava Yollarının təyyarələrinin belə reysləri təşkil etməsinə icazə verilərsə, təxminən 10 dollara, bəlkə də, ondan ucuz qiymətə Aşqabada getmək olar. Bu, yalnız Türkmənistanda yaşayan azərbaycanlıların qohumlarını görməyə getməsi üçün deyil, həm də mədəni, iqtisadi əlaqələrimiz üçün də yaxşı olar.

Aşqabadda olarkən valyuta dəyişmə məntəqəsi görmədim. Valyuta bankda və hoteldə dəyişdirilirdi. Rəsmi kursla qara bazarda valyuta dəyişmə arasında fərq o qədər çox idi ki, hətta Amerikadan, Avropadan gələn imkanlı alimlər belə hədiyyə almaq üçün pullarını qara bazarda dəyişirdilər. Hotelin yaxınlığında, bazarlarda və şəhərin müxtəlif yerlərində valyuta dəyişilmirdi. Yalnız Əlyazmalar İnstitutunun yaxınlığındakı evlərdə yaşayanlara valyuta verib Türkmən manatı almaq olurdu. Bir küçədə 4-5 ailənin valyuta alveri ilə məşğul olduğunu polis bilməmiş deyildi.

Rəsmi icazə ilə xarici ölkələrə gedənlərə hökumət banklarından valyuta almağa icazə verirdi. Xarici ölkələrdə olmuş tanıdqlarımdan aldığım bilgiyə görə, onlara 200-300 dollar almağa icazə verilirdi. Bu məbləğ də xaricdə yəqin ki, çay pulunu və taksi pulunu ancaq ödəyərdi.

Qara bazarda bir dollara 24 min manat verdilər. Çörəyin də qiyməti 1000 manatdır. Yəni bir dollara 24 çörək almaq olur.

Türkmənbaşı şəhərinə şər qarışanda çatdıq. Hava limanında bizi yenə də Xarici İşlər Nazirliyinin oradakı nümayəndəsi Kamil qarşıladı. Konfransın neçə keçdiyi ilə, bizim razı qalıb-qalmadığımızla maraqlandı. Biz də təşəkkürümüzü bildirdik. Kamil bəy bizi dəniz limanına gətirdi.

Gedəcəyimiz gəminin vaxtını öyrənmək üçün qapısına Yükdaşıma və Xarici Əlaqələr İdarəsinin rəisi yazılmış otağa girdi. Təxminən 40 yaşlarında bir nəfər öndə, Kamil bəy də arxasınca yanımıza gəldilər. Yeni görüşdüyümüz adam özünü təqdim etdi və bizi kabinetinə apardı.

Kamil bəy içəridə olarkən bizim haqqımızda Murad bəyə bilgi vermişdi. Murad bəy bizi köhnə tanışlar kimi çox səmimi qarşılayır. Öyləşməmiz üçün iş stolunun arxasında deyil, kabinetindəki divan-kreslolarda oturmağı təklif etdi. Özü də bizimlə yanaşı əyləşdi. Bu zaman iki çaynıkdə çay və armudu stəkanlar, mürəbbə gətirirlər. Murad bəy çaynıkdəki çayların birinin bizim alışdığımız qara çay, o birisinin də Türkmənistanı çox içilən gög çay olduğunu bildirir. Armudu stəkanlar və mürəbbə Murad bəyin azərbaycanlıların çay içmə alışqanlılığına bələdliyindən xəbər verirdi.

Çay süfrəsi arxasında keçən söhbətimiz çox səmimi alındı. Elə bil Türkmənistanı deyildik. Murad bəy çox sərbəst danışdı. Söhbətinin əsas mövzusu Türkmənbaşıda ki limanın 1991-ci ilədək Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi İdarəsinin tabeliyində olduğundan, onda işlərin yaxşı getdiyindən, indi vəziyyətin ağırlığından danışdı. O, yükdaşımanın azaldığından, texniki qurğu və avadanlıqların köhnəliyindən, idarəetmənin normal olmadığından şikayətləndi.

Söhbətindən ali məktəbi bitirəndən sonra limanda işə başladığını, tez-tez Azərbaycanda olduğunu öyrəndik. Onun azərbaycanlı dostları və tanışları arasında yalnız liman işçiləri, dənizçilər deyil, başqa peşə sahibləri, incəsənət adamları da vardı.

Türkmənbaşı dəniz limanında Muradın kabinetində

Söhbətin axarına uyğun olaraq mən də fikirlərimi bölüşməyə çalışdım. Azərbaycanla Türkmənistan federativ və konfederativ bir dövlət olarsa, problemlərin çoxunun aradan qalxa biləcəyini, hər iki respublikanın iqtisadiyyatının inkişafına təkan olacağını, mədəni əlaqələrimizin genişlənəcəyini dedim. Murad bəyin stəkan əlində qaldı. Heyrətlə mənim üzümə baxaraq: “Azərbaycanda sizin kimi düşünənlər çoxdurmu?” dedi və cavab verməmi gözləmədən də “Harada işləyirsiniz? İxtisasınız nədir?” deyə xəbər aldı. Mən ixtisasca jurnalist olduğumu, AMEA Folklor İnstitutunda işlədiyimi və Azərbaycanla Türkmənistanın bir dövlət şəklində birləşməsini istəyənlərin çox az olduğunu bildirdim. Murad dərindən köks ötürərək: “Az olduğumuza görə bu gündəyik” dedi və söhbətin mövzusunu dəyişdi.

Gəmidə yükvurma getdiyini, işlər başa çatandan sonra bizi gəmiyə aparacaqlarını söylədi. Onu yormamaq və işindən ayırmamaq üçün icazə istəyib ayağa qalxanda təkidlə oturmağımızı xahiş etdi. Biz onun sözünü yerə salmadıq. Kabinetindən telefonla kimlərə zəng vurdu. İki nəfər gəldi. Yüngül bir süfrə açdılar. Türkmən-Azərbaycan xalqlarının şərəfinə badə qaldırdıq. Onlar Azərbaycandakı dostlarını, onlarla keçirdikləri xoş günləri, biz

Türkmən dostlarımızı yada saldıq. Məlum oldu ki, Murad, Kasım Nurbatovun Türkmənbaşıda yaşayan qohumlarını yaxından tanıyır. Qısa bir zaman içində çox mehribanlaşdıq. Ünvanlarımızı paylaşdıq ki, onlar Bakıya gələndə, biz Türkmənistana gedəndə görüşək.

Maraqlı söhbətimiz gəmi hərəkət edənə kimi davam etdi. Murad bəy və yoldaşları bizi gəminin kayutlarına gətirib sahilə döndülər. Bilet almağımıza ehtiyac olmadığını dedilər.

Türkmənistana gedib-gələnlərdən gömrükdə və sərhəd xidmətində olanların pul qoparmaq xatirinə adamları incitdiyini, hətta belə bir səfərə çıxdıqlarına peşman etdiklərini çox eşitmişdim. Amma bizi yola salanlara görə heç bir əziyyət çəkmədik. İstər gedəndə, istərsə də geri dönəndə sanki gömrük işçilərini və sərhədçiləri görmədik. Pasportlarımızı bizi yola salanlara və qarşılayanlara verməklə kifayətləndik. Gəmidə sərnəşin kimi bizdən başqasını da görmədik.

Gəmi işçilərinin maaşı o qədər aşağı idi ki, biz bir məbləğ pul yığıb onlara verdik. Bu da bizim kapitan köməkçisi ilə münasibət qurmamıza səbəb oldu. O, 20 yanvar gecəsi limanda dənizə çıxmağa hazırlaşan gəmidə olubmuş. Həmin keçə baş verənlərdən danışdı. Gəmiçilərin həmrəylindən söz açanda özü də kövrəldi, bizi də kövrəltdi. Hərbi gəmilərin Bakı limanına girməsinin necə qarşısını aldıklarından, hərbi gəmilərin taranla qarşısını almağa cəhd göstərdiklərindən, SSRİ Dənizçilik Nazirliyinin yüksək vəzifəlilərinin Bakı dənizçilərinə təzyiq göstərməyə, təhdidlər etməyə çalışsa da, heç bir şeyə nail olmadığından xeyli söhbət etdi.

Sovet hərbiçilərinin Azərbaycan Televiziya və Radio ötürücüsünün enerji blokunu partlatdıqlarından Bakıda baş verənlər haqqında informasiya yayılmırdı. Onda Bakı limanında olan gəmilərin radistləri əlbirlik nümayiş etdirərək, dünya okeanlarında üzən Azərbaycan gəmiləri ilə əlaqəyə girib, hərbiçilərin dinc əhaliyə divan tutduqları haqqında bilgi veriblər. Onlardan da xahiş ediblər ki, bu bilgiləri sürətlə yaysınlar.

Gəmi radistlərinin arasından xarici dilləri bilənlərin olması da Bakı qırğını haqqında xəbərin geniş yayılmasına səbəb olub.

Dənizçilərimizin hünəri layiqincə qiymətləndirilmədiyi kimi onların yaydıqları radioqramlar, aldıkları cavablar da indiyə-dək toplanıb çap edilməyib. Nəşr edilsə 20 yanvar hadisələrinin dünyaya yayılmasına aydınlıq gətirən dəyərli sənəd olardı.

Səhərişi gün şər qarışanda Bakı limanına çatdıq. Bədərə bizdən başqa Türkmənistandan Azərbaycana gələn yox idi. Əslində gəlib-getmə istəyənlər çoxdu. Yakin yaradılmış süni əngəllər buna imkan vermir. Adamlar doğmalarını görməyə həsrət qalır. Türkmənistanın Azərbaycandakı səfirliyinin əməkdaşları bizi qarşılayıb evimizə kimi yola saldılar.

Türkmənistan haqqında düşüncələrim və ya yazıma son söz

Sovetlər Birliyinin çöküşü başlayanda Türkmənistanda nə mitinqlər oldu, nə də tətillər. Necə deyərlər, Türkmənistan qansız-qadasız, mübarizəsiz müstəqilliyini əldə etdi. Buna baxmayaraq, onun da iqtisadiyyatına ağır zərbə dəydi. Sovet dövründəki fabrik və zavodların istehsal etdiyi məhsulları alan olmadı. Avadanlıqları və dəzgahları sıradan çıxdı. Xarici ölkələrlə Türkmənistanın birbaşa əlaqəsi olmadığından və yeni yaranmış hökumətin büdcəsində valyutanın yoxluğundan dəzgah və avadanlıqları, bir sözlə, texnologiyanı yeniləyə bilmədilər.

Ən gəlirli sahə sayılan pambıqçılıq iflic vəziyyətinə düşdü. Lakin bu çox da uzun sürmədi. Ölkədə zəngin qaz yataqlarının olması iqtisadiyyata öz təsirini göstərdi. Xarici ölkələrə qaz satıb valyuta əldə edə bildilər. Türkiyə iş adamlarının köməyi ilə Aşqabad yaxınlığında yeni texnologiya ilə işləyən bir pambıq ayırma və toxuculuq fabriki qurdular. Fabrikdə istehsal edilən cins kişi və qadın kostyumlarını, uşaq geyimlərini Amerika və Avropa ölkələrinin bazarlarından almaq olur, amma Azərbaycanda tapmaq olmur.

Fabrikdə toxunan döşəkağı, balıncüzü, hamam xalatı, dəsmal, cins parçadan geyimlər və başqa əşyalar keyfiyyətə Türkiyədə və Avropa ölkələrində hazırlananlardan heç də geri qalmır. Qiymətləri

isə oradakılardan iki dəfə ucuzdur. Konfransa gələn qonaqların əksəriyyətinin döşəkağı, balıncüzü dəstləri, geyim aldığı görüldü. Türkmən xalçaları adla deyilsə də, onu almaq istəyənlərin sayı çox az idi. Bunun da səbəbi bazardan və mağazadan alınan xalı və xalça məmulatını gömrükdən keçirərkən başağrısı yaradılması idi. Xalı və xalça məmulatı alan adam mütləq gedib Mədəniyyət Nazirliyinin hansısa bir idarəsinə pul verib aldığı xalının tarixi əhəmiyyət daşımadığı haqqında sənəd almalıdı.

Türkmənistanın şəhər və kəndləri nəhəng bir tikinti meydanına çevrildi. Avropa standartlarına uyğun şosse yollar çəkildi. Aşqabadı 10-15 il öncə görünənlər bu gün onu tanıya bilmirlər. Ağ marmər üzlüklü saraylar, hotellər, məktəblər, muzeylər ucaldı. Gözəl parklar salınıb, yaraşıqlı və müasir tələblərə cavab verən hava limanı istifadəyə verilib.

İlk baxışda hər şey gözəl və əhalinin maddi rifahı baxımından yaxşı, yüksək səviyyədə görünür. Ölkədə su, qaz, duz, yod və s. tam pulsuzdur. Elektrik enerjisi isə adambaşına 35 kilovat pulsuz, ondan artıq işlədildikdə isə cüzi pul ödəməklə istifadə edilir.

*Gəmi ilə Bakıya dönərkən. Soldan: Əli Şamil, Roza Arazova
və gəmi kapitanının köməkçisi*

Burada istər yerli jurnalistlərin, istərsə kənardan gələnlərin həyatı həmişə təhlükədədir. Çəkdiyin bir fotoda xarabalıq, köhnə bina varsa, qanın getdi. Həbs ediləcək və sorğu-suala tutulacaqsan. Xaricdən gələnlərin sərbəst gəzməsinə icazə vermə-

dikləri kimi, istədiyin yerdə foto çəkməyə də icazə verilmir. Küçələrin kəsişdiyi yerlərdə, parklarda gecə və gündüz 2-3 polis bir tərəfdə, 2-3 hərbiçi o biri tərəfdə gəzişir. Şəkil çəkmək istəyərkən yaxınlaşıb sorğu-suala tutur, haradan gəldiyinlə, nə çəkdiyinlə maraqlanır. Məhdud dünyagörüşlü və biliksiz bu adamları başa salmaq çox çətin olur. Çünki onlar nəinki qanunları, onlar üçün verilmiş təlimatları belə doğru-düzgün bilmirlər.

Səni saxlayan, sorğu-suala tutan polis və ya hərbiçiyə polis bölməsinə gedək deyəndə qaçıb aradan çıxmağa can atır.

Elə bil N.S.Xruşşovun vəd verdiyi kommunizmin birinci mərhələsinə Türkmənistan çatıb.

Əslində bütün bunlar avtoritarizmin bəhrəsidir. Xalq bütövlükdə bundan əziyyət çəkir və Türkmənbaşı olmayanda da uzun illər bunun acısını çəkəcəkdir.

Hər şey ucuz olan bu ölkədə əmək haqqı olduqca aşağıdır. Hamı qorxu içərisində yaşayır. Türkmənistandakı ucuzluq israfçılığa, təsərrüfatsızlığa gətirib çıxarır. Xalq öz qazancının haraya və necə xərcləndiyinə nəzarət edə bilmir.

Türkmənbaşının milli şüuru oyatmaq, tarixi yaddaşı bərpa etmək sahəsində xidmətləri nə qədər böyük olsa da, xalqı gözüqıpq etmək, yaltaq və məddah bir kütləyə çevirməsi ondan daha çox təhlükəlidir.

Saparmurat Türkmənbaşının portretlərinin, heykəllərinin, büstlərinin sayı Sovet dönəmindəki Leninkindən çoxdur. Onun atasının, anasının, hətta atının da heykəllərini qoyublar. Muzeylər, əyləncə yerləri də bu ailənin adıyla bağlıdır. Nəinki pulun üstünü, hətta şokoladların, konfetlərin, araq, konyak butulkalarının üzərini də Türkmənbaşının portretləri bəzəyir. 50 ilin əkinçisinə, ilxıçısına, dəvəçisinə, mexanizatoruna, müəlliminə, bir sözlə, bütün peşə sahiblərinə kim dərs verir: Əlbəttə, Türkmənbaşı! Ölkədə belə bir əhval-ruhiyyə yaradılıb: Türkmənbaşı hər şeyi yaxşı bilir və hamının əvəzinə düşünüb tədbir görür.

Ömürlük prezident seçilmiş Saparmurat Türkmənbaşı, mil-lətin sərdarıdır və onun başqa neçə-neçə titulları var. Şəhərlər,

qəsəbələr, küçələr onun adı, titulları və ata-anasının adıyla adlandırılır. Avtoritar rejimin bütün xüsusiyyətlərini bu ölkədə görmək olar. Qəribəsi budur ki, istər Saparmurat Niyazov Türkmənbaşı, istər onun ətrafına toplaşan yaltaq və məddahlar heç vəchlə nəhəng Sovet imperiyasının məhvindən ibrət götürmürlər. Hətta iqtisadi məsələlər haqqında sərbəst fikir söyləməyə heç kim cəsarət etmir. Cəsarət edənlər sərt cəzalandırılırlar. Mətbuat, radio və televiziya dövlət monopoliyasındadır.

Saparmurat Türkmənbaşı özünü ömürlük prezident seçdirsə də, zaman öz işini görür. Heç kim dünyanı tutub durmadığı kimi Türkmənbaşı da əbədi yaşamayacaq. O, başını yerə qoyan kimi heykəlləri də götürüləcək, onun adına olan şəhər və qəsəbələrin, küçələrin də köhnə adları özünə qaytarılacaq.

Dünyanı bir demokratikləşmə havası, xalqların özünü tanıma istəyi bürüyür. Bu da Azərbaycanla – Türkmənistanı avtoritar rəhbərlərin istəyindən asılı olmayaraq yaxınlaşmağa vadar edir. Bu yaxınlaşma, bəlkə də, hər iki ölkəni federasiya və ya konfederasiya şəklində birləşməyə gətirib çıxaracaqdır. Avropa Birliyi modeli özünü doğruldursa, niyə türk xalqlarının birliyi ideyasına şübhə ilə baxılsın?

15-27 oktyabr 2000-ci il

**Əli Şamil (Əli Hüseyn oğlu Şamilov)
Parçalanmış Türkünstanı gəzərkən
(Yol qeydləri).
Bakı: "Elm və təhsil", 2021**

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir Məmmədli**

Dizayn: **Kamran İbrahimov**
Texniki redaktor: **Rövşanə Nizamiqızı**
Kompyuterdə yığdı: **Aygün Balayeva**

Şərti çap vərəqi **10,7**.
Kağız formatı **60x84 1/16**.
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 20 ç/v
Tirajı: 300

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, içərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.